

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА

**ГЕОПРОСТОРОВА ЦІЛІСНІСТЬ
ЗЕМНОЇ ОБОЛОНКИ:
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 911.5/9:001.8(075.8)

Г35

Автори:

О. Г. Топчієв, доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії і туризму, Заслужений діяч науки і техніки України;

К. В. Коломієць, кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії і туризму.

В. А. Сич, доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії і туризму;

В. В. Яворська, доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії і туризму;

Рецензенти:

Л. Г. Руденко, доктор географічних наук, професор, академік НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, Інститут географії НАН України;

П. Г. Шищенко, доктор географічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, Заслужений діяч науки і техніки України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

*Рекомендовано до друку вченою радою
ОНУ імені І. І. Мечникова.*

Протокол № 2 від 20 червня 2023 р.

Г35 **Геопросторова цілісність земної оболонки: методологія дослідження: навч. посіб. / О. Г. Топчієв, К. В. Коломієць, В. А. Сич, В. В. Яворська, – Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2023. – 304 с.**

ISBN 978-617-689-491-9

Розглянуто напрями методологічної трансформації предметної області української географії, пов'язані з її входженням у європейську та світову географічну науку. Серед них цілісний розгляд земної оболонки, її геопросторова організація, взаємодія суспільства з природним середовищем, заощадливе та регламентоване природокористування, збалансований і сталий соціально-економічний розвиток. Обговорені питання геопросторового впорядкування довкілля, раціональної територіальної організації природного середовища, населення і господарства, геопланування регіонів і країн, поглибленого розвитку геоінформаційних систем і технологій.

Навчальний посібник рекомендований студентам і науковцям географічних і туристичних спеціальностей, економістам, соціологам, фахівцям територіального планування, державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 911.5/9:001.8(075.8)

ISBN 978-617-689-491-9

© Топчієв О. Г., Коломієць К. В., Сич В. А., Яворська В. В., 2023

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	9
ЧАСТИНА I. НАПРЯМИ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ГЕОГРАФІЇ	12
1. Запити суспільства на географічні знання. Інтеграція української географії в європейську науку	12
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	16
2. Трансформація предметної області вітчизняної географії	16
2.1. Потреби методологічної трансформації вітчизняної географії	16
2.2. Цільові настанови предметної трансформації географії	19
2.3. Пріоритети предметної трансформації географії	24
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	29
3. Формування напрямку загальногеографічних досліджень: географічний холізм	30
3.1. Поєднаний розгляд природи і суспільства – головний принцип географічного холізму	30
3.2. Понятійно-термінологічна система географічного холізму	34
3.3. Базові постулати географічного холізму: Географічне середовище. Навколишнє середовище. Довкілля	36
3.4. Методологічна схема географічного холізму	42
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	44
4. Географічні імперативи	45
4.1. Концепція категоричного імперативу І. Канта	45
4.2. Методологічні засади географічних імперативів	47
4.3. Географічні імперативи – базові поняття і постулати географічної науки	50
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	57
5. Ландшафтна оболонка – об’єкт географічних досліджень	58
5.1. Об’єкт географічної науки	58
5.2. Геосферна будова земної оболонки	59
5.3. Поступальний розвиток геосфер: формування нових оболонок	63

5.4. Географічна оболонка – ландшафтна оболонка: ординація понять	67
5.5. Ландшафтна оболонка - об'єкт цілісної (холістичної) географії	69
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	70
6. Система географічних наук	71
6.1. Еволюція предметних представлень географічної науки	71
6.2. Традиційне структурування вітчизняної географії	75
6.3. Система географічних наук	78
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	85

ЧАСТИНА II. ГЕОПРОСТОРОВІ ЯКОСТІ ЗЕМНОЇ ОБОЛОНКИ..... 86

7. Специфічні властивості земної оболонки та напрями їх досліджень	86
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	88
8. Географічний метод досліджень	89
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	93
9. Географічне положення	94
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	97
10. Географічний простір (геопростір)	98
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	102
11. Територія – базова категорія географії	102
11.1. Територія – унікальний і безальтернативний ресурс географічного середовища	102
11.2. Ресурсний потенціал території. Ємність території	108
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	113

ЧАСТИНА III. ГЕОПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗЕМНОЇ ОБОЛОНКИ НА ГЛОБАЛЬНОМУ РІВНІ 114

12. Природно-географічне структурування земної оболонки	114
12.1. Геопросторова організація ландшафтної оболонки	114
12.2. Природоохоронна геопросторова організація ландшафтної оболонки	119

12.2.1. Категорії природоохоронного структурування ландшафтної оболонки	119
12.2.2. Природоохоронні території світу	123
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	126
13. Супільно-географічна організація земної оболонки	126
13.1. Геопросторове структурування світових і регіональних цивілізацій	126
13.2. Геоекономічна та геополітична структуризація земної оболонки	130
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	133
14. Акваторіальна організація ландшафтної оболонки Землі ..	134
14.1. Геопросторове структурування Світового океану	134
14.2. Берегові зони	136
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	138

ЧАСТИНА IV. ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

15. Концепція природокористування	139
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	142
16. Географічне ресурсознавство	143
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	146
17. Ресурсний потенціал середовища	146
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	151
18. Умови і ресурси життєдіяльності людства	152
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	154
19. Географічні кадастри	154
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	157

ЧАСТИНА V. ВЗАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА З ПРИРОДНИМ СЕРЕДОВИЩЕМ

20. Геопросторові відношення складових ландшафтної оболонки	159
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	163
21. Ландшафтна оболонка – простір взаємодії суспільства з природою	164
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	166

22. Вплив суспільства на природне середовище	166
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	168
23. Антропогенно-техногенні навантаження на середовище	169
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	172
24. Концепція каркасів антропогенно-техногенних навантажень	172
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	175
25. Концепція сталого (збалансованого) розвитку	175
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	177

ЧАСТИНА VI. ГЕОПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

26. Територіальна організація життєдіяльності суспільства ...	178
26.1. Територіальна організація суспільства – географічна закономірність	178
26.2. Концепція територіальної організації суспільства	179
26.3. Господарське освоєння території. Стадійний розвиток геопросторової організації суспільства	183
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	185
27. Природні каркаси екологічної безпеки території	186
27.1. Природно-заповідний фонд України	187
27.2. Екологічні мережі – новий напрям охорони природного середовища	192
27.3. Формування природного каркасу екологічної безпеки Українського Причорномор'я	194
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	201
28. Методологічні напрями вивчення розселення населення	202
28.1. Концептуально-понятійна система «розселення населення»	202
28.2. Генетична систематика розселення – напрям геодемографічних досліджень	207
28.3. Концепція геодемографічних процесів	212
28.4. Генетичний каркас розселення населення Українського Причорномор'я	216

28.5. Еволюція розселення населення в Українському Причорномор'ї	221
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	226
29. Соціально-економічна регіоналізація територій	228
29.1. Зміст і базові поняття соціально-економічної регіоналізації	228
29.2. Соціально-економічна регіоналізація Українського Причорномор'я	230
29.3. Ешелонування Українського Причорномор'я	236
29.4. Територіальна структура регіону	240
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	241
30. Територіальна організація і екологічна безпека суспільства	242
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	251

ЧАСТИНА VII. ГЕОГРАФІЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛІСТИКИ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

253

31. Принципи територіального управління та їх сучасна актуалізація	253
31.1. Запити суспільства на територіальні принципи управління	253
31.2. Досвід галузевого і територіального управління господарством	256
31.3. Проблеми поєднання галузевого і територіального управління	258
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	261

ЧАСТИНА VIII. ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ.

ГЕОПЛАНУВАННЯ

262

32. Цільові настанови та напрями геопланування	262
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	266
33. Методична схема геопланування регіону	267
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	273
34. Генеральна схема планування території України	274
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	276
35. Концепція довкілля	276
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	282

ЧАСТИНА ІХ. ГЕОГРАФІЯ В УМОВАХ НОВІТНЬОЇ НАУКОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	284
36. Геоінформаційні технології та геоінформаційні системи	284
36.1. Геоінформатика	284
36.2. Геопросторовий аналіз. Геопросторова статистика	288
36.3. Системи ГІС – ДЗЗ	291
Контрольні питання та завдання до самостійної роботи	294
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	296
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	301

ВСТУП

В умовах становлення державності, входження України до європейського співтовариства, новітньої інформаційно-технологічної революції українська географія гостро потребує методологічного оновлення, глибокої предметної трансформації. Йдеться про подолання у географічній науці численних ідеологем радянських часів, серед яких сліпа віра в абсолютні переваги радянського ладу і жорстка протидія «згубному впливу Заходу», сповідування однолінійного, єдиного для всіх країн і народів формацийного розвитку суспільства, про безальтернативний пріоритет матеріального виробництва, про другорядну роль духовної життєдіяльності людства, про «невиробничу сферу» господарства, про обмежені можливості сфери послуг, що мала статус «надбудови» над економікою. Йдеться також про вкрай неоднозначну і важку спадщину радянської економіки, яку навіть тогочасні науковці називали «економікою абсурду», про економічні показники, серед яких горезвісні «валова продукція» та «національний дохід», беззастережне ігнорування світового досвіду ринкової економіки, ідеологізована ізоляція країни від світових господарських зв'язків, нерозуміння тенденцій цивілізаційного поступу світового співтовариства.

Головні відмінності між світовою та вітчизняною географічною наукою позначені у предметній області географії та структуруванні системи географічних наук, і такі відмінності стають більш помітними і вагомими у контексті глобальних проблем людства. В обґрунтуванні більш раціональної взаємодії людства з природним середовищем географія покликана відіграти чи не головну роль, оскільки вона єдина серед наук охоплює своєю предметною областю і природу, і суспільство. У світовій географії її предметну область представляють як географічне середовище чи інвайронмент, що розуміється як системна цілісність природи – населення – господарства.

Вітчизняна географія об'єкт досліджень позначає як географічну оболонку, котра має своє генетичне визначення як суто природна система без населення та штучного матеріального світу,

створеного людиною. Чимало географів у наш час поширюють на географічну оболонку соціально-економічні складові земної оболонки. Але принципова розмежованість географічної науки на дві географії – фізичну та суспільну – зберігається. В українській географії жодним чином не позначені загальногеографічні спеціальності та дисципліни. Географічна наука зберігає свій традиційний поділ на дві гілки – фізичну та економічну (тепер суспільну) географії. Напрямок загальногеографічних досліджень немає необхідного теоретико-методологічного розроблення.

Цільова настанова даного посібника полягає у методологічному обґрунтуванні необхідності формування напряму загальногеографічних досліджень і високої готовності вітчизняної географії до такої трансформації. Співставно з сучасною теорією пізнання розробляється географічний холізм, що розглядає земну оболонку як соціоприродну цілісність.

Для подолання методологічного протистояння закономірностей розвитку природи і суспільства, яке стримувало і стримує формування раціональних взаємин суспільства з природою, розроблена концепція географічних імперативів. Географічні імперативи визначені як найбільш складні й актуальні відношення в системі «суспільство – природа», що потребують розроблення як відповідні напрями географічних досліджень.

Головними складовими методологічної трансформації вітчизняної географії визначені об'єкт географічних досліджень та система географічних наук. Введене й розроблене поняття «ландшафтна оболонка Землі», яке найбільш повно і цілісно представляє об'єкт географічних досліджень. Розроблена оновлена систематика географічних наук, яка поряд із традиційними блоками фізико-географічних та суспільно-географічних дисциплін містить напрям загальногеографічних (холістичних) досліджень з його відповідною теоретико-методологічною деталізацією.

Особливу роль у формуванні географічного холізму повинні відіграти специфічні геопросторові властивості земної оболонки, позначені у сучасній географії категоріями і постулатами географічного положення, географічного простору, території, поверхонь розподілу, територіальної таксономії, просторової систематики.

Вагомою складовою напряму загальногеографічних досліджень є природокористування, яке конкретизує й предметно визначає різні аспекти взаємодії суспільства з природним середовищем.

У контексті європейського регіонального менеджменту розглядаються проблеми регіоналізації України, децентралізації державного управління і посилення принципів регіональної економіки та регіональної політики. Методологічне й методичне розроблення одержала концепція територіальної організації суспільства. Європейський досвід планування територій – геопланування, імплементований у географічні дослідження розробкою категорій природних каркасів екологічної безпеки територій, екістичних каркасів розселення населення, схемами соціально-економічного планування України та її регіонів.

Характеризовані сучасні можливості розвитку географічної науки в умовах новітньої наукової революції з масовим поширенням інформаційних технологій, радикальними змінами у структурі господарства і укладах життєдіяльності людства.

Посібник узагальнює та інтегрує наявні напрями і розробки географічних досліджень, орієнтовані на відродження і посилення традиційної предметної цілісності географічної науки – географічного монізму, а у сучасному прочитанні – географічного холізму.

ЧАСТИНА I

НАПРЯМИ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ГЕОГРАФІЇ

1. Запити суспільства на географічні знання.

Інтеграція української географії в європейську науку

В умовах становлення державного суверенітету і прискореного входження України у європейське і світове співтовариство відбувається послідовна теоретична та методологічна трансформація вітчизняної науки, її вивільнення від радянських ідеологем і політизованого протистояння Заходу. Світове співтовариство увійшло у новітню наукову революцію. Відбуваються радикальні зміни в укладах суспільного буття та у структурі світової економіки. Триває стрімка технологічна перебудова господарства. Людство увійшло у так звану *інформаційну революцію*, яка радикально змінює не лише пізнання, але й технологічні й організаційно-економічні засади виробництва.

Методологічний *монізм* стародавньої географії певною мірою повертає свої позиції: розгляд земної оболонки як цілісного об'єкту географічних досліджень набуває значного поширення. Поступальний розвиток людства потребує поглибленого й збалансованого вивчення всіх компонентних геосфер. Йдеться про поглиблене дослідження *океаносфери*, яка займає понад 70 % ландшафтної оболонки і близько 95 % її водної маси і, разом з тим, лишається вкрай недостатньо вивченою. Посилюються запити суспільства на вивчення та господарське освоєння *ландшафтних зон і регіонів з екстремальними природними умовами* – Арктики та Антарктики, вологих екваторіальних лісів, найбільших пустель і гірських масивів. Триває освоєння людством *космічного простору*, яке радикально змінює межі ландшафтної оболонки. Зазначені напрями потребують методологічного вивчення земної оболонки як єдиної геосфери.

З входженням світового співтовариства у *постіндустріальну цивілізацію* пов'язана докорінна перебудова структури госпо-

дарства. У світовій економіці і господарствах розвинених країн головною стала сфера послуг (до 75–80 % зайнятого населення) на противагу традиційним 20–25 %. Стрімкий науково-технічний прогрес дозволяє зберігати і нарощувати матеріальне виробництво значно меншою часткою працівників – близько чверті від загальної чисельності. Формуються нові сектори господарства і міжгалузеві комплекси, з’являються все нові галузі і види економічної діяльності, ще не позначені в офіційних класифікаторах. Серед них види діяльності, що обслуговують взаємодію суспільства з природою – охорона природного середовища, впорядкування довкілля, планувальна організація географічного середовища. Такі галузі та види господарської діяльності вже терміновані як *соціоприродні*, і у розробленні таких напрямів вагома роль належить географічній науці [Сонько, 2003; Топчієв & Сич, 2020].

Структурну перебудову світового господарства називають також *революцією послуг*. З нею пов’язаний поступовий перегляд людством життєвих цінностей і укладів життєдіяльності, відхід від традиційних пріоритетів *споживчого суспільства* і розуміння переваг вільного часу і пізнавального дозвілля. Прискорено зростає *рекреаційно-туристична діяльність* населення, на яку вже припадає близько 10 % світової економіки. У численних країнах і регіонах функціонують потужні *міжгалузеві комплекси рекреаційно-туристичної діяльності*, у вивченні та розробленні яких активно задіяна географічна наука.

Серед численних глобальних проблем людства, що потребують прискореного розв’язання, однією з пріоритетних і наскрізних є послідовне досягнення *раціонального природокористування*. Використання людством ресурсів природного середовища здавна перевищує його біосферний потенціал. Запити суспільства на природні умови і ресурси своєї життєдіяльності і нині лишаються недостатньо нормованими та збалансованими, неузгодженими з потенціалом природного середовища. Наукова розробка раціонального природокористування потребує розуміння принципів і механізмів *функціонування земної оболонки як цілісної й синергетичної (саморегульованої) соціоприродної системи*. Географія – єдина серед наук охоплює своєю предметною областю і

природні, і соціально-економічні компоненти земної оболонки, і ця обставина визначає виключний потенціал географічної науки у розробленні проблем взаємодії суспільства з природою.

Географи вивчають *геопросторову організацію оболонки Землі* і розробляють різноманітні та численні схеми і моделі її впорядкованого розмежування – зонування, висотної поясності, регіоналізації, районування, ешелонування. Наскрізним принципом просторової організації життєдіяльності суспільства слугує *регіоналізація* – природно-географічна, історико-географічна, культурно-цивілізаційна, етногеографічна, соціально-економічна, конфесійна, гео економічна, геополітична. Показово, що сучасне світове господарство і національні економіки багатьох країн надають перевагу принципам і методам *регіональної економіки та регіональної політики*, за яких регіони розглядають як інтегральні природно-господарські комплекси, як фрагменти цілісної соціоприродної геосфери. Регіональну геопросторову організацію ландшафтної оболонки Землі необхідно розглядати як вагому передумову географічного холізму, орієнтованого на її цілісний розгляд.

Актуальними і складними є запити до географічної науки з проблем раціонального використання суспільством географічного середовища, зокрема, обґрунтування екологічно безпечної та економічно ефективної *територіальної організації суспільства*. Йдеться про розроблення концепцій і програм територіальної організації природного середовища і формування природних каркасів екологічної безпеки регіонів і країн, про впорядкований геопросторовий розподіл населення на засадах територіальних систем розселення, про розміщення господарської діяльності і функціональне зонування території за видами її господарського використання, про вплив населення і господарства на природне середовище, про формування каркасів антропогенно-техногенних навантажень на довкілля з мінімальною шкодою населенню і природі, про геопросторову організацію духовної і політичної діяльності. Дослідження територіальної організації суспільства потребує розгляду земної оболонки як цілісної геосфери і посилює загальногеографічний напрям географічної науки.

З кінця XIX століття зростають і посилюються запити суспільства на планувальне впорядкування географічного середовища, яке у наш час термінують як *геопросторове планування*. У багатьох країнах розробляють генеральні і регіональні схеми планування територій. За європейським прикладом розроблена і законодавчо затверджена «Генеральна схема планування території України» (2002 р.). Накопичений практичний досвід з планування територій інтенсивного господарського освоєння – промислових районів, басейнів гірничодобувної індустрії, рекреаційних осередків. Це так зване *районне планування*, яке раніше називали «районною планіровкою». У вітчизняному містобудуванні постійно і регулярно розробляють *генеральні плани міст і приміських зон, міських агломерацій і урбанізованих ареалів*. Геопросторове планування являє собою важливу складову географічного холізму, оскільки воно методологічно орієнтоване на цілісний розгляд ландшафтної оболонки і на комплексне дослідження її природно-географічних і соціально-економічних компонентів.

Актуальність географічного холізму – наукового напрямку дослідження земної оболонки як цілісної соціоприродної геосфери – посилюють сучасні запити на географічні методи дослідження, пов'язані з масовим використанням *геоінформаційних систем і технологій*. Географічна наука зберігає функції розробника теорії та методики різноманітних *територіальних (геопросторових) систематик і класифікацій*, попит на які постійно зростає. Географічні методи дослідження в умовах інформаційної революції отримали потужне якісне і кількісне зростання і стали основою для формування сучасної системи ГІС – ДЗЗ, в якій *географічні інформаційні системи* поєднані з технологіями *дистанційного зондування Землі*. На даний час світова спільнота виявилася неспроможною сприйняти і впорядкувати незвичні за обсягами потоки нової географічної інформації, і запити на прискорене розв'язання цієї проблеми зростають. Географічна наука повинна поглиблювати геоінформаційні технології і розробляти нові системи накопичення та впорядкування географічної інформації. Нові методи географічних досліджень, пов'язані з геоінформацій-

ними технологіями і дистанційним зондуванням Землі, посилюють методологічний потенціал географічної науки.

Як і всі інші науки, географія постійно і регулярно переглядає та оновлює власні теоретико-методологічні засади та методичні засоби співвідносно із цивілізаційним поступом людства і послідовним зростанням знань. Зазначені тенденції спричиняють все нові запити суспільства до географічної науки і зумовлюють її відповідну методологічну модернізацію та перебудову. Показово, що більша частина сучасних запитів на географічні знання орієнтована на проблеми взаємодії суспільства з природою, на цілісний розгляд земної оболонки, географічного середовища, довкілля, на комплексні й інтегровані географічні дослідження.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Які потреби сучасного суспільства формують попит на географічні знання? За якими напрямками географічна наука розробляє такі знання?
2. Поясніть, як зміни структури світового господарства спричиняють формування нового сектору економіки – соціоприродних видів економічної діяльності.
3. Яке місце у сучасній географічній науці посідає проблема цілісності земної оболонки? Поясніть географічний холізм як методологічне відродження традиційного монізму (цілісності) географічної науки.
4. Характеризуйте напрями географічних досліджень, орієнтованих на цілісний розгляд земної оболонки.

2. Трансформація предметної області вітчизняної географії

2.1. Потреби методологічної трансформації вітчизняної географії

Предметна трансформація вітчизняної географії зумовлена сучасними запитами суспільства до географічної науки. Географія – єдина серед наук охоплює своєю предметною областю і природу, і суспільство, і її участь у розв'язанні актуальних і

складних проблем взаємодії суспільства з природним середовищем повинна бути більш вагомою і пріоритетною.. Головна методологічна перепона у розробленні цього напрямку – різноякісність і неузгодженість законів природи і законів суспільства, яка у вітчизняній географії закріплена її традиційним розмежуванням на географію фізичну (природничу) та географію суспільну (соціально-економічну). Напряму *загальногеографічних досліджень*, за яким природно-географічні та соціально-економічні компоненти земної оболонки розглядались би поєднано та інтегративно, практично нема. Такий напрям не позначений у географічних спеціальностях і спеціалізаціях, не представлений відповідними учбовими планами і програмами, навчальними посібниками, докторськими спеціальностями. Офіційно встановлений курс на євроінтеграцію та прискорене входження у світову науку потребує відповідної методологічної перебудови української географії.

Примножуються запити практики до планувальної організації природного середовища, формуванні зручних, комфортних та екологічно безпечних систем розселення, територіальних систем виробництва, обслуговування, рекреації та оздоровлення населення. Геопланувальне впорядкування довкілля, регіонів і країн стало сучасними напрямками світової економіки і помітно посилило запити суспільства на географічні знання. Показово, що у всіх зазначених напрямках йдеться про раціональну взаємодію суспільства з природою, про розгляд земної оболонки як цілісної соціоприродної геосфери. Розглянемо методологічні положення географії, що потребують обговорення, уточнень, а подекуди і змін. Пріоритетними серед них є предметні представлення вітчизняної географічної науки. У сучасних умовах у вітчизняній географії склалася суперечлива і дискусійна ситуація: зберігається традиційний підхід, за яким *географічна оболонка* – загальний об'єкт географічних наук, і формується нове розуміння предметної області географії, за яким її об'єктом виступає *ландшафтна оболонка Землі*.

Новий підхід потребує аргументації. Традиційне визначення географічної оболонки показує її «глобальною природною системою», підкреслимо – природною. Населення і штучний

матеріальний світ, створений людиною, залишаються осторонь. Щоправда, численні дослідники розглядають географічну оболонку вже з населенням і господарством і використовують поняття «географічна оболонка» і «ландшафтна оболонка» як синоніми. Протиріччя зберігається: є необхідність розглядати земну оболонку як природну сферу, і термін «географічна оболонка» у його традиційному (класичному) розумінні потрібний. У той же час українська географія активно імплементує світові постулати, серед яких предметна область географічної науки з повним складом усіх компонентів земної оболонки – і природних, і соціально-економічних (географія людини, інвайронментологія та ін.). Стає очевидною потреба у новому терміні. Пропонуються такі назви для предметних областей географії та її головних гілок – природничої (фізичної) та суспільної (соціально-економічної): *ландшафтна оболонка* – об'єкт всієї системи географічних наук; *географічна оболонка* – об'єкт фізичної географії; *соціосфера (соціальна геосфера)* – об'єкт суспільної географії. Зрозуміло, що у конкретних програмах географічних досліджень об'єкт і предмет наукових розробок можуть визначитися більш вузько і тематично.

Впродовж своєї тривалої історії географічна наука визначала і визначає об'єктом досліджень цілісну земну оболонку. Кількаразові зміни базових понять і назв об'єктів досліджень зберігають методологічну орієнтацію на єдину й цілісну оболонку Землі. У всі часи, за всіх підходів географи розглядали земну оболонку як системну цілісність природи – населення – господарства. Чи не єдиним винятком з такої методології була вітчизняна розробка об'єкту географії як *географічної оболонки*, яку визначали як суто природний комплекс. Розгляд соціально-економічних складових земної оболонки за таким підходом лишався невизначеним і дискусійним. На нашу думку, цей понятійно-термінологічний парадокс слід віднести до ідеологем радянської географії, від яких вітчизняна наука послідовно вивільняється.

Поняття *ландшафтна оболонка Землі*, введене вітчизняними географами наприкінці минулого століття (М. М. Паламарчук, О. Г. Топчієв та ін.), певною мірою розв'язує таку термінологічну невідповідність. Ландшафтна оболонка являє собою системну

цілісність природно-географічних та соціально-економічних компонентів земної оболонки. *Географічна оболонка* зберігає свій статус базового поняття фізичної географії. А предметну область географії за її інтегрованим напрямом визначають так: об'єкт географічних досліджень – ландшафтна оболонка, а предмет – територіальна (геопросторова) організація ландшафтної оболонки.

2.2. Цільові настанови предметної трансформації географії

Наскільки необхідно та актуальною є предметна трансформація географічної науки? Які сучасні потреби і запити суспільства потребують методологічної перебудови географічної науки, формування *загального напрямку географічних досліджень*, що розглядає земну оболонку як єдину й цілісну геосферу? Чому традиційних фізико-географічних та суспільно-географічних напрямів і розробок у наш час вже недостатньо для пошуку і обґрунтування більш збалансованої та впорядкованої взаємодії суспільства з природою? Відповіді на ці питання повинна дати характеристика предметної області *напрямку досліджень*, який термінуємо як **географічний холізм**. Необхідно визначити пізнавальні функції та цільові настанови нового наукового напрямку географічних досліджень, структурувати його концептуально-понятійний базис.

В умовах новітньої наукової революції, радикальних політичних і соціально-економічних реформ, предметна область вітчизняної географії потребує наступної модернізації. Найбільш складними та актуальними у наш час є такі методологічні питання:

1) перегляд радянських ідеологем на розуміння принципів взаємодії суспільства з природним середовищем; відмова від партійного гасла «людина – господар природи»;

2) подолання радянських ідеологем щодо об'єкта географії та методологічного розмежування фізичної та економічної (суспільної) географії;

3) співвідношення та розмежування галузевих та інтегрованих підходів у визначенні предметної області географічної науки;

4) формування у предметній області географії нового напрямку, що розглядає земну оболонку як єдину й цілісну геосферу;

5) сучасне визначення предметів географічної науки в цілому та її гілок – природничої і суспільної географії, що враховує новітні методологічні трансформації географічної науки.

Перше питання орієнтоване на відмову від «величних планів перетворення природи», кампаній освоєння цілинних земель та подібних перетворень природного середовища.

Друге питання позначає проблему складу земної оболонки та співвідношення понять *географічна оболонка* та *ландшафтна оболонка*. Склалася парадоксальна ситуація: географи розуміють масштаби антропогенно-техногенного тиску суспільства на природне середовище і очевидну трансформацію природних ландшафтів у природно-техногенні, але суспільство (антропосферу) до складу географічної оболонки включають неохоче, обережно і стримано. Згадаймо для прикладу вітчизняні програми шкільної географії, в яких предметом географії позначена географічна оболонка Землі як суто природна система. Географи визначають об'єкт географічних досліджень по-різному: перший підхід – *географічна оболонка*, орієнтована на природне середовище без врахування суспільства та штучного матеріального світу, створеного людиною; другий – *ландшафтна оболонка*, що включає всі компоненти земної оболонки – природно-географічні та соціально-економічні.

Наступні питання (пп. 3–5) орієнтовані на методологічну трансформацію географічної науки. Вітчизняна географія успадкувала від радянських часів глибоке розмежування на фізичну і економічну (суспільну) географію, своєрідне «співіснування двох географій». Фізико-географи сповідували концепцію географічної оболонки і розглядали земну оболонку як природну систему. Свій внесок у методологічне розмежування цілісної земної оболонки зробили і представники суспільної географії. Предмет соціально-економічної географії вони визначали (і визначають!) як територіальну організацію суспільства, без прямої прив'язки до земної оболонки – об'єкта досліджень. Об'єктом суспільної географії називають «суспільство в цілому чи його окремі сфе-

ри – демографічну, економічну, соціальну, політичну» [Шаблій, 2003, с. 9]. Зазначений склад суспільства не охоплює природного середовища життєдіяльності населення з його умовами і ресурсами. Позначена екологічна сфера, яка за цією схемою предметно відповідає соціальній екології. Визначення суспільства як об'єкта суспільної географії дистанціює його від природничої складової географічної оболонки.

Чимало вітчизняних авторів підкреслюють необхідність комплексного врахування складових земної оболонки у визначенні предметної області соціально-економічної географії: суспільна географія, спираючись, з одного боку, на закономірності суспільного розвитку, а з іншого, на закономірності природи, досліджує територіальну взаємодію у системі «природа–населення–господарство» з метою вдосконалення територіальної (просторової) організації суспільства. Але проблему методологічного перегляду предметної області географії та формування напряму загальногеографічних досліджень автори, як правило, не зачіпають.

Предметна область вітчизняної географії потребує принципової модернізації. Найбільш складними та актуальними є такі методологічні питання:

1) співвідношення та розмежування галузевих та інтегрованих підходів у сучасному визначенні предмета географічної науки;

2) розмежування предметних областей фізичної та суспільної географії як головних складових (гілок, вітей) географічної науки;

3) формування напряму загально-географічних (холістичних) досліджень, що поєднував би традиційні гілки географії – фізичну (природничу) та суспільну (соціально-економічну географії, і розглядав би земну оболонку як єдину й цілісну геосферу;

4) сучасне визначення предмету географії в цілому та її гілок – природничої і суспільної географії, що враховує новітні методологічні трансформації географічної науки.

Перше питання позначає проблему складу земної оболонки та критичний перегляд її сучасного термінування як *географічної оболонки*. Поняття *географічна оболонка* введене на початку

XX ст. географами-природниками (П. Броунов). Його методологічну розробку у вітчизняній географії започаткували виключно як природного феномену (А. Григор'єв, С. Калесник та ін.). На даний час поширені два підходи до визначення цього поняття. За першим географічна оболонка – суто природне явище. Її визначають як цілісну й безперервну оболонку Землі, в межах якої поєднані та взаємопов'язані складові геосфери – літосфера, атмосфера, гідросфера та біосфера. За другим – до її складу відносять і антропосферу (соціосферу), яку розглядають як частину географічної оболонки, що слугує середовищем життєдіяльності суспільства, зазнає потужного та всезростаючого впливу від населення та господарської діяльності, наповнюється відходами життєдіяльності населення.

Предметна специфіка географічної науки полягає в тому, що географи вивчають не лише склад земної оболонки – компонентний та загально-географічний, не тільки поширення на земній поверхні окремих компонентів, але головне – просторові поєднання та комбінації таких компонентів, які називають *територіальними географічними комплексами* або ж *геокомплексами*. В галузевих географічних дослідженнях використовують територіальну систематику – таксономію окремих компонентів. Фізико-географи розглядають природні комплекси – природні ландшафти, суспільна географія вивчає соціально-економічні комплекси – господарські таксони. Постають принципові методологічні питання: чи потрібно розробляти систематику максимально інтегрованих природно-економічних геокомплексів (?) чи слід розглядати за концепцією територіальних географічних комплексів географічну оболонку в цілому, а не дві її традиційні «половинки» – фізико-географічну та суспільно-географічну (?). І тут зберігається суперечлива ситуація. Географи активно декларують комплексні та інтегровані напрями досліджень поряд з компонентними і галузевими підходами і, разом з тим, якимось уповільнено розробляють відповідну теорію та методологію. Маємо чіткі ознаки такої ситуації: у переліку географічних наук і дисциплін практично нема таких, що розглядають географічну оболонку як системну соціоприродну цілісність.

На даний час термінологічна плутанина зберігається: географічну оболонку визначають і «вузько» – як суто природну систему, і «широко» – як цілісну соціоприродну систему, а поняття *географічна оболонка* та *ландшафтна оболонка* вживають як синоніми. На нашу думку, слід користуватися зазначеними термінами за їх різним змістом. Термін *ландшафтна оболонка* вже набув поширення у вітчизняній географії. Разом з тим в системі географічних наук ще немає напрями чи дисципліни, які б розглядали ландшафтну оболонку як цілісний об'єкт. Такими могли б бути «Загальне ландшафтознавство» або ж відповідно модифіковане «Загальне землезнавство». А предметну область цього напрями можемо визначити так: будова ландшафтної оболонки Землі; закономірності її функціонування як цілісного географічного об'єкта, геопросторова організація ландшафтної оболонки.

Географи традиційно розділяють фізичну і соціально-економічну географію за об'єктом досліджень. Приходить час розмежувати предметні області цих наук за аспектами і цільовими настановами досліджень. Для загальнонаукової методології майже стандартна ситуація, коли різні науки вивчають один об'єкт і мають різні предметні області за специфічними аспектами досліджень. Згадаймо медицину, біологію, соціологію, психологію, історію, етику, естетику та інші науки, які вивчають людину.

Пропозиції щодо предметного розмежування природничої та суспільної географії не за об'єктами, а за аспектами досліджень вже відомі [Топчієв, 1996]:

– *фізична географія* наука про природні закономірності функціонування та геопросторової організації ландшафтної оболонки Землі;

– *суспільна географія* – наука про соціально-економічні закономірності функціонування та геопросторової організації ландшафтної оболонки Землі.

Як бачимо, об'єкт досліджень у цих наук спільний – цілісна ландшафтна оболонка, а аспекти її вивчення різні: пошук природних (фізична географія) чи соціально-економічних (суспільна географія) принципів її функціонування та територіальної організації.

Відповідно визначається предметна область для всієї системи географічних наук: об'єкт географії – ландшафтна оболонка Землі, предмет – геопросторова (територіальна) організація ландшафтної оболонки. Географія – наука про геопросторову (територіальну) організацію ландшафтної оболонки Землі, про природні та соціально-економічні закономірності її формування та функціонування.

Обговорювані питання завершуємо такими заключними положеннями. Вітчизняній географічній науці належить більш чітко і змістовно розмежувати поняття «географічна оболонка» і «ландшафтна оболонка» у контексті поступального розвитку земної оболонки та її складу від природного до соціоприродного. Необхідно відійти від встановлення предметних областей фізичної (природничої) та суспільної (соціально-економічної) географії за об'єктами досліджень у їх традиційному представленні – фізична географія – наука про природні компоненти ландшафтної оболонки, а суспільна – про соціально-економічні. Сучасна методологія розділяє фізичну та суспільну географію вже не за об'єктом вивчення (він спільний), а за аспектами та цільовими настановами досліджень: фізична географія вивчає природні закономірності організації ландшафтної оболонки Землі, а суспільна – її соціально-економічну будову та функціонування. Необхідно посилити інтегративні методологічні тенденції у вітчизняній географії, за якими поряд з подальшою розробкою предметних областей природничої та соціально-економічної географії необхідно сформувати комплексні та інтегральні напрями вивчення ландшафтної оболонки Землі в цілому як соціоприродної системної цілісності.

2.3. Пріоритети предметної трансформації географії

Перед вітчизняною географією постала проблема методологічного перегляду і уточнення своєї предметної області, її наближення та певної інтеграції з базовими принципами європейської та світової географічної науки. Така модернізація зумовлена і глибоким реформуванням вітчизняної економіки і політики. *Вихідними постулатами сучасного визначення предметної області географічної науки* повинні бути наступні положення:

- об’єкт досліджень для всієї системи географічних наук – ландшафтна оболонка Землі;

- і фізична (природнича) географія, і суспільна (соціально-економічна) географія як дві головні гілки географічної науки вивчають ландшафтну оболонку Землі в цілому, а не окремі її компоненти та геосфери;

- галузеві географічні науки досліджують окремі компоненти ландшафтної оболонки – природні, соціально-економічні, природно-господарські, соціоприродні та відповідні компонентні геосфери;

- ландшафтна оболонка Землі як цілісний об’єкт географічних досліджень потребує дослідження геопросторових (територіальних) закономірностей взаємодії та комплексування (накладання) природних і соціально-економічних компонентів та геосфер;

- поряд з систематикою природних і соціально-економічних географічних комплексів необхідно розробляти таксономію і класифікацію інтегрованих природно-господарських, соціоприродних чи природно-антропогенних комплексів, які термінують геокомплексами;

- предметні області фізичної та соціально-економічної (суспільної) географії слід розрізняти не за об’єктами досліджень (вони однакові!), а за аспектами і цільовими настановами досліджень, тобто за предметами досліджень;

- у складі географічних наук поряд з двома традиційними гілками – природничою (фізичною) та суспільною (соціально-економічною) географією, необхідно формувати новий науковий напрям – теоретико-методологічні засади функціонування ландшафтної оболонки Землі як цілісної та складної природно-соціально-господарської системи.

Потребує коментарів перший постулат. Об’єкт географічних досліджень краще називати «ландшафтною оболонкою», оскільки термін «географічна оболонка» має ознаки тавтологічності: географічна оболонка Землі, а Землі – Гея. До того ж, зберігається трактування географічної оболонки як суто природного феномена без населення і господарства. Має місце і підхід, за яким «географічна оболонка» і «ландшафтна оболонка» – синоніми, що

включають природу–населення–господарство. Відтак, необхідні пояснення щодо «вузького» чи «широкого» розуміння географічної оболонки, а це і незручно, і некоректно.

Щодо четвертого постулату – розмежування предметних областей фізичної та суспільної географії. З часів Б. Вареніуса (1650 р.) географію поділяють на галузеві науки, головними серед яких стали природнича (фізична) та суспільна (соціально-економічна) географія. В різні часи співвідношення цих напрямів у географічній практиці було різним, але завжди вони лишалися складовими географічної науки. Винятком була спроба окремих радянських географів принципово розділити їх і віднести фізичну географію до природничих наук, а соціально-економічну – до суспільних. Показово, що вони вживали поняття «єдина географія» виключно в лапках, з іронічним змістом, ігноруючи тисячолітню історію географічної науки як моністичної, за сучасним визначенням – холістичної.

У вітчизняній географії і нині переважають погляди, за якими фізична географія вивчає природні компоненти ландшафтної оболонки, а суспільна географія – її соціально-економічні складові. Такий підхід, на перший погляд, видається правильним і навіть зручним. Але підкреслимо, земна оболонка при цьому ділиться на дві окремі частини, розмежування яких посилює та обставина, що на розгалуженій царині географічних наук теоретико-методологічних напрямків і дисциплін, які розглядають ландшафтну оболонку в цілому, практично немає. Розмов і декларацій щодо комплексності географічних досліджень доволі, але теорія та методологія такої комплексності ще вкрай недостатня.

Свого часу відомий географ М. М. Баранський попереджав про небезпеку формування «безлюдної фізичної географії» та «протиприродної економічної географії». У 1950–1960-х роках його побоювання підтвердилися: окремі лідери тогочасної географії почали відносити фізичну географію до наук природничих, а економічну – до суспільних, перекреслюючи цілісну географічну науку як таку, нехтуючи комплексними підходами до ландшафтної оболонки Землі, поширеними у світовій географії. Саме існування «єдиної географії» вважалось методологічно неприпустимим.

ним, оскільки закони розвитку природи та суспільства якісно різні і несумісні. Показово, що провідні філософи (Б. М. Кедров та ін.) називали такий підхід «спекуляцією на марксизмі»: системна методологія стверджує, що системи відносно нижчого рівня, що мають різні закономірності свого функціонування, на відносно вищих рівнях обов'язково інтегруються більш загальними взаємодіями. Вже у 1960-х роках зазначена методологічна криза радянської географії була подолана, але її відлуння ще зберігається.

Визначення фізичної географії як науки, що вивчає виключно природні компоненти земної оболонки, вочевидь застаріло. Всі природні компоненти географічної оболонки від появи людини зазнають постійних і все зростаючих антропогенно-техногенних навантажень. Суто природні комплекси нині вивчають у контексті палеогеографії, історичної географії, процесів господарського освоєння території, геоекології. У буквальному розумінні природних ландшафтів як таких нема, всі вони більшою-меншою мірою трансформовані у природно-господарські комплекси.

Така ж ситуація і у соціально-економіко-географічних дослідженнях. Географи вивчають населення, його господарську і духовну діяльність у їх взаємодії та взаємозалежності з природно-ресурсним середовищем, з конкретними особливостями територій, регіонів, країн. За такими підходами і фізична, і соціально-економічна географія мають один і той самий об'єкт дослідження – ландшафтну оболонку в цілому, а не окремі її компоненти – природні чи соціально-економічні. Це аж ніяк не означає, що не можна вивчати окремі складові земної оболонки – компоненти та геосфери. Але у загальному визначенні предметних областей фізичної та суспільної географії об'єкт один – ландшафтна оболонка Землі в цілому.

Традиційне предметне розмежування географічної науки, успадковане від радянської географії, ставить багато питань:

- яка географія вивчає природне середовище людства – фізична чи соціально-економічна, а якщо обидві, то як їх розділити (?);

- яка роль природничої географії у вивченні соціально-економічних компонентів – населення, соціальної сфери, виробничої та духовної діяльності (?);

– яка участь суспільно-географічних досліджень у вивченні суто природних компонентів і геосфер (?);

– як поєднати фізичну та соціально-економічну географію у дослідженні природно-господарських та соціоприродних систем (?);

– як забезпечити реальну комплексність географічних досліджень на всіх рівнях життєдіяльності суспільства – від локального і регіонального до глобального (?).

Представляємо *концепцію географічних імперативів* як наукову розвідку за цим напрямом, як можливість послідовного наближення до взаємопов’язаного розгляду природно-географічних та соціально-економічних закономірностей функціонування ландшафтної оболонки Землі.

Географічні імперативи покликані до життя міждисциплінарною проблемою взаємодії суспільства з природою. Вихідною точкою розроблення імперативів слугує наявність складних питань і проблем взаємодії суспільства з природним середовищем, що потребують відповідного розгляду та наукового статусу. Головна ознака таких питань і проблем – врахування поєданого впливу природно-географічних та соціально-економічних чинників. Предметною областю їх розгляду у переважній більшості випадків виступає цілісна *ландшафтна оболонка Землі* (ЛОЗ). У вітчизняній географії комплексні та інтегративні підходи звичайно декларують і певною мірою застосовують. Разом з тим за її традиційним поділом на географію природничу (фізичну) і економічну (суспільну) напрям загально-географічних досліджень, що розглядає цілісну ЛОЗ, практично не позначений ні у системі географічних наук, ні у назвах кафедр і підрозділів, ні у фахових спеціальностях.

Достатньо узгодженим і поширеним є сучасне визначення загального предмету географічних досліджень: ***географія – наука про геопросторову організацію ландшафтної оболонки Землі***. З античних часів специфікою географічної науки була її *хорологічність* (*просторовість*). Надалі географи розробляли засади *територіальної або просторової систематики*. Протягом минулого століття набуло поширення *планування територій*, яке

у наш час термінують як *геопросторове планування*, що більш точно визначає предметну сутність географічних досліджень. Географи вивчають земний простір, саме тому поширеним став термін «геопросторовий» на заміну попереднього «просторовий».

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Поясніть актуальність і потреби методологічної трансформації вітчизняної географії у наш час. Які питання теорії та практики географічної науки потребують методологічного оновлення?
2. Характеризуйте суперечливу ситуацію з визначенням об'єкту географічних досліджень. Чому «географічна оболонка» як об'єкт географії не відповідає розгляду земної оболонки як цілісної геосфери?
3. Від яких ідеологем радянських часів – ідеологічних положень і наративів, що протистояли «недружньому Заходу», необхідно позбавитись українській географії?
4. Чому сучасне предметне розмежування фізичної та суспільної географії не забезпечує розв'язання проблем взаємодії суспільства з природою? Характеризуйте рівень сформованості напряму загальногеографічних досліджень у вітчизняній географії.
5. Яку роль у розвитку географічної науки відіграє концепція геокомплексів – територіальних географічних комплексів? Поясніть труднощі методологічного розроблення напряму природно-господарських чи соціоприродних геокомплексів.
6. Представте головні напрями сучасної методологічної трансформації вітчизняної географії.
7. Поясніть, якою мірою сучасна система географічних наук в Україні не відповідає європейській та світовій географії. Чи є в ній напрями і спеціальності, орієнтовані на цілісний розгляд земної оболонки?

3. Формування напрямку загальногеографічних досліджень: географічний холізм

3.1. Поєднаний розгляд природи і суспільства – головний принцип географічного холізму

Систематизований розгляд концептуально-понятійних розробок, що формують напрям загально-географічних досліджень, орієнтованих на вивчення земної оболонки як цілісної соціоприродної геосфери, ми термінуємо *географічним холізмом*. Холізм – сучасний напрям теорії пізнання, що засвідчує методологічні переваги цілісного розгляду складних об'єктів і явищ порівняно з їх компонентним вивченням. Принагідно згадаємо, що географія довгий час – майже два тисячоліття, лишалась *моністичною* (цілісною) наукою і не поділялась на галузеві дисципліни. За цей час повною мірою утвердилось положення про вивчення оболонки Землі як єдиного й цілісного об'єкту.

Географічний холізм як напрям досліджень потребує певних методологічних обмежень і принципів відбору базових концепцій і понять: вони повинні бути орієнтованими на вивчення цілісної оболонки Землі, тобто геосфери, в якій нерозривно і суперечливо поєднані природа, населення з його господарською та духовною діяльністю і штучний матеріальний світ, створений людиною. Зрозуміло, що численні географічні розробки поєднано використовують і цілісний (загально-географічний) підхід, і компонентно-галузевий розгляд земної оболонки.

Географія – єдина серед наук охоплює своєю предметною областю природно-географічні та соціально-економічні компоненти земної оболонки, і це визначає її виключний потенціал у розробленні проблем взаємодії суспільства з природою. Поділ земної оболонки на дві генералізовані компоненти – природу і суспільство, ставить перед географічною наукою чимало актуальних і складних питань:

– як визначити правильні – екологічно безпечні та економічно ефективні напрями господарської діяльності з врахуванням особливостей і ресурсів природного середовища?

– як зробити використання природних умов і ресурсів заощадливим, раціональним, збалансованим та ефективним?

– як забезпечити життєдіяльність населення екологічно безпечним, зручним і комфортним природним середовищем?

– якою повинна бути стратегія охорони природи і довкілля, збереження ландшафтного і біологічного різноманіття?

– як регламентувати і нормувати взаємодію суспільства з природою в сучасних умовах?

– якою повинна бути раціональна територіальна організація суспільства у його взаєминах з природним середовищем?

– як зробити геопланувальну організацію географічного середовища нормою подальшого цивілізаційного поступу людства?

Ці та багато інших питань піднімають проблему взаємодії суспільства і природи на загально-географічний рівень, позначають її як глобальну проблему людства і потребують скоординованих зусиль всієї науки в цілому і географії, зокрема.

Останнім часом помітно посилилась увага географічної науки до взаємодії трьох генералізованих компонентів оболонки Землі – природи, населення та господарства. Пошук раціональної та нормованої взаємодії цих компонентів покладено в основу *концепції сталого (збалансованого) розвитку*, яка прийнята світовим співтовариством як стратегія соціально-економічного розвитку. І цей напрям відображає методологічну цілісність об'єкта географічних досліджень: за своєю предметною областю географічна наука безпосередньо орієнтована на поєднаний розгляд природи – населення – господарства.

Предметна область географії інтегрує природно-географічні та соціально-економічні компоненти земної оболонки. Разом з тим у теоретико-методологічному арсеналі географічної науки ще немає змістовних узагальнень, закономірностей, законів, що достатньою мірою представляли б ландшафтну оболонку Землі як єдину й цілісну соціоприродну систему: наявні наукові розробки характеризують будову ландшафтно-оболонки переважно за її компонентно-галузевим складом. Зрозуміло, що поступальний розвиток науки з часом обґрунтує методологічну об'єктивність і сучасних суб'єктивних закономірностей життєдіяльності суспільства. Будуть знайдені загальнонаукові принципи та методичні засоби поєднаного використання законів природи та суспільства

відповідно до єдності й цілісності матеріального світу. У наш час такі розробки очолює *холізм* – популярний напрям сучасної теорії пізнання.

Методологічні труднощі розгляду земної оболонки як цілісної соціоприродної геосфери зумовлені принциповою різноякісністю законів розвитку природи та суспільства. Сучасна теорія пізнання жорстко розмежовує закони природи та закони суспільства за ознаками об'єктивності – суб'єктивності і вважає їх не-сумісними і суперечливими. Згадаємо, що свого часу саме з цих міркувань окремі радянські науковці намагались поділити географічну науку на «дві географії» і розвести їх до природничих – фізична географія, та суспільних – економічна географія, наук, відповідно.

Географія своєю предметною областю охоплює і природу, і суспільство, а відтак потребує глибокого розуміння змісту і механізмів взаємодії природних і суспільних законів. Сучасна наука доволі жорстко розмежовує *закони природи* і *закони суспільства* перш за все за співвідношенням об'єктивних чи суб'єктивних чинників їхнього функціонування. Закони природи суто об'єктивні, не залежні від волі людства. Для законів функціонування суспільства характерна визначальна роль людської свідомості, умов соціального буття. Закони суспільного розвитку мають такі особливості:

- закони суспільства здійснюються через діяльність людей і мають об'єктивно-суб'єктивний характер;
- закони суспільства більш різноманітні та індивідуальні; це переважно «закони великих чисел» – статистичні закони;
- закони суспільства менш тривалі, значна їх частина постійно оновлюється і модернізується;
- показово, що загальних законів суспільного розвитку обмаль, а найбільш поширені розробки, що претендують на таку роль, представляють окремі політико-економічні школи та політичні напрями і лишаються кон'юнктурними та дискусійними.

Закони суспільства актуалізують проблему співвідношення у цивілізаційному поступові людства категорій *необхідності* та *свободи*: природні закономірності об'єктивні, а відтак повинні

розглядатися як необхідні (їх не можна відмінити); закономірності розвитку суспільства багато в чому суб'єктивні і мають ознаки вільного вибору – свободи. Сучасна наука веде настійливий пошук правильного співвідношення у цивілізаційному поступові людства об'єктивних законів та свідомих дій населення. Глибоку теоретичну морально-філософську розробку цієї проблеми здійснив свого часу І. Кант, який наприкінці XVIII ст. розробив категорію *категоричного імперативу* [Кант, 2004], і саме цей підхід використаний для методологічного розроблення *концепції географічних імперативів* [Топчієв, 2022; Топчієв & Сич, 2022], що розглядатиметься далі.

Фізична географія і суспільна географія мають істотні відмінності щодо аспектів розгляду ландшафтної оболонки Землі. Фізична географія досліджує *природні закономірності* будови і функціонування земної поверхні, а суспільна географія – *закономірності соціально-економічні, суспільно-історичні*. Саме тут слід акцентувати принципову різноякісність законів природничих та суспільних. Перші мають об'єктивний характер, і їх пізнання – це рух до об'єктивної істини. Другі зумовлені інтересами і потребами людства і є за своєю суттю суб'єктивними. Природні закономірності діють незалежно від волі людей, а суспільні – орієнтовані на так звані потреби, інтереси та принципи, якими керується людство у своїй взаємодії з природою. При цьому принципи можуть бути правильними – узгодженими з природними закономірностями, чи неправильними, такими, що їх не враховують. До того ж принципи взаємодії суспільства з природою є категорією історичною і динамічною: потреби змінюються і відповідно до цивілізаційного поступу людства, і стосовно до будь-яких політико-економічних трансформацій.

Напевне, з накопиченням цивілізаційно-історичного досвіду людства стане можливим об'єктивне узагальнення суб'єктивної практики суспільного буття, і законів суспільного розвитку, що зберігатиме їх конкретну суб'єктивність і разом з тим, в узагальненій формі наблизатиметься до об'єктивних законів природи і буття. Але на даний час спрощена географічна методологія така: природні закономірності – об'єктивні, суспільні – суб'єктивні.

3.2. Понятійно-термінологічна система географічного холізму

Географія постійно розширює і оновлює власний концептуальний і понятійно-термінологічний апарат. Йдеться про систему понять і термінів, категорій і постулатів, концепцій і парадигм, які формують методологічні та методичні основи географічних досліджень. Кожна програма географічних наукових пошуків і розробок спирається на свій робочий концептуально-понятійний чи понятійно-термінологічний арсенал. Всі галузеві географічні науки та напрямки досліджень користуються відповідними системами базових положень, концепцій і понять.

Цільова настанова даного посібника – систематизований розгляд концепцій і понять, орієнтованих на *розгляд земної оболонки як цілісної соціоприродної геосфери*. У сучасній системі географічних наук вочевидь переважають компонентно-галузеві підрозділи і напрями. У вітчизняній географії зберігається пострадянський підхід, за яким її поділяють на дві гілки – географію природничу (фізичну) та суспільну (соціально-економічну), а напрям, що розглядає земну оболонку як цілісне природно-соціально-господарське формування, практично відсутній. Сучасні запити суспільства на розв’язання глобальних проблем людства, зокрема, проблем взаємодії суспільства з природою, значно посилюють актуальність дослідження земної оболонки як цілісної соціоприродної геосфери.

Сучасна теорія пізнання користується наступними вихідними понятійно-термінологічними одиницями. *Поняття* – форма мислення щодо узагальнення предметів деякого класу за сукупністю ознак, властивих даному класу, відмінних від інших класів, і його термінологічне виділення. *Термін* – слово або словосполучення, що чітко й однозначно окреслює поняття і характеризує його співвідношення з іншими поняттями даної сфери. *Зміст поняття* визначає сукупність ознак предметів даного класу. *Обсяг поняття* характеризує чисельність предметів даного класу. Зміст і обсяг поняття пов’язані зворотним відношенням: зі збільшенням змісту зменшується обсяг поняття; зростання обсягу поняття скорочує його зміст.

Концепція являє собою сукупність поглядів, що представляють єдиний творчий задум. Відносно новим елементом наукових розробок слугує *концепт* – інноваційна ідея, що має пошуковий визначальний задум. Сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки, загальну систему уявлень і понять термінують *парадигмою*. Ще одна дефініція: *парадигма* (від грец. *παράδειγμα* приклад, взірець) – модель постановки і розгляду проблеми, прийнята за зразок чи еталон. За таким змістом *парадигмами* називають найбільш поширені концепції. Значного поширення у географічних дослідженнях набули *гіпотези* – науково розроблені припущення, що потребують доказів. Таких припущень у наукових пошуках і розробках чимало, хоча у багатьох випадках їх не називають *гіпотезами*.

Найбільш вагомими елементами концептуально-понятійних систем слугують *наукові закони* та *закономірності*. Це змістовно близькі поняття, які позначають об'єктивний, постійний і необхідний зв'язок між предметами, явищами, процесами, зумовлений внутрішньою природою таких складових. *Закономірність* розглядають як більш широку категорію, ніж *закон*, і характеризують її як сукупну дію багатьох різних законів. *Закономірність* визначає тенденції розвитку природних і соціально-економічних явищ. Певною мірою зберігається розуміння закономірності як недостатньо визначеного закону, що потребує подальшого розроблення: сьогодні – закономірність, а завтра – закон.

Поняття і концепції, що формують географічний холізм, повинні мати високий рівень теоретико-методологічних узагальнень. Йдеться про так звані *базові поняття*, що задіяні у численних напрямках і розробках. Поняття з високим рівнем узагальнення і практичного використання термінують як *категорії* і *постулати*. Скажімо, спорідненні поняття *територіальна організація природного середовища*, *територіальна організація населення*, *територіальна організація господарської діяльності* поєднано формують нове поняття – *територіальна організація суспільства*, яке вже може мати пізнавальний статус категорії.

У подальшому викладі найбільш поширені концепції ми термінуємо як *парадигми*. Статус *постулатів* можуть мати окре-

мі найбільш розроблені та вживані поняття і концепції. Нагадаємо, що постулат (лат. *postulatum* – умова) – твердження, яке за наявним досвідом приймають без доказів, як вихідне для наступних розробок. Додержання таких вимог дає змогу розглядати і систематизувати концептуально-понятійний апарат географічного холізму на рівні базових понять і категорій, постулатів і парадигм. За таких умов цей арсенал надалі використовуватиметься у географічних дослідженнях як система вихідних пізнавальних одиниць, що не потребують обґрунтування.

3.3. Базові постулати географічного холізму: *Географічне середовище. Навколишнє середовище. Довкілля*

Базовими поняттями розгляду земної оболонки як цілісної соціоприродної геосфери є *географічне середовище*, *навколишнє середовище* та *довкілля*. Протягом другої половини ХІХ ст. Елізе Реклю розробив поняття *географічне середовище* як поєднання природних, цивілізаційно-історичних та соціально-економічних умов певної території. Його модифікацією став *інвайронменталізм* – вчення про взаємодію суспільства з природою (Ф. Ратцель, Е. Сімпл та ін.). Бурхлива екологізація географії протиставила йому поняття *навколишнє середовище*, яке набуло значного поширення. У наш час розроблене поняття *довкілля*, яке поєднує вихідні положення географічного середовища та навколишнього середовища. Розглянемо ці поняття.

У час Просвітництва (ХVІІІ ст.) у французькій філософії зародився так званий *географічний детермінізм*, який пов'язував політичний і соціально-економічний розвиток народів і країн з особливостями природних умов (Шарль Луї де Монтеск'є та ін.). Надалі цю концепцію розробляли німецькі (Фрідріх Ратцель) та французькі (Жан Елізе Реклю) географи, які ввели у науку нове поняття – *географічне середовище*. Географічне середовище визначали як «земне оточення людського суспільства», як частину земної оболонки, тою чи іншою мірою освоєну людиною і залучену в суспільне виробництво. З часом географічний детермінізм втратив свою роль головного напрямку «розвитку суспільства від

природи» і залишився в історії географії одним із цікавих підходів. Його доповнив і поновив *поссібiлізм* (Поль Відаль де ла Блаш) – вчення, за яким природні умови і ресурси розглядають лише як один з чинників соціально-економічного розвитку.

З кінця XIX ст. в американській географії започаткований *інвайронменталізм* (англ. *environmentalism*), який визначає предмет географії як взаємини суспільства з навколишнім середовищем (Елен Сімпл та ін.). *Інвайронмент* розглядають як предмет географічної науки у переважній більшості країн світу. У вітчизняній географії інвайронмент сприймали стримано і критично. Певну підтримку мала концепція географічного середовища: відома пропозиція розглядати географічне середовище як предметну область географії (Н. К. Мукитанов, 1981), що подальшого розроблення не одержала. На передній план у вітчизняній географії вийшла концепція навколишнього середовища, яка одержала офіційний управлінський статус у природоохоронній діяльності окремих пострадянських країн.

Цікава доля поняття «географічне середовище» в українській географії. За своїм змістом це поняття дуже близьке (здається, тотожне) концепції інвайронменталізму. І новітня *концепція довкілля*, започаткована в Україні, багато в чому повторює засади географічного середовища. Трапилось так, що одночасно з географічним середовищем було розроблено поняття *навколишнє середовище*, яке було введене у другій половині XIX ст. німецьким біологом Я. Ікскульом «для позначення зовнішнього світу, що оточує живих істот». Зі стрімким розвитком екології та її переростанням у міждисциплінарну область знань поняття *навколишнє середовище* стало базовим у соціальній екології. У географічній науці воно потіснило попередній термін – географічне середовище.

Порівняємо зміст понять *географічне середовище* та *навколишнє середовище*. Географічне середовище визначають як сукупність об'єктів і явищ живої та неживої природи, які залучені на даний час до розвитку суспільства, оточують населення, визначають умови його існування та життєдіяльності. З цивілізаційним розвитком суспільства його географічне середовище ускладнюється та розширюється, змінюється його роль у житті людини.

Головною тенденцією таких змін є невинне зростання частки і ролі так званої «другої природи» – антропогенних ландшафтів та штучного матеріального світу, створеного людиною, а також природних комплексів, що зазнали глибоких антропогенно-техногенних трансформацій.

На ранніх етапах цивілізаційного поступу людства вирішальну роль відігравали власне природні умови і ресурси середовища – згадаймо географічний детермінізм. Зі стрімким розвитком виробництва якості географічного середовища все більшою мірою визначає вже «друга природа» – змінені діяльністю людини антропогенно-техногенні комплекси і ландшафти, які перед тим були просто природними, а також створені людиною поселення, інфраструктура, господарські об'єкти і мережі. За сучасними оцінками, близько 70 % біосфери змінено під впливом господарської діяльності людини. Знайти природне середовище у його «природному стані» стає все важче, а подекуди і неможливо. До складу географічного середовища включають і саме суспільство з його соціально-економічними та цивілізаційно-культурними складовими. Один з елементів географічного середовища – народонаселення, яке підтримує процес постійного відтворення соціумів і умов своєї життєдіяльності.

У вітчизняній природоохоронній практиці користувались терміном *навколишнє природне середовище*, яке розуміли традиційно вузько – лише як природні умови життєдіяльності людини. Показово, що така назва частково ще зберігається у сучасних назвах природоохоронних закладів та організацій пострадянських країн. Разом з тим посилюється тенденція змістовного поширення поняття «географічне середовище» і на «другу природу», і на створений людством духовний світ, що охоплює етнонаціональні, соціальні, економічні, екологічні, політичні, конфесійні, цивілізаційно-культурні взаємини і відносини. Духовну складову географічного середовища вже називають *соціокультурним середовищем*. Сучасна соціологія визначає середовище людини і суспільства як систему, складену природними (жива і нежива природа) і суспільними компонентами, зокрема, населенням і суспільством у цілому зі всіма соціальними взаєминами і структурами, а також

штучний матеріальний і духовний (культурний) світ, створений людиною.

Наявні два підходи до змістовного визначення навколишнього середовища. За першим навколишнє середовище характеризують як *природне оточення людини* і часто користуються терміном «навколишнє природне середовище». За другим навколишнє середовище розглядають максимально цілісно й комплексно: умови життєдіяльності суспільства визначає весь *комплекс природно-географічних та соціально-економічних умов*, включаючи і саме населення. Людину оточують завжди інші люди. Людська спільнота – соціум, формують своєрідні взаємини та відношення, що також визначають умови життєдіяльності населення і є обов'язковою складовою навколишнього середовища.

Поняття «навколишнє середовище» є принципово парним і співвідносним, таким, що представляє суб'єкт-об'єктні відношення: середовище – *об'єкт*, а *суб'єктом* виступає населення. Термін «середовище» втрачає зміст, якщо не визначений суб'єкт, до якого воно відноситься. Відтак, у географії позначена вагома методологічна проблема: як розглядати навколишнє середовище – без людини (як суб'єкта) чи з людиною? Переважає цілісний підхід до визначення предметної області довкілля, розуміння ландшафтної оболонки як соціоприродного середовища, що об'єднує природу, господарство і населення з його виробничою та духовною діяльністю. У галузевих географічних дослідженнях поширений компонентний підхід, за яким навколишнє середовище розглядають за його складовими – середовище природне, економічне, соціальне, політичне. Разом з тим зберігаються запити на комплексне й цілісне представлення навколишнього середовища як класичного географічного середовища. Саме такі запити спричинили розроблення нового поняття – *довкілля*.

Розглянемо формалізоване представлення зазначених підходів. На схемі (рис. 1) показані відношення у системі навколишнього середовища у двох варіантах.

За першим населення представлено як *суб'єкт* – «господар системи», а природні умови і штучний матеріальний світ утворюють *об'єкт* – навколишнє оточення населення, що визначає умо-

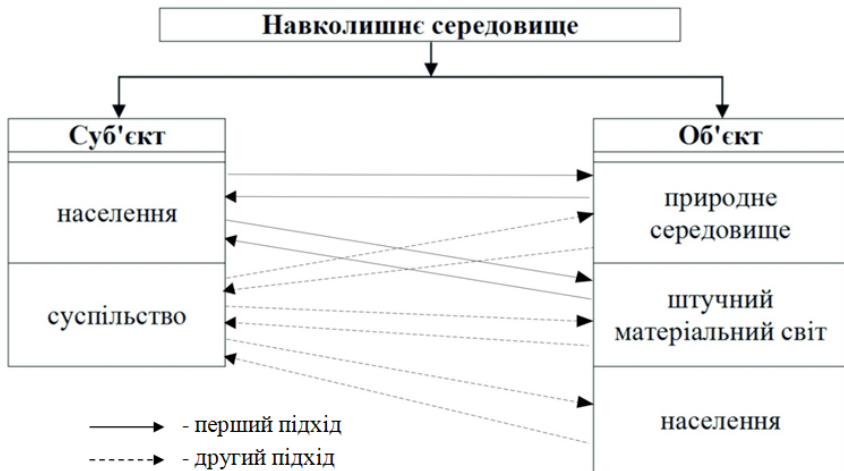

Рис. 1. Суб'єкт-об'єктне представлення навколишнього середовища

ви його життєдіяльності. За другим *об'єкт* охоплює всі складові земної оболонки – і природно-географічні, і соціально-економічні, у тому числі і саме населення.

Одночасно населення зберігає свою роль «господаря системи», її *суб'єкта*. Підкреслимо, за другим підходом населення виконує дві пізнавальні функції – суб'єкта або «господаря системи» і одного з чинників, що формують об'єкт системи. Чи не порушує такий підхід формалізованих регламентів дослідження?

Пояснення «подвійному» використанню населення в одній моделі доволі просте. Населення у географічних дослідженнях зберігає надзвичайно багатоаспектний і широкий зміст. Типовою є ситуація, коли певний соціум розглядають за його зв'язками і відношеннями до більш загального соціуму: населення міста за його взаєминами з населенням регіону чи країни; в'їзних туристів за взаєминами з місцевим населенням та ін. Іншими словами, у географічних дослідженнях населення формалізують і як суб'єкт системи, і як її об'єкт, і поєднання таких формалізацій в одній моделі цілком правомірне.

Географічне середовище зберігає понятійне протиріччя об'єкт-суб'єктних систем. У буквальному розумінні це поняття не

включає людину, яка формує своє *соціальне середовище*. Термін *довкілля* такого понятійного обмеження вже не має. Довкілля розглядають і оцінюють за повним переліком всіх компонентів ландшафтної оболонки, включаючи і населення. Наприклад, географи вивчають передумови і чинники розвитку рекреаційно-туристичної діяльності у регіоні. Поряд з рекреаційно-туристичними ресурсами – природно-географічними та історико-культурними, необхідно врахувати як чинники рекреаційно-туристичної діяльності і природні ландшафти, і сферу обслуговування, і рівень господарського освоєння території, і саме населення з його традиціями і менталітетом гостинності та культури. Ще один приклад. Географи досліджують якість життя населення за природними умовами і ресурсами, наявною інфраструктурою, видами господарської діяльності. Необхідно також проаналізувати наявне населення та його розселення як чинник, що визначає якість життя.

За компонентним складом ландшафтної оболонки такий підхід представляє наступна схема (рис. 2):

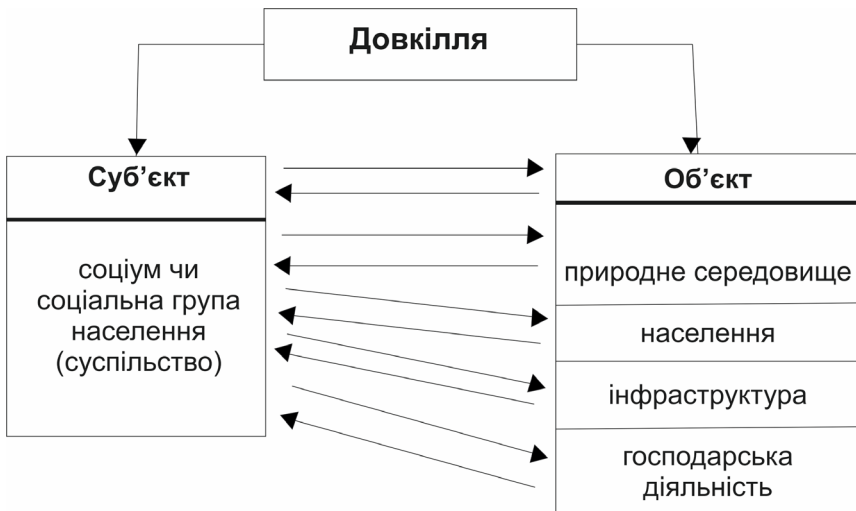

Рис. 2. Суб'єкт-об'єктне представлення довкілля

І в цьому разі суб'єкт-об'єктна формалізація представляє на-вколишнє середовище (довкілля) за його компонентно-геосферним складом найбільш повно й комплексно. Середовище життєдіяльності людства, його довкілля формують всі складові ландшафтної оболонки: і природно-географічні, і соціально-економічні. До того ж така формалізація поєднує компонентну оцінку довкілля за його складовими з інтегральною оцінкою середовища.

3.4. Методологічна схема географічного холізму

Першим кроком до формування географічного холізму – наряду вивчення земної оболонки як цілісної природно-господарської геосфери є розроблення його концептуально-понятійної системи. Наводимо загальний огляд вихідних положень географічного холізму, який доповнює і посилює традиційні галузеві напрями географічних досліджень – природничо-географічний (фізико-географічний) та соціально-економічний (суспільно-географічний) напрямом порядкування потоків досліджень цілісної соціоприродної ландшафтної оболонки Землі. Система базових понять і концепцій, що формують географічний холізм, представлена на рисунку 1. Вона охоплює найбільш поширені погляди сучасних дослідників і відповідні напрями географічних досліджень. У ній певною мірою витримані методологічні вимоги до вихідних понять і концепцій, позначені у попередньому підрозділі: наведені лише найбільш загальні положення і напрями, що можуть мати статус базових постулатів географічного холізму.

Концептуально-понятійна схема (рис. 3) показує сукупність вихідних положень і напрямів, які поєднано визначають методологічні засади географічного холізму як розділу географічної науки, за яким оболонку Землі досліджують як цілісну багатокomпонентну геосферу.

Основу даної концептуально-понятійної системи становлять характеристики предметної області географії, серед яких загальний об'єкт географічних досліджень, загальний предмет географічних розробок і географічний метод досліджень. Зрозуміло, що визначення об'єктів і предметів географічних досліджень у

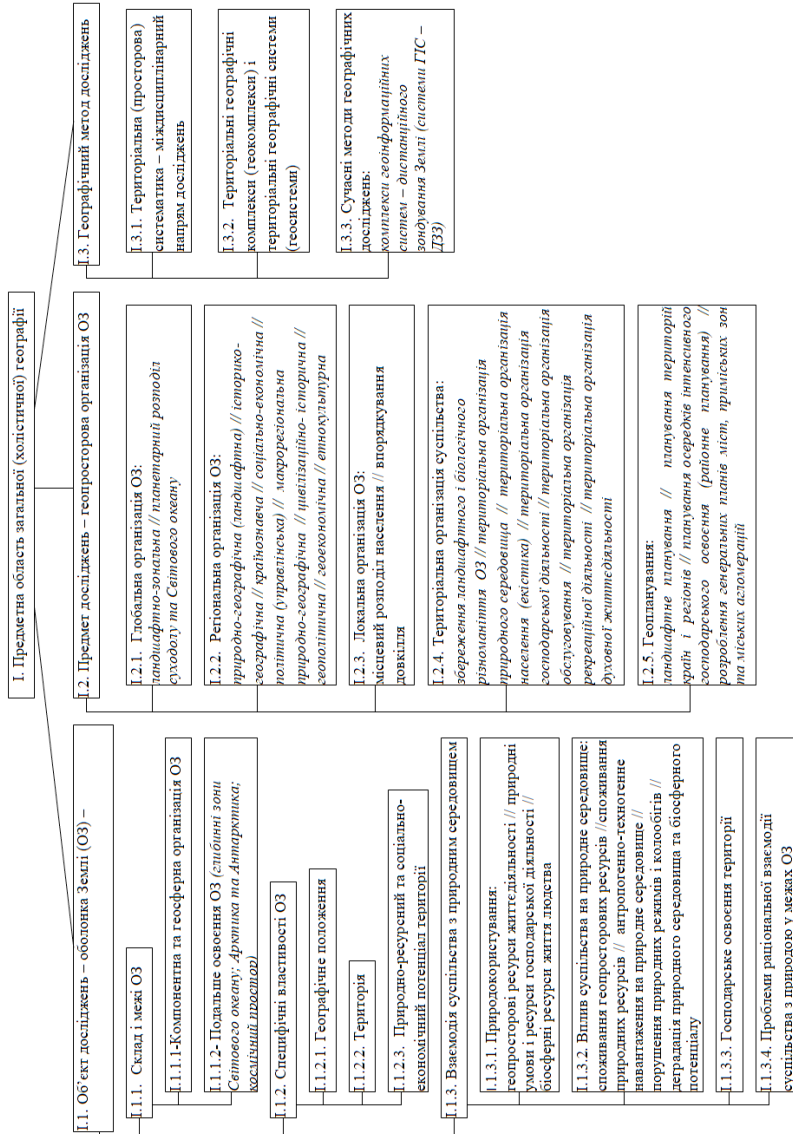

Рис. 3. Концептуально-понятійна система «географічний холізм»

конкретних програмах і проектах може бути дуже різним. Нагадаємо, що географічний холізм використовує найбільш загальні й комплексні дефініції об'єкта та предмета досліджень.

Саме з цих міркувань вони позначені як «загальні» – загальний об'єкт і загальний предмет. Зауважимо також, що напрями і базові категорії, які формують географічний холізм, змістовно перетинаються і певною мірою дублюються. Але методологічне структурування і впорядкування напрямів географічних досліджень і за таких умов необхідне.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Характеризуйте холізм як напрям сучасної теорії пізнання, що наголошує переваги цілісного розгляду об'єктів і явищ порівняно з компонентно-галузевим.
2. Поясніть сучасні запити на формування географічного холізму співставно з традиційною моністичною (недиференційованою) географією античних часів і середньовіччя.
3. Які питання ставить перед географічною наукою проблема взаємодії суспільства з природою? Якою мірою географічна наука підготовлена до їх розв'язання?
4. Поясніть гносеологічні труднощі розроблення проблем взаємодії суспільства з природою з точки зору загальнонаукової методології.
5. Характеризуйте понятійно-термінологічну систему географічного холізму. Наведіть приклади використання понять, категорій, концепцій, парадигм у загальногеографічних дослідженнях.
6. Дайте змістовні пояснення базовим поняттям і постулатам географічного холізму.
7. Що означає суб'єкт–об'єктне представлення середовища? Поясніть відмінності суб'єкт-об'єктної формалізації навколишнього середовища і довкілля.
8. Коментуйте концептуально-понятійну систему географічного холізму за рисунком 3.

4. Географічні імперативи

4.1. Концепція категоричного імперативу І. Канта

Вчення І. Канта про *категоричний імператив* розглядаємо як методологічний підхід до поєднаного дослідження природно-географічних і соціально-економічних компонентів і геосфер земної оболонки як цілісної соціоприродної геосфери. Його методичною реалізацією слугує *концепція географічних імперативів*. Географічні імперативи пов'язані з предметною специфікою географії, яка розглядає природне середовище, населення з його виробничою та духовною діяльністю і штучний матеріальний світ, створений людиною, поєднано, комплексно та інтегративно.

Другою предметною передумовою розроблення концепції географічних імперативів слугує своєрідний метод досліджень, який визначають як *географічний*, а також як *територіальний*, *просторовий*, а останнім часом – як *геопросторовий*. Геопросторовий підхід посилює розгляд земної оболонки як цілісної соціоприродної геосфери. Географічні імперативи орієнтовані на вивчення загальногеографічних закономірностей функціонування ландшафтної оболонки – її соціоприродну цілісність, геопросторову впорядкованість, структурно-системну синергетичну організацію.

Концепція географічних імперативів не розробляє методологічних принципів чи методичних підходів до розв'язання таких проблем, а лише піднімає їх пізнавальний статус до пріоритетних запитів суспільства. Географічні імперативи, сприйняті суспільством, набувають статусу базових понять географічної науки – її *постулатів*, які використовуються у подальших розробках вже як вихідні, такі, що не потребують попереднього обґрунтування.

І. Кант розробив *категоричний імператив* як базове поняття філософії етики, як моральний закон, що доповнює закони природи і розв'язує суперечності людської свободи та необхідності у взаєминах суспільства з природою [Кант, 2004]. Цільова настанова категоричного імперативу – утвердження морального переконання у необхідності дотримання певних норм і правил своєї поведінки і сприйняття такої норми суспільством як морального

закону. «Категоричним» він є тому, що не обґрунтовується, не доводиться, не має обов'язкового характеру. Це своєрідний морально-етичний постулат.

Закони суспільства актуалізують проблему співвідношення у цивілізаційному розвитку людства, в історії людства категорій необхідності та свободи, зокрема, врахування природних законів і закономірностей, з одного боку, вільного вибору людством обмежень своїх запитів і дій – з другого. Сучасна наука веде настійливий пошук правильного поєднання у цивілізаційному поступові людства проявів об'єктивних законів та свідомих дій населення, узгодженого використання природної необхідності та соціальної свободи.

Особливість людської свідомості, за І. Кантом, – відчуття «провини» за невідповідність суспільного буття вимогам природи: запити і технічні можливості людства у багатьох ситуаціях не відповідають природним нормам і закономірностям. Суспільство дедалі глибше розуміє негативні наслідки своєї життєдіяльності і для природного середовища, і для самого населення. Формуються своєрідні «компенсаційні» види господарської діяльності, орієнтовані на подолання таких негативів, серед них охорона природи і створення природних каркасів територій, різноманітні меліорації природного середовища, планувальне впорядкування довкілля. Показово, що такі види діяльності, як правило, ще не позначені в офіційних класифікаторах галузей та видів економічної діяльності. Їх виділяють в окрему групу і термінують як *соціоприродні види діяльності* [Сонько, 2003; Топчієв & Сич, 2020].

Ми розглядаємо категорію імперативного постулату І. Канта як методологічний підхід до поєданого розгляду природних і суспільних законів і закономірностей у дослідженні земної оболонки як цілісної соціоприродної геосфери. Його практичною реалізацією слугує *концепція географічних імперативів*. Методологічна схема географічного імперативу доволі проста: географи позначають актуальну і складну проблему взаємодії суспільства з природою *моральним імперативом*; якщо громадська думка сприймає цю проблему, то її статус підвищують до рівня *напрямую досліджень*, а суспільство послідовно піднімає її значення до *«морального закону»*; моральний імператив стає загальновизна-

ним, і надалі його використовують як *базовий постулат географії*, тобто як вихідне поняття, що не потребує попередніх обґрунтувань.

4.2. Методологічні засади географічних імперативів

Запити суспільства на встановлення *географічних імперативів* ілюструє така методологічна схема (рис. 4).

Рис. 4. Концептуально-понятійна система «географічні імперативи»

У сучасному природокористуванні переважають ситуації, коли вилучення природних ресурсів перевищує ресурсний потенціал біосфери, а наявні технології спричиняють деградацію природного середовища. Серед численних глобальних проблем людства раціональна взаємодія суспільства з природою чи не найбільш злободенна. У наш час сформувався потужний міждисциплінарний науковий напрям, орієнтований на її розв'язання, але його результати лишаються вкрай недостатніми. Головний методологічний бар'єр щодо розроблення взаємодії суспільства з природою – загальнонаукова розмежованість законів природи і законів суспільного буття. Географія, чи не єдина серед наук, охоплює своєю предметною областю і природу, і суспільство, і її внесок у дослідження взаємин суспільства і природи повинен бути вагомим. Але й вона поділяє загальну розмежованість природних і суспільних закономірностей і лишається фактично поділеною на «дві географії» – природничу (фізичну) та суспільну (соціально-економічну). Загальногеографічного напрямку, який розглядав би земну оболонку як цілісну геосферу, практично ще немає.

Категорія імперативу – *категоричного імперативу*, *морального імперативу* була свого часу розроблена І. Кантом як засіб подолання наукового протистояння законів природи і законів суспільства, як компроміс між *необхідністю* враховувати природні закономірності та *свободою* встановлення закономірностей суспільних. У наш час – а це вже понад два століття від розробок Канта – утвердився *екологічний імператив* – морально-етична норма (а можливо – закон!), за якою екологічну безпеку населення розглядають як головний і безальтернативний критерій розвитку суспільства [Дробноход & Вольвач, 2004; Туниця, 2011; Синякевич, 2014; Шпильова & Ільїна, 2017; Топчієв та ін., 2019]. Зауважимо, що екологічний імператив як поняття немає загальних методологічних розробок. Його сповідують як моральний закон, як загальнонауковий постулат.

Поняття *географічний імператив* повинно виконувати схожі пізнавальні функції у географічних дослідженнях взаємодії суспільства з природою. Методологічна схема розроблення географічних імперативів доволі проста: необхідно встановити акту-

альну проблему взаємодії суспільства з природним середовищем і позначити її імперативом – поняттям, що фіксує невідповідність природокористування ресурсному потенціалу довкілля; імператив потребує подальшого розроблення та громадського визнання; імператив, що став морально-етичною нормою, набуває статусу базового географічного постулату – поняття з обов’язковим використанням у наступних дослідженнях вже без додаткового обґрунтування та розроблення [Топчієв, 2022; Топчієв & Сич, 2022].

Наступна методологічна розробка концепції географічних імперативів (рис. 5) показує її роль і місце у системі географічних наук.

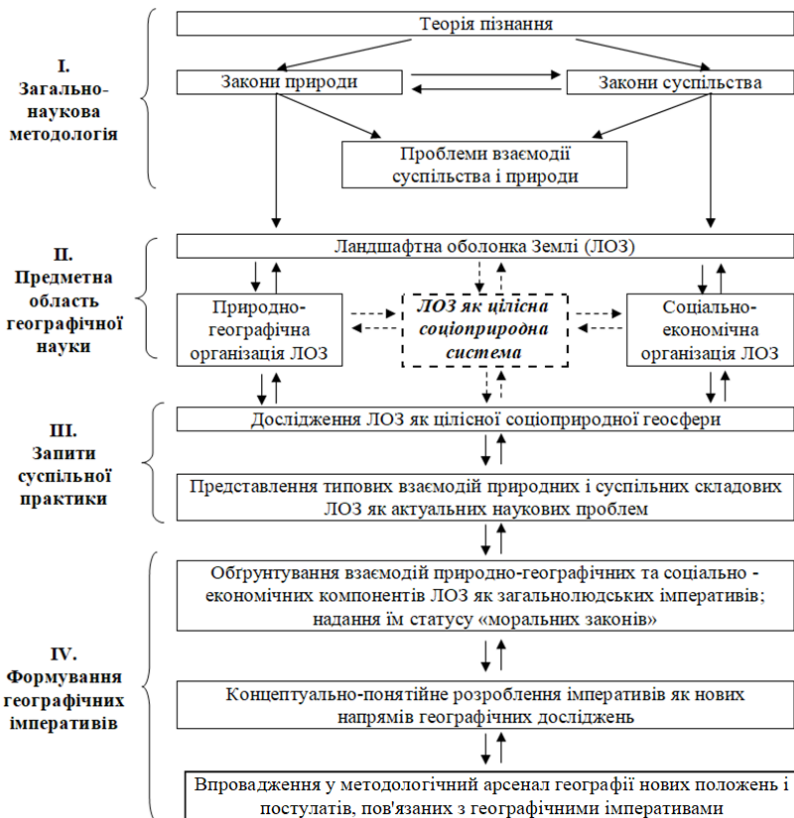

Рис. 5. Методологічна схема розроблення географічних імперативів

На відміну від світової географії вітчизняна географічна наука практично позбавлена порядкування потоків напряду досліджень і традиційно користується галузевими географічними розробками – природно-географічними та суспільно-географічними. Для реалізації положень концепції географічних імперативів необхідно завершити формування порядкування напряду географічної науки, що розглядає земну оболонку як цілісну соціо-природну геосферу. І такий напрям започаткований у вітчизняній географії концепцією *ландшафтної оболонки*.

Географічними імперативами позначають актуальні і складні взаємодії природно-географічних і соціально-економічних компонентів ландшафтної оболонки. Імперативи повинні підняти статус конкретних взаємодій суспільства з природою до рівня громадського розуміння та визнання як соціальної проблеми. Надалі кожний імператив потребує відповідного методологічного і методичного розроблення власного понятійно-термінологічного апарату і може розглядатися як базове поняття чи постулат географічної науки.

4.3. Географічні імперативи – базові поняття і постулати географічної науки

Загальним об'єктом географічних досліджень є оболонка Землі, що являє собою геосистемну цілісність природного середовища, населення з його виробничою та духовною діяльністю і штучного матеріального світу, створеного людством. Фундаментальним положенням географічного холізму виступає ***імператив цілісності земної оболонки***. Від зародження географії об'єкти її досліджень послідовно змінювали назви – від *земної поверхні* та *земної оболонки* до *географічного середовища* та *інвайронменту*, *географічної оболонки* та *ландшафтної оболонки* Землі, але зберігали свою комплексність і системну цілісність. Сучасна географічна наука доволі чітко визначає об'єктом своїх досліджень цілісну земну оболонку, яка у вітчизняній географії термінована як географічна оболонка або ландшафтна оболонка [Топчієв та ін., 2020].

Оболонка Землі – своєрідний об’єкт досліджень, що має низку *специфічних властивостей*, зумовлених предметною областю географії.

Географічні об’єкти характеризують за *місцеположеннями* – *місцями* на земній оболонці. Положення географічних об’єктів визначають за їх координатами – сферичними (широта й довгота) або прямокутними. Але більш змістовною та глибокою є характеристика географічного положення за відношеннями даного об’єкта до всіх інших об’єктів, що впливають чи можуть потенційно впливати на його функціонування та розвиток. Саме такі відношення і зв’язки формують *потенціал географічного положення*. Відомі численні приклади зародження і прискореного розвитку міст та економічних полюсів зростання саме за рахунок чинника вдалого географічного положення.

У наведеній вище концептуально-понятійній схемі географічного холізму (рис. 3) *географічне положення* представлено як фундаментальна категорія – *імператив географії*. *Потенціал географічного положення* визначають як сукупність (у формалізованому представленні – інтеграл) відношень і зв’язків даного об’єкта до всіх інших, які впливають чи можуть впливати на його розвиток. Така дефініція орієнтує дослідника на поєднаний аналіз відношень і зв’язків географічних об’єктів – природно-географічних, культурно-історичних, соціально-економічних.

Вагомий пізнавальний статус має ще один *географічний імператив – територія*. Рівень теоретико-методологічного розроблення цього поняття лишається недостатнім. З одного боку, це вихідне поняття географії, що має прадавню історію свого використання. З другого – лише у наш час територію почали розглядати як унікальний і безальтернативний ресурс. Зауважимо, що в офіційних класифікаціях природних ресурсів територію не виділяють окремою позицією і звичайно розглядають поєднано з земельними ресурсами, чого вкрай недостатньо. Сучасна практика геопросторового планування помітно посилює інтерес до *ресурсу території*, який у наш час вже термінують як *геопросторовий ресурс*. У складі державного земельного кадастру з часом буде

розроблений і офіційно введений розділ «геопросторові ресурси України».

Географічне ресурсознавство орієнтоване на вивчення та кадастрову оцінку умов і ресурсів, що їх надає людству оболонка Землі. Йдеться не лише про галузевий і компонентний облік умов і ресурсів, а і про **географічний імператив ресурсного потенціалу території**. Це одне з базових понять географічних досліджень, що має ознаки географічного постулату, охоплює всю сукупність умов і ресурсів життєдіяльності людства і відповідає методологічним вимогам географічного холізму. На даний час в Україні функціонує ряд державних кадастрів: земельний кадастр, водний кадастр, лісовий кадастр, кадастр тваринного світу, кадастр родовищ і проявів корисних копалин, кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також регіональні кадастри природних ресурсів.

Сучасні запити суспільства на оцінку ресурсного потенціалу територій потребують розроблення компонентно-галузевих геоінформаційних систем умов і ресурсів та їхнє наступне узагальнення у вигляді *географічних кадастрів умов і ресурсів* країни та її регіонів. Ресурсний потенціал території набуває статусу географічного імперативу – географічного постулату, вихідного поняття, що не потребує додаткового обґрунтування у подальшому використанні. Методологічними проблемами ресурсознавства лишаються систематика і класифікація умов і ресурсів життєдіяльності населення.

Поняття *природокористування*, розроблене у середині минулого століття, вже набуло статусу географічного постулату. Наукове обґрунтування раціонального збалансованого й заощадливого природокористування посідає чільне місце у проблемах взаємодії суспільства з природою, зокрема, у збалансованому і сталому соціально-економічному розвитку людства. Концепції природокористування орієнтовані на розроблення систематики напрямів і форм господарської діяльності людства співвідносно з різними умовами середовища життєдіяльності – природно-географічними, культурно-історичними, соціально-економічними, адміністративно-політичними.

Природокористування в наш час має статус актуальної міждисциплінарної проблеми: світова наука за участі численних наукових напрямів і дисциплін обґрунтовує методи і форми використання умов і ресурсів природного середовища – екологічно безпечні, економічно ефективні, такі, що зберігають ландшафтно-біосферний потенціал земної оболонки. **Природокористування** – базове поняття географічної науки, загальноприйнятий **географічний імператив**.

Вагомою складовою даної концептуально-понятійної системи є характеристика *господарського освоєння території*. Йдеться про процеси заселення та господарського освоєння життєвого простору, про поступальне ускладнення напрямів і форм господарської діяльності, про різні рівні господарського освоєння території, про різні типи розселення та територіальної організації господарства. Це поняття безпосередньо взаємопов'язане з природокористуванням і поділяє його пізнавальний статус базової категорії географічних досліджень. Воно повинно стати **географічним імперативом господарського освоєння території**.

Достатньо узгодженим і поширеним є сучасне визначення загального предмету географічних досліджень: *географія – наука про геопросторову організацію оболонки Землі*. З античних часів специфікою географічної науки була її *хорологічність (просторовість)* на противагу історичній *хронологічності*. Надалі географи розробляли засади *територіальної або просторової систематики*. Протягом минулого століття набуло поширення *планування території*, яке у наш час термінують як *геопросторове планування*, що більш точно визначає предметну сутність географічних досліджень. Географи вивчають земний простір, саме тому поширеним став термін «геопросторовий» на заміну попереднього «просторовий». Поняття *геопросторова організація* вже має статус базового постулату географічної науки, і його слід розглядати як **географічний імператив геопросторової організації (впорядкованості) земної оболонки**.

Концепція територіальної організації суспільства, розроблена в останній третині минулого століття (Р. Морілл), набула значного поширення і вже має статус базового поняття географії,

а певною мірою – географічного постулату. Іншими словами, у сучасних розробках її вже використовують як вихідне положення, що не потребує обґрунтування. *Територіальна організація суспільства* – складне й багатоаспектне поняття, що поєднує такі різновиди територіальної організації: природничо-середовищну; екістичну – розселення населення; виробничої діяльності; надання послуг; духовної життєдіяльності; оздоровлення та відпочинку. На даний час воно має всі ознаки базового географічного постулату, не дивлячись на його суспільно-географічний зміст, і повною мірою відповідає ***географічному імперативу територіальної організації суспільства***.

Планування територій (геопланування) має довгу історію свого формування, але як науковий напрям прикладних географічних досліджень веде відлік з кінця XIX ст. Останнім часом у багатьох країнах, зокрема європейських, посилюються запити на планування територій і впорядкування довкілля з використанням сучасних геоінформаційних технологій і програм. Показово, цей напрям у світі термінують як *геопросторове планування*, що засвідчує провідну роль географічної науки у його розробленні. У географічних розробках використовують *геопланування* різних видів: ландшафтне планування; планування територій країн і регіонів, що включає планувальні розробки природних каркасів екологічної безпеки територій, територіальних систем розселення, територіальних систем виробництва, каркасів антропогенно-техногенних навантажень, територіальних рекреаційних систем, територіальних систем обслуговування та духовної життєдіяльності.

Серед напрямів геопланування *планувальні розробки осередків інтенсивного господарського освоєння* – так зване *районне планування* (раніше його називали «районною планіровкою»), а також розробки *генеральних планів міст і приміських зон*. Планування територій (геопланування) являє потужний напрям географічного холізму, оскільки поєднує різноманітні компонентно-галузеві планувальні розробки з їх комплексним розглядом і міжпредметними інтеграціями. У контексті даної розробки це ***географічний імператив геопланування***.

Низка базових понять і концепцій географічного холізму пов'язана з *географічним методом досліджень*. Просторовість (хорологічність) предметних представлень географії позначає особливі властивості географічних об'єктів. Серед них місцеположення об'єктів в межах земної оболонки, просторові зв'язки і відношення між ними, територіальні поєднання і комплекси різних компонентів земної оболонки.

Географія – єдина серед наук, розробляє принципи і методи *територіальної (просторової) систематики* досліджуваних об'єктів, яка істотно доповнює загальнонаукову *ознакову систематику* і має значне поширення серед інших наук. Географічний метод досліджень формує *геопросторову (територіальну) систематику* об'єктів і явищ ландшафтної оболонки Землі. Прерогативою географічної науки лишається розроблення теоретичних принципів і методів геопросторових класифікацій, типологій і систематик, тобто розподілів об'єктів дослідження відносно території. Сучасна наука численні та різноманітні класифікації та типології поділяє на два головні напрями – *систематика по-вертикалі (ознакова систематика)* і *систематика по-горизонталі (територіальна систематика)*, що засвідчує фундаментальну роль географічного методу досліджень та геопросторової систематики. ***Геопросторова (територіальна) систематика*** повинна набути статусу базового поняття – ***географічного імперативу***.

У предметній області географії геопросторова систематика представлена базовими концепціями *територіальних географічних комплексів – геокомплексів*. Вчення про геокомплекси веде свою історію від кінця XIX ст., коли формувалося ландшафтознавство. Надалі поняття територіальних географічних комплексів набуло відповідного теоретико-методологічного розроблення у соціально-економічній географії і вже має статус вихідного базового поняття, а подекуди і постулату. Географи розробляють і активно досліджують *геокомплекси* природні, соціально-економічні, інфраструктурні (штучний матеріальний світ, створений людиною), техногенні. На особливу увагу заслуговують «комбіновані» та «похідні» територіальні комплекси, які поєднують компоненти земної оболонки різної природи. Такі геокомплекси тер-

міновані як природно-антропогенні, природно-економічні, соціо-природні, антропогенно-техногенні. Загальною закономірністю географічного холізму є постійне зростання часток «похідних» геокомплексів: господарське освоєння земної оболонки стрімко зростає, і частка природних (суто природних) геокомплексів невпинно скорочується. Концепції територіальних географічних комплексів формують **географічні імперативи геокомплексів**.

Ще один напрям геопросторової систематики представляють концепції *територіальних географічних систем* – *геосистем*. Поширення концепцій геосистем зумовлене прискореним розвитком загальнонаукової системної методології, започаткованим у першій половині минулого століття. У сучасних географічних дослідженнях розглядають територіальні географічні системи різних типів: природні – компонентні й комплексні (ландшафтні); екістичні (розселення населення); транспортно-логістичні; політико-адміністративні; соціально-економічні; територіальні системи виробництва, обслуговування, духовної діяльності. Різновидом географічних систем слугує формування сучасної *мережевої організації світової економіки*, що певною мірою протистоїть її традиційним формам *територіальної організації* «центр – периферія». Геосистема вже має ознаки базового постулату географії, який може стати **географічним імперативом територіальних систем**.

Сучасна наукова революція спричинила кількісний і якісний стрибок інформації, який називають «інформаційним вибухом». Джерела і потоки наукової інформації, пов'язані зі стрімким зростанням інформаційних технологій, розвитком космічних методів дистанційного зондування земної поверхні, масовим використанням географічних інформаційних систем (ГІС), формуванням глобальних і регіональних інформаційних мереж, вже помітно перевищують організаційні та технічні можливості їхнього впорядкування та оброблення. Ця проблема позначена у концептуально-понятійній системі географічного холізму двома напрямками (рис. 3). За першим географічна наука, як і всі інші галузі знань, повинна розробити *систему впорядкування потоків новітньої інформації* відповідно до власної предметної області та запитів

суспільства на такі знання. Другий напрям посилення методичних засад географічних досліджень полягає у пріоритетному розробленні та використанні *систем геоінформаційних технологій і методів дистанційного зондування Землі – систем ГИС – ДЗЗ*. За часом формування ці напрями наймолодші і найбільш динамічні у складі географічного холізму. Інформаційна революція спричиняє розроблення нових постулатів і формування відповідних географічних імперативів – *імперативи геоінформаційних систем та геоінформаційних технологій*.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Поясніть цільові настанови і зміст поняття «категоричний імператив», розробленого І. Кантом.
2. На розв'язання яких гносеологічних проблем орієнтована концепція географічних імперативів? Характеризуйте її зміст.
3. Зробіть огляд методологічних засад концепції географічних імперативів. Поясніть напрями і методи географічних досліджень, яки ми вона користується.
4. За рисунком 5 коментуйте концептуально-понятійну систему географічних імперативів.
5. Характеризуйте базові поняття і постулати концепції географічних імперативів.
6. Дайте загальну характеристику понять і категорій, які належить розробляти на рівні географічних імперативів:
 - а) цілісність земної оболонки;
 - б) географічне положення, місцеположення;
 - в) територія;
 - г) ресурсний потенціал середовища;
 - д) природокористування;
 - е) господарське освоєння території;
 - є) територіальна організація суспільства;
 - ж) геопланування;
 - з) геопросторова систематика;
 - і) геопросторові комплекси і системи;
 - к) геоінформаційні системи, геоінформаційні технології.

5. Ландшафтна оболонка – об’єкт географічних досліджень

5.1. Об’єкт географічної науки

Кожна наука встановлює об’єкт своїх досліджень. *Об’єкт досліджень* – це фрагмент реального світу, що його вивчає дана наука. Об’єкти досліджень можуть мати різну природу: бути матеріальними тілами (речами), властивостями речей, відношеннями між ними. У географічних дослідженнях розглядають *предметні об’єкти* – воду, повітря, населення, земельні вгіддя та ін., *властивості об’єктів* – температуру і тиск повітряних мас, якість життя населення та ін., *відношення між географічними об’єктами* – оцінка місцеположень та географічного положення. Найбільш складним і дискусійним залишається визначення *загального об’єкта географічних досліджень*. З одного боку, загальновизнаним об’єктом географії є земна оболонка, з другого – така дефініція не відповідає сучасним вимогам пізнання внаслідок своєї недостатньої фахової точності та однозначності.

Об’єкт географічної науки має свою історію формування та розвитку за такою послідовністю:

1) з часів зародження географії і до середини XIX ст. об’єктом географічних досліджень була *земна поверхня*, а цільовою настановою (парадигмою) географічної науки – *землеопис*, інвентаризація та картографування поверхні землі;

2) з середини XIX ст., з часів О. Гумбольта і К. Ріттера спостерігається інтенсивний розвиток теорії географії, яка в цей час диференціюється на численні галузеві дисципліни; разом з тим розробляється концепція *компонентної оболонки Землі*, і парадигмою тогочасної географії стає *землезнавство*, яке пояснює склад, будову і закономірності функціонування земної оболонки як єдиного й цілісного об’єкта;

3) з середини XX ст. земну оболонку вже розуміють як природно-суспільний феномен, як *цілісну й взаємозв’язану природно-соціо-господарську систему*; з цього часу об’єкт всієї географії розуміють як земну оболонку, в якій інтегровані природа, населення та господарство, а новою парадигмою географічної науки

стала *геопросторова організація земної оболонки*, впорядкування географічного середовища та геопланування.

У сучасних умовах у вітчизняній географії склалася суперечлива ситуація: зберігається традиційний підхід, за яким географічна оболонка – загальний об’єкт географічних наук, і формується нове розуміння предметної області географії, за яким її об’єктом виступає ландшафтна оболонка Землі.

Новий підхід потребує аргументації. Традиційне визначення географічної оболонки показує її «глобальною природною системою», підкреслимо – природною. Населення і штучний матеріальний світ, створений людиною, залишаються осторонь. Щоправда, численні дослідники розглядають географічну оболонку вже з населенням і господарством і використовують поняття «географічна оболонка» і «ландшафтна оболонка» як синоніми. Протиріччя зберігається: є необхідність розглядати земну оболонку як природну сферу, і термін «географічна оболонка» у його традиційному (класичному) розумінні потрібний. У той же час українська географія активно імплементує світові постулати, серед яких предметна область географічної науки з повним складом усіх компонентів земної оболонки – і природних, і соціально-економічних (географія людини, інвайронментологія та ін.). Стає очевидною потреба у новому терміні. Пропонуються такі назви для предметних областей географії та її головних гілок – природничої (фізичної) та суспільної (соціально-економічної): ландшафтна оболонка – об’єкт всієї системи географічних наук; географічна оболонка – об’єкт фізичної географії; соціальна геосфера – об’єкт суспільної географії. Зрозуміло, що у конкретних програмах географічних досліджень об’єкт і предмет наукових розробок можуть визначитися більш вузько і тематично.

5.2. Геосферна будова земної оболонки

Межі земної оболонки нечіткі і не мають однозначних ознак для їх проведення. Свого часу розробники концепції географічної оболонки як суто природного комплексу визначали її склад і межі так. Верхньою межею вважали тропопаузу – перехідний шар ат-

мосфери від тропосфери до стратосфери, розташований на висоті від 8–10 км у приполярних широтах, до 18 км – над екватором. За сучасними підходами верхня межа земної оболонки – озоновий шар атмосфери на висоті 25–30 км. Подібну «трансформацію» пережила і нижня межа оболонки Землі. Спочатку її позначали дном Світового океану, а на суходолі – кількасотметровими глибинами (з огляду на бурові свердловини, техногенні кар'єри, туристичні печери та ін.). На даний час нижньою межею земної оболонки вважають поверхню Мохоровичича – «поверхню Мохо» (за ім'ям відомого геолога), яка завершує знизу земну кору і має глибини від 7 км (під океанами) і 35–40 км (під рівнинами) до 75 км (під горами). Таким чином, загальна потужність оболонки Землі за сучасними поглядами коливається в межах 35–115 км, і, напевне, буде і надалі переглядатися.

З початком освоєння космосу постало питання включення його просторів до складу земної оболонки. Певною мірою людство вже освоїло «ближній космос» численними системами супутникового зв'язку та дистанційних методів зондування Землі. Розпочато освоєння «далекого космосу», започатковані роздуми щодо космічних меж земної оболонки. Акцентуємо вагому методологічну проблему: космос освоює людина, яка до складу географічної оболонки за її канонічною дефініцією не включалась. Необхідно переглядати склад земної оболонки і розглядати як компоненти її населення з його господарською діяльністю і штучним матеріальним світом, іншими словами, необхідно повертатись до канонічної моністичної географії. Для вітчизняної географії необхідно також розробляти нове поняття для позначення земної оболонки за її повним компонентним складом.

Традиційно оболонку Землі розглядають за її компонентами, які виділяють за агрегатним складом речовини та наявністю – відсутністю життя. За таким підходом базовими компонентами земної оболонки є гірські породи, повітря, вода, живі організми – рослини та тварини. Пізніше до складу географічної оболонки почали включати населення та створений ним штучний матеріальний світ – будівлі, шляхи сполучення, комунікації, інженерно-технічні системи, технологічні комплекси.

Реальна ситуація щодо компонентної будови географічної оболонки значно складніша наведеної схеми. По-перше, всі базові компоненти мають численні модифікації, а інтенсивне використання природного середовища супроводжує поява все нових компонентів. Для прикладу згадаймо встановлення океаносфери, іоносфери, озоносфери, кріосфери, космічної сфери. По-друге, компоненти взаємодіють між собою і формують нові (похідні) компоненти: на стику мінералів і рідин існують бітуми та смоли; взаємодія рідин і газів породжує тумани, а мінерального субстрату та повітря – смоги. Живі й неживі компоненти природи перекриваються вірусами, що поєднують ознаки живого та неживого. Найбільш поширені похідні компоненти нині вже «конститутовані», і їх нині розглядають як звичайні компоненти. Такими, наприклад, є ґрунтовий покрив – результат взаємодії мінерального субстрату, повітря, вологи і живих організмів, а також донні відклади або намули, які формуються такими ж факторами, але в анаеробних умовах, без повітря.

Поверхня Землі має форму оболонки, яку називають земною оболонкою або геосферою. У фізичному розумінні геосфера являє собою порожнисту кулю (сферу), яка повторює земну поверхню. Географи розрізняють геосферу інтегральну та її складові – компонентні геосфери. Перша представляє земну оболонку в цілому як таку, як цілісну геосферу, що є результатом накладання та взаємодії всіх компонентів.

Географи вивчають компонентні геосфери: якщо окремий компонент поширений по всій земній поверхні, то він формує відповідну оболонку, складену речовиною одного складу і фізико-хімічного стану, чи живими організмами, чи соціальними об'єктами. Такими, зокрема, є літосфера, атмосфера, гідросфера, біосфера (оболонка рослинних і тваринних організмів), антропосфера, техносфера. Всі стикові та похідні компоненти також можна розглядати як відповідні компонентні геосфери: антропосфера разом з техносферою утворюють соціосферу; педосфера – оболонка ґрунтового покриву; океаносфера – оболонка Світового океану; кріосфера – оболонка льодовиків, сніжників та багатотрової мерзлоти. Більшість компонентних геосфер не утворюють

суцільних оболонок і фіксують фрагментарно – осередковий розподіл відповідних компонентів у межах ландшафтної оболонки. Чи не єдиними винятками є літосфера – земна кора та атмосфера, що утворює суцільний повітряний басейн Землі.

Дослідження геосферної будови ландшафтної оболонки Землі характеризує своєрідність предмету географії. Геосферний підхід – прерогатива географічної науки. Поверхня Землі має форму сфери, і саме тому її називають земною оболонкою або геосферою. Більшість компонентів ландшафтної оболонки мають глобальне поширення і утворюють компонентні геосфери. Перелік головних компонентних оболонок (геосфер) такий: літосфера, атмосфера, гідросфера, біосфера, антропосфера, соціосфера, техносфера, культуросфера, сфера знань. Підкреслимо, що ландшафтна оболонка Землі являє собою інтегровану геосферу, що об'єднує всі компонентні геосфери. Численні похідні компоненти, що виникають внаслідок взаємодії базових компонентів, формують свої компонентні оболонки: оболонка ґрунтового покриву – педосфера; оболонка світового океану – океаносфера; оболонка льодовиків, сніжників та вікової мерзлоти – кріосфера, оболонка населення та господарства – соціосфера.

Геосферні складові земної оболонки вже достатньою мірою визначені (рис. 6). За схемою М. Вабара розрізняли літосферу (террасферу), атмосферу, гідросферу, біосферу, антропосферу. Пізніше до цього переліку додали культуросферу (час зародження вірувань і світових релігій), техносферу (поява виробництва, формування штучного матеріального світу, створеного людиною) та прогнозовану ноосферу – «сферу розуму». У наш час формується геосфера інформатики, яку термінують сферою знань.

Загальна геохронологія формування земної оболонки також встановлена (рис. 6). Астрономічний вік нашої планети оцінюють близько 5 млрд. років, зародження життя на Землі – близько 3,5 млрд. років тому, появу людини – близько 2–3 млн. років тому.

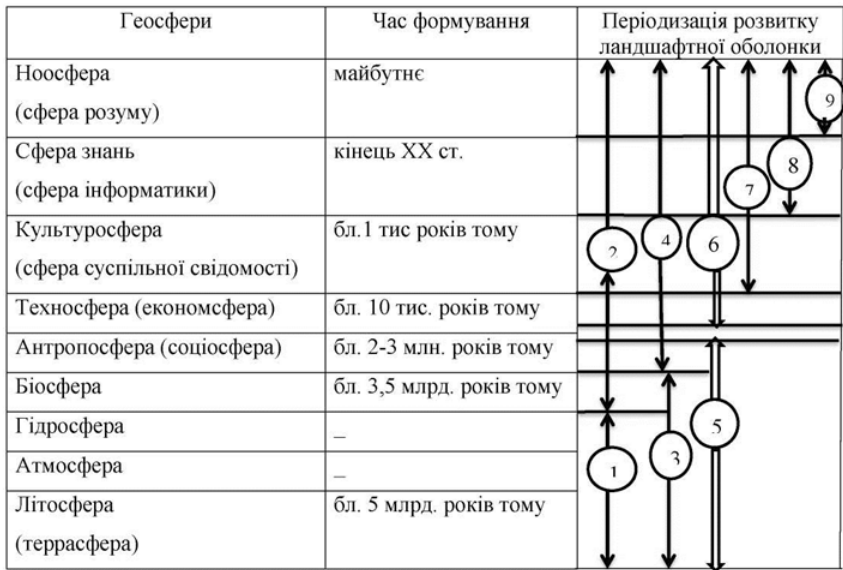

Рис. 6. Розвиток земної оболонки: формування геосфер

- 1 – абіотичний період; 2 – біотичний період; 3 – асоціальний період;
 4 – соціальний період; 5 – передцивілізаційний (доцивілізаційний) період;
 6 – цивілізаційний період (період відтворюючої економіки);
 7 – період духовної діяльності суспільства;
 8 – період знань (постіндустріальне суспільство);
 9 – гіпотетична єдність суспільства і природи

5.3. Поступальний розвиток геосфер: формування нових оболонок

Відомий поступальний розвиток геосфер: компонентні оболонки Землі не замінюють одна одну, а послідовно накладаються одна на одну і формують нові геосферні оболонки. Кожна нова геосфера інтегрує властивості всіх попередніх – «підстилаючих» геосфер. Кожна підстилаюча геосфера впливає на розвиток всіх наступних оболонок. Підкреслимо головну методологічну особливість поступального розвитку геосфер: формуються все нові оболонки, що являють собою якісно своєрідні геосфери, а не «модифікації» підстилаючих оболонок. За таким підходом можна

прогнозувати появу у складі оболонки Землі нових геосфер, одна з яких – *ноосфера*, вже позначена (рис. 6).

Геохронологію Землі поділяють на якісно різні етапи: поява біосфери – на *періоди неживої та живої природи*; поява людини – на *асоціальний (без людини) і соціальний час*; освоєння людиною виробництва – на *доекономічний (без виробництва) і економічний (з виробництвом) періоди*, які називають також *доцивілізаційним та цивілізаційним часом*.

Виникає необхідність інтегрування різних геохронологічних етапів у загальну історію земної оболонки та відповідного термінування поєднань таких етапів. Йдеться про природу і суспільство, неживу і живу природу, природне середовище – населення – штучний матеріальний світ, створений людиною, матеріальну і духовну діяльність людства.

Як співвідносяться з такою геохронологічною систематикою геосфер базові поняття «географічна оболонка» та «ландшафтна оболонка»? За офіційною дефініцією, *географічна оболонка* інтегрує природні геосфери – літосферу, атмосферу, гідросферу та біосферу. Людина, штучний матеріальний світ, виробнича та духовна діяльність до предметної області географічної оболонки за таким підходом не віднесені. *Ландшафтна оболонка*, на нашу думку, повинна представляти земну оболонку за її компонентним і геосферним складом максимально повно і комплексно. У вітчизняній географії немає терміну для позначення цілісної земної оболонки за повним складом її геосфер. Поширюється практика вживання понять *географічна оболонка* та *ландшафтна оболонка* як синонімів і включення до останньої всіх компонентів земної оболонки. При цьому виникає методологічна колізія: географічна оболонка за традиційним підходом – природний феномен, а за новими тенденціями – вже соціоприродна геосфера. Підкреслимо, що традиційний підхід, за яким *географічна оболонка* – суто природна геосфера, лишається потрібним для фізичної географії. Відтак, *ландшафтна оболонка* – новий термін для позначення цілісної соціоприродної геосфери, який стає необхідним. Актуалізація цілісного представлення земної оболонки як соціоприродної геосфери зумовлена також сучасними напрямками при-

кладних географічних досліджень, серед яких природоохоронні, геоекологічні, ландшафтно-планувальні проблеми, історико-географічна і соціально-економічна регіоналізація, геопланування територій, розроблення географічних кадастрів природних умов і природних ресурсів та ін.

Поява людини започаткувала формування *антропосфери*, а неолітична революція – час освоєння людством землеробства і скотарства, позначила розвиток *техносфери*. Показово, саме цю трансформацію вважають початком *цивілізаційного розвитку людства*, а попередні стадії називають *передцивілізаційними*. Протягом першого тисячоліття до н. е. зароджуються перші світові релігії. Це період формування суспільної самосвідомості, який називають *осьовим часом історії* (К. Ясперс). Дослідники розглядають його як час зародження і зростання численних світових культур, що поєднано утворюють *культуросферу*. Інформаційна революція, що розпочалась в останній третині минулого століття, започаткувала формування нової геосфери – *сфери інформатики та інформаційних технологій*, яка позначена як *геосфера знань* (рис. 6).

Геохронологія геосфер спричиняє відповідну періодизацію розвитку земної оболонки, яка представлена на рисунку 1. Період формування оболонки до зародження життя названо *абіотичним*. Його продовжує період *біогенезу* – час існування земної оболонки з живими організмами. Наступний період – *соціогенез*, розвиток оболонки з новою геосферою – антропосферою. Зародження *техносфери* започатковує час *техногенезу*, а *сфери знань* – початок *ноогенезу*, формування майбутньої сфери розуму – *ноосфери*.

Науковці встановили перехідний етап від природної біосфери (передсуспільної) до суспільної [Топчієв, 2016]. Ідею поступального розвитку і ускладнення оболонки Землі від біосфери до соціосфери розробляє М. А. Голубець: «Поява на Землі нового центрального організатора – всесвітнього людства з його величезним науковим надбанням, потужним інтегральним інтелектом, виробничими засобами і різючими як позитивними, так і негативними наслідками їх використання, засвідчило про існування якісно нової, складнішої за просторовою структурою й функці-

ональними особливостями та більшої за розмірами від біосфери – системи із соціальними рисами та особливостями і складним еколого-соціально-економічним середовищем» [Голубець, 2015, с. 12]. Автор називає її *соціосферою* і визначає як самоорганізовану, саморегульовану планетарну систему, до складу якої належить біосфера, інші охоплені виробничою діяльністю геосфери та прилеглий до Землі Космос і людське суспільство з усіма наслідками його розумової і господарської діяльності. Сучасна теорія систем визначає такі системи як *синергетичні* – системи, здатні до самоорганізації. Синергетичні властивості земної оболонки підкреслюють необхідність її цілісного розгляду.

На відміну від біосфери, в основі функціонування якої лежить живлення і забезпечення біотичного кругообігу, у соціосфері такими є соціальний обмін речовини і суспільні відносини. Надалі М. А. Голубець вводить поняття *геосоціальна система – геосоціосистема* [Голубець, 1997], змістовно близьке до поняття *ландшафтна оболонка*. Процеси соціогенезу, техногенезу, культурогенезу зумовлюють диференціацію *географічної оболонки*, яка вже включає не лише природні компоненти, але й соціально-економічні, і стає *ландшафтною оболонкою*. Такий підхід поширений і у фізичній географії: антропогенне ландшафтознавство, (Ф. М. Мільков, Г. І. Денисик та ін.) характеризує техногенні трансформації природних ландшафтів.

Поступальний розвиток геосфер наголошує проблему термінування інтегрованої геосфери, що поєднує всі складові земної оболонки – і природно-географічні, і соціально-економічні. Термін для позначення земної оболонки як природного комплексу з природними компонентами відомий – *географічна оболонка*. Так само відомий термін, яким позначають розгляд земної оболонки лише за її соціально-економічними компонентами – це *соціосфера*. Необхідно термінувати земну оболонку з повним переліком її складових, і відповідні пропозиції вже наявні: розроблене нове поняття *-ландшафтна оболонка Землі*. Співвідношення зазначених термінів та компонентних геосфер земної оболонки показане на рис. 6.

5.4. Географічна оболонка – ландшафтна оболонка: ординація понять

У вітчизняній географії базові поняття *географічна оболонка* та *ландшафтна оболонка* ще не одержали достатньо чіткого і однозначного змістовного розмежування і вживаються різними авторами або як синоніми, або ж як змістовно відмінні категорії. При цьому методологічно більш розробленим і таким, що має офіційний статус (за шкільною програмою), є географічна оболонка. А ландшафтна оболонка зберігає кілька змістовних трактувань – від малопотужної (тонкої) «плівки життя» до повного «геоверсума» – земної оболонки з усіма її складовими, і потребує подальшого предметного уточнення.

Сучасні запити на географічні знання потребують поєднаного й інтегрованого розгляду різних геохронологічних етапів та відповідного термінування таких поєднань у географічній науці. Йдеться про природу і суспільство, неживу і живу природу, природне середовище – населення – штучний матеріальний світ, створений людиною, матеріальну і духовну діяльність людства. Як співвідносяться з такою геохронологічною систематикою геосфер базові поняття «географічна оболонка» та «ландшафтна оболонка»? За сучасною дефініцією, *географічна оболонка* інтегрує природні геосфери – літосферу, атмосферу, гідросферу та біосферу. Людина, штучний матеріальний світ, виробнича та духовна діяльність до предметної області географічної оболонки і за таким підходом не попадають.

Ландшафтна оболонка, на нашу думку, повинна представляти земну оболонку за її компонентним і геосферним складом максимально повно і комплексно. У вітчизняній географії нема терміну для позначення цілісної земної оболонки за повним складом її геосфер. Поширюється практика вживання понять «географічна оболонка» та «ландшафтна оболонка» як синонімів і включення до останньої всіх компонентів земної оболонки. При цьому виникає методологічна колізія: географічна оболонка за традиційним підходом – природний феномен, а за новими тенденціями – вже соціоприродна геосфера. Підкреслимо, що традиційний

підхід, за яким *географічна оболонка* – суто природна геосфера, лишається потрібним для фізичної географії. Відтак, *ландшафтна оболонка* – новий термін для позначення цілісної соціоприродної геосфери, який стає необхідним.

Введення нового поняття – «ландшафтна оболонка Землі», зумовлює перехід і певні трансформації предметної області географії. У вітчизняній географії з середини минулого століття прослідковується тенденція предметного розмежування її природно-географічної та суспільно-географічної гілок. Нагадаю, що світова географія переважно орієнтована на географію людини (французька школа) та на інвайроментологію – вчення про географічне середовище (географія англومовного світу).

Предметну область фізичної географії традиційно визначають за природними геосферами земної оболонки. *Фізична географія* – наука про природні компоненти географічної оболонки Землі. Надалі додаються ознаки і характеристики антропогенно-техногенного впливу на них людської діяльності. На даний час чи не найбільш поширене визначення *суспільної географії* як науки про територіальну організацію суспільства, іншими словами – про соціально-економічні складові земної оболонки. І в цьому разі предметну область суспільної географії звичайно розширюють за рахунок характеристики природного середовища, але об’єктом дослідження лишається суспільство. За такими підходами земну оболонку ділять на дві «половинки»: фізична географія вивчає її природні компоненти і геосфери, а суспільна географія – соціально-економічні. Показово, що у навчальних планах вітчизняних ВНЗ, курсах лекцій і географічних спеціальностях практично відсутні підходи до розгляду земної оболонки як цілісного соціоприродного об’єкту, як інтегрованої геосфери.

Приходить час розглядати ландшафтну оболонку Землі як спільний і єдиний об’єкт досліджень для всієї системи географічних наук, як інтегровану й цілісну соціоприродну геосферу, в якій нерозривно і суперечливо пов’язані природа, населення з його виробничою та духовною діяльністю, матеріальний світ, створений людиною. Предметна область географії – геопросторова організація ландшафтної оболонки Землі. Географи вивчають склад,

будову, закономірності функціонування і розвитку ландшафтної оболонки Землі, принципи її геопросторової та планувальної організації. При цьому і фізична, і суспільна гілки географічної науки мають один і той самий об'єкт досліджень – ландшафтну оболонку Землі як цілісну соціоприродну геосферу.

За таким підходом визначимо предметні області природничої (фізичної) та суспільної (соціально-економічної) географії. Фізична географія вивчає природні закономірності складу, будови, функціонування, геопросторової (територіальної) організації ландшафтної оболонки Землі. Фізична географія – наука про природні закономірності геопросторової організації ландшафтної оболонки Землі. Суспільна географія досліджує соціально-економічні закономірності ландшафтної оболонки Землі, її склад, будову, функціонування, геопросторову організацію. Географічна наука в цілому вивчає геопросторову організацію ландшафтної оболонки Землі як цілісної соціоприродної геосфери, як результат складної і протирічливої взаємодії природних і соціально-економічних компонентів і геосфер земної оболонки. Зрозуміло, що у галузевих і регіональних географічних дослідженнях об'єкти і предмети наукових розробок визначаються більш конкретно і цілеспрямовано.

5.5. Ландшафтна оболонка – об'єкт цілісної (холістичної) географії

Обов'язковою характеристикою предметної області науки є її *об'єкт* – фрагмент реальної дійсності, який вивчає дана наука. Як вже зазначалось, об'єктом географічних досліджень вважають земну оболонку, яку на різних етапах термінували по-різному з відповідними змістовними відмінами. У вітчизняній географії склалася суперечлива і дискусійна ситуація: зберігається традиційний підхід, за яким *географічна оболонка* – загальний об'єкт географічних наук, і формується нове розуміння предметної області географії, за яким її об'єктом виступає *ландшафтна оболонка Землі*. Новий підхід потребує аргументації.

Традиційна дефініція географічної оболонки представляє її «глобальною природною системою», підкреслимо – *природною*.

Населення і штучний матеріальний світ, створений людиною, залишаються осторонь. Щоправда, численні дослідники розглядають географічну оболонку вже з населенням і господарством і використовують поняття «географічна оболонка» і «ландшафтна оболонка» як синоніми. Протириччя зберігається: є необхідність розглядати земну оболонку як природну сферу, і термін «географічна оболонка» у його традиційному (класичному) розумінні потрібен.

Українська географія активно імплементує постулати світової географічної науки, серед яких предметна область з повним складом усіх компонентів земної оболонки – і природних, і соціально-економічних. Саме так визначають предмет географічних досліджень у концепціях географічного середовища, у школі географії людини, інвайронментології. Стає очевидною потреба у новому термінуванні земної оболонки у вітчизняній географії. Пропонуються такі назви для предметних областей географії та її головних гілок – природничої (фізичної) та суспільної (соціально-економічної): *ландшафтна оболонка* – об’єкт всієї системи географічних наук; *географічна оболонка* – об’єкт фізичної географії; *соціальна геосфера (соціосфера)* – об’єкт суспільної географії. Зрозуміло, що у конкретних програмах географічних досліджень об’єкт і предмет наукових розробок можуть визначитися більш вузько і тематично.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Що являє собою об’єкт науки? Характеризуйте об’єкти географічних досліджень.
2. Наведіть приклади використання як об’єктів географічних досліджень речей (матеріальних тіл), властивостей географічних об’єктів і явищ, відношень між географічними процесами і явищами.
3. Як змінювалося представлення об’єкта географічних досліджень з розвитком науки? Характеризуйте сучасні колізії щодо визначення об’єкта досліджень у вітчизняній географії.

4. Характеризуйте земну оболонку як об'єкт географічних досліджень. Поясніть проблеми з визначенням її складу і меж.
5. Представте компонентну будову земної оболонки. Наведіть приклади базових і похідних компонентів земної оболонки.
6. Характеризуйте геосферну організацію земної оболонки. Поясніть зміст і функції поняття «геосфера». Представте компонентні геосфери земної оболонки, дайте визначення загальній (цілісній) геосфері Землі.
7. Поясніть послідовний розвиток і ускладнення земної оболонки. Характеризуйте геохронологічну послідовність компонентних геосфер.
8. Коментуйте періодизацію геосферного розвитку земної оболонки. Характеризуйте відношення між різновіковими оболонками «знизу – догори» – від старших до молодших і навпаки – від молодших до попередніх, відносно старіших.
9. Поясніть проблеми термінування компонентних геосфер за ознакою включення ними всіх попередніх (підстилаючі) оболонок. Як би ви термінували сучасну земну оболонку з усіма компонентними геосферами?
10. Характеризуйте ординацію – понятійне співвідношення та підпорядкованість, базових понять вітчизняної географії – «географічна оболонка» та «ландшафтна оболонка».
11. Аргументуйте тезу: ландшафтна оболонка – об'єкт сучасної географії.

6. Система географічних наук

6.1. Еволюція предметних представлень географічної науки

Кожна наука встановлює предмет власних досліджень. І якщо *об'єкт науки* показує, що вивчає дана область знань, то *предмет науки* визначає напрями, аспекти і способи одержання таких знань. Об'єкт і предмет представляють *паспорт науки*, до якого часто додають методи дослідження даної науки.

Географія – одна з найдавніших наук, за свою понад двох з половиною тисячолітню історію пройшла довгий час форму-

вання власних предметних засад. Протягом антично-середньовічного періоду географія існувала як *моністична*, не поділена на галузеві напрями наука. Об'єктом географічних досліджень була *земна поверхня*, а предметом – *землеопис*, характеристика та картографування земної поверхні. З середини XVII ст., від праць Б. Вареніуса географічну науку поділяють на три галузевих напрями – географія фізична, політична та математична (картографія). Розпочалась прискорена диференціація донедавна цілісної географії на галузеві напрями і дисципліни.

Від середини XIX ст., за часів А. Гумбольдта і К. Ріттера розпочинається інтенсивний розвиток теоретичних засад географічної науки. Об'єкт географічних досліджень визначають як багатокomпонентну *земну оболонку*, а предметом географії стає *землезнавство*. Земну оболонку розглядають як складне поєднання природно-географічних та соціально-економічних компонентів на відміну від попередньої простої земної поверхні. Протягом другої половини XIX ст. розробляються нові базові поняття предметної області географії – *географічне середовище* (Ж. Елізе Реклю, Ф. Ратцель) та його модифікація – *інвайронмент* (Е. Сімпл, Р. Сміт, Г. Тейлор). За цим напрямом об'єкт географії визначають як *географічне середовище*, а її предмет – *взаємодія суспільства з природою*. Інвайронментологія визначає предметну область географічної науки у багатьох країнах світу.

На межі XIX–XX століть сформувалось *ландшафтознавство* і концепція *територіальних природних комплексів* (Ф. Ріхтгофен, З. Пасарге, Л. Берг). Невдовзі цей напрям був поширений і на соціально-економічні складові земної оболонки. Сучасна географічна наука розглядає *територіальні географічні комплекси* – *геокомплекси* будь-якої природи як об'єкти досліджень – природно-географічні, соціально-економічні, природно-економічні, соціоприродні. Предмет досліджень за таким підходом становить *ландшафтознавство*, яке відповідно поширюється на всі компоненти земної оболонки і обов'язково розглядає поряд із компонентними характеристиками інтегровані ландшафти.

Протягом першої половини XX ст. була розроблена концепція, за деякими оцінками – теорія *географічної оболонки Землі*, за

якою земну оболонку розглядали виключно як природний комплекс. Така розробка поглибила географічні знання про земну геосферу, але разом з тим помітно ускладнила розуміння предмету у тогочасній вітчизняній географії. Географічну оболонку почали розглядати як об'єкт всієї географічної науки, незважаючи на те, що вона не включала населення з його господарською діяльністю та штучний матеріальний світ, створений людиною. Ситуація дійшла краю, коли з'явилися пропозиції поділити географічну науку на «дві географії» – фізичну (природничі науки) і економічну (суспільні науки). Відлуння таких колізій певною мірою зберігається і у наш час.

З середини XX ст. географічну оболонку вже розуміють переважно як природно-суспільний феномен, як *цілісну й взаємозв'язану природно-соціо-господарську систему*. З цього часу значна частина вітчизняних науковців об'єкт всієї географії представляє як географічну оболонку, в якій інтегровані природа, населення та господарство, а новою парадигмою географічної науки стало впорядкування географічного середовища та геопланування земної оболонки.

Становлення загальнонаукового *системного підходу* і формування *загальної теорії систем* спричинило у середині минулого століття розроблення *концепції територіальних географічних систем – геосистем* (В. Б. Сочава, В. С. Преображенський). Об'єктом досліджень за таким підходом виступають системні поєднання географічних об'єктів – *геосистеми*, що мають цілісні характеристики як результат системної взаємодії всіх складових елементів. Предметом вивчення є *системна організація географічних об'єктів*, що формує якісно нові – системні властивості. Концепція територіальних географічних систем набула значного поширення у сучасній географії: територіальні системи розселення, транспорту; територіальні системи природоохоронних об'єктів; територіальні системи природокористування, господарської діяльності.

Наприкінці минулого століття вітчизняні географи започаткували для позначення цілісної земної оболонки нове поняття – *ландшафтна оболонка Землі* (М. М. Паламарчук, О. Г. Топчієв та

ін.). Цим терміном позначають єдину й цілісну земну оболонку, в якій нерозривно і суперечливо взаємопов'язані природне середовище, населення з його виробничою та духовною діяльністю і штучний матеріальний світ, створений людиною. *Географічна оболонка* за таким підходом лишається базовим поняттям фізичної географії і зберігає свій початковий зміст природного комплексу. Предметну область географічної науки за цим напрямом визначають так: об'єкт досліджень – *ландшафтна оболонка Землі*; предмет досліджень – *територіальна (геопросторова) організація ландшафтної оболонки*.

В умовах інформаційної революції географи розробили *концепцію геоінформаційних систем (ГІС)*, яка набула масового застосування і поширення. Новітні *геоінформаційні технології* мають загальнонауковий статус і надзвичайно широке практичне використання. У предметній області географічної науки формується новий напрям – *геоінформаційні системи та геоінформаційні технології*. Об'єкт досліджень за цим напрямом становлять *масиви географічної інформації*, а предмет наукових розробок – *принципи і методи опрацювання такої інформації з використанням ГІС та геоінформаційних технологій*. Надзвичайно потужним щодо обсягів географічної інформації та її доступності виявилось поєднання геоінформаційних технологій з космічними засобами *дистанційного зондування Землі – системи ГІС – ДЗЗ*.

Зробимо попередні узагальнення й висновки з наведеного огляду. Географічна наука постійно і регулярно переглядає і оновлює власну предметну область відповідно до поступального розвитку знань і поглиблення методів пізнання. За таких умов особливої уваги потребує своєчасне врахування географами теоретичних і методичних здобутків сучасної наукової революції, використання нових напрямів і технологій.

Впродовж своєї тривалої історії географічна наука визначала і визначає об'єктом досліджень цілісну земну оболонку. Кількаразові зміни базових понять і термінувань об'єктів досліджень зберігають методологічну орієнтацію на єдину й цілісну оболонку Землі. У всі часи, за всіх підходів географи розглядають земну оболонку як системну цілісність природи – населення – госпо-

дарства. Чи не єдиним винятком з такої методології була вітчизняна розробка об'єкта географії як географічної оболонки, яку визначали як суто природний комплекс. Розгляд соціально-економічних складових земної оболонки за таким підходом лишався невизначеним і дискусійним. На нашу думку, цей понятійно-термінологічний парадокс слід віднести до ідеологем радянської географії, від яких вітчизняна наука послідовно вивільняється.

Поняття *ландшафтна оболонка Землі*, введене вітчизняними географами наприкінці минулого століття, певною мірою розв'язує таку термінологічну невідповідність. Ландшафтна оболонка являє собою системну цілісність природно-географічних та соціально-економічних компонентів земної оболонки. *Географічна оболонка* зберігає свій статус базового поняття фізичної географії. А предметну область географії за її інтегрованим напрямом визначають так: об'єкт географічних досліджень – ландшафтна оболонка, а предмет – територіальна (геопросторова) організація ландшафтної оболонки.

В умовах новітньої наукової революції у предметній області географічної науки формується новий напрям – геоінформаційні технології та геоінформаційні системи, який вже стикований з космічними технологіями дистанційного зондування земної поверхні.

6.2. Традиційне структурування вітчизняної географії

Традиційний поділ географії на фізичну та економічну (нині – суспільну) свого часу був нібито достатньо простим і чітким. Обидві гілки мають спільний об'єкт досліджень – земну оболонку, у складі якої розрізняють компоненти природні та суспільні (соціально-економічні). Відтак, фізична географія – наука про природні компоненти земної оболонки, їх генезу, поширення по земній поверхні, просторове накладання, взаємодію та комплексування, а суспільна географія – наука про соціально-економічні компоненти земної поверхні з подібним переліком ключових питань. Так само простим видається розмежування фізичної географії та

суспільної географії за геосферними предметними представленнями: фізична географія вивчає природні геосфери, а суспільна географія – соціально-економічні. Зауважимо, що такий підхід дуже поширений серед сучасних вітчизняних географів: фізична географія вивчає географічну оболонку, і цей напрям вже має відповідне теоретичне розроблення, а суспільна географія – наука про територіальну організацію суспільства, про соціосферу.

Таке, здавалося б, цілком логічне і чітке, розмежування предметних областей фізичної географії та суспільної географії за компонентами та геосферами не узгоджується з предметними представленнями світової географічної науки. Перш за все, цілісна земна оболонка як об'єкт географічних досліджень зникає, і замість неї з'являються дві її «половинки» – компонентні чи геосферні, які надалі так і залишаються «розведеними», оскільки у сучасній системі географічних наук практично немає інтегративних дисциплін, що розглядали б цілісну земну оболонку як таку. Компонентно-геосферне визначення предметів фізичної географії та суспільної географії знов повертає нас до сумнозвісних «двох географій» радянських часів.

По-друге, не слід забувати, що компонентно-геосферне структурування ландшафтної оболонки являє собою лише наукову абстракцію, за допомогою якої диференціюють цілісну земну оболонку. Всі компоненти і геосфери взаємодіють між собою, і цей взаємозв'язок є настільки наскрізним та інтенсивним, що породжує нові об'єкти – географічні ландшафтні комплекси. На даний час вже не існує «чистої природи» як такої, якщо озонові діри техногенного походження виникли над Арктикою та Антарктикою. Техносфера, створений людиною штучний матеріальний світ – це «антропогенізована природа», це трансформовані природні компоненти. Та й сама людина за всіх її цивілізаційних здобутків лишається складовою природи і не існує поза нею. Таким чином, суто природних і суто соціально-економічних компонентів і геосфер у наш час нема. Є множина складових ландшафтної оболонки, що мають різну природу – абіотичну, біотичну чи соціогенну, але настільки тісно взаємозв'язаних та взаємно трансфор-

мованих, що про природний чи соціальний статус геосфер можна говорити лише у контексті етапів формування оболонки.

Підкреслимо, що сучасні фізико-географи розробляють концепції антропогенних і техногенних ландшафтів, досліджують соціально-економічні функції природних комплексів, обчислюють антропогенні навантаження на природне середовище. У свою чергу, представники суспільної географії аналізують природно-ресурсний потенціал територій і акваторій, оцінюють розселенську, виробничу, екологічну ємність території, розробляють концепції господарського освоєння природного середовища різних типів. Якщо сприйняти варіант розмежування фізичної географії та суспільної географії за компонентами чи геосферами, то до чієї предметної області віднести географічне середовище? Фізико-географи вважають це поняття своїм, бо воно "природне", а їхні опоненти впевнені, що «середовище» – це простір життєдіяльності населення і, відтак, це предметна область суспільної географії.

Чи є вихід з цієї колізії? Нагадаємо, що предметні області наук встановлюють за двома головними ознаками – об'єктом досліджень та аспектом розгляду. Не вдається чітко розвести фізичну географію та суспільну географію за об'єктами дослідження, оскільки земна оболонка має високий ступінь взаємопов'язаності та цілісності. Чи не можна скористатися для такої делімітації другою предметною ознакою?

Фізична географія і суспільна географія мають істотні відмінності щодо аспектів розгляду ландшафтної оболонки Землі. Фізична географія досліджує *природні закономірності* будови і функціонування земної оболонки, а суспільна географія – *закономірності соціально-економічні, суспільно-історичні*. Саме тут слід акцентувати принципову різноякісність законів природничих та суспільних. Перші мають об'єктивний характер, і їх пізнання – це рух до об'єктивної істини. Другі зумовлені інтересами і потребами людства і є за своєю суттю суб'єктивними. Природні закономірності діють незалежно від волі людей, а суспільні – орієнтовані на так звані потреби, інтереси та принципи, якими керується людство у своїй взаємодії з природою. При цьому

принципи можуть бути правильними – узгодженими з природними закономірностями, чи неправильними, такими, що їх не враховують. До того ж принципи взаємодії суспільства з природою є категорією історичною, подекуди кон'юнктурною, плинною та динамічною: потреби змінюються і відповідно до цивілізаційного поступу людства, і стосовно до будь-яких соціально-економічних трансформацій.

Напевне, з накопиченням цивілізаційно-історичного досвіду людства стане можливим об'єктивне узагальнення суб'єктивної практики суспільного буття, і законів суспільного розвитку, що зберігатиме їх конкретну суб'єктивність і разом з тим, в узагальненій формі наближатиметься до об'єктивних законів природи і буття. Але на даний час спрощена географічна методологія така: природні закономірності – об'єктивні, суспільні – суб'єктивні чи суб'єктивно-об'єктивні.

6.3. Система географічних наук

За сучасними поглядами, географія – це *система географічних наук*, які мають спільний об'єкт досліджень – оболонку Землі, і тісно взаємодіють між собою, доповнюють одна одну, комплексуються та інтегруються в різних напрямках і програмах географічних досліджень. Цілісність системи географічних наук засвідчує географічний метод досліджень, який використовують всі галузеві географічні науки і який має загальнонауковий статус. За радянських часів географію розглядали переважно як *комплекс географічних наук*, оскільки лишався недостатньо визначеним об'єкт географічних досліджень.

Географія, як і всі інші науки, визначає предмет і головні напрямки своїх досліджень і формує свою *предметну область знань*, яка складається з основних, допоміжних і обслуговуючих дисциплін. Кожна наука визначає свою предметну область і розробляє її у вигляді взаємопов'язаної сукупності складових напрямків і дисциплін, і така сукупність змінюється, доповнюється співвідносно з розвитком її предметних представлень.

Представимо загальний склад і структуру системи географічних наук з введенням понять *ландшафтна оболонка Землі*

як об'єкта географічних досліджень, а також *географічного середовища, навколишнього середовища, довкілля* як прикладних і конструктивних представлень земної оболонки (рис. 7). Разом з традиційним поділом географії на дві головні гілки – фізичну (природничу) і суспільну (соціально-економічну) географії, формується їх інтегрований, поєднаний варіант – *загальна географія*. Характерно, що у численних схемах структурування системи географічних наук поєднання фізичної та суспільної географії за загальною теорією і методологією не показувалось. Іншими словами, характеристики земної оболонки, що поєднують та інтегрують природно- та суспільно-географічні характеристики на рівні генералізованих напрямів географічної науки не представлялись і відносились до нижчих рівнів з загальними географічними характеристиками країн і регіонів. Наведена схема (рис. 7) представляє узагальнену систему географічних наук і потребує подальшого розроблення та деталізації. Її головна мета – показати новий науковий напрям сучасної географії, за яким земну оболонку розглядають як єдину й цілісну геосферу, як *ландшафтну оболонку Землі*.

Система географічних наук поділена на чотири блоки (рис. 7). *Перший* узагальнено представляє предметну область географії, *другий* – характеризує своєрідні властивості ЛОЗ, що формують наукові напрями географічних досліджень. У *третьому* блоці позначені методичні напрями географічної науки, а *четвертий* блок поєднує наявні та можливі (потенційні) суміжні та стикові напрями і предмети географічних досліджень.

Предметна область географічної науки представлена трьома головними складовими: 1) загальна (холістична) географія; 2) фізична (природнича) географія; 3) суспільна (соціально-економічна) географія. На відміну від численних розробок систем чи комплексів географічних наук у даній систематиці позначений напрям *загальної (холістичної) географії*. Кожна гілка системи географічних наук має власну теоретико-методологічну основу. Для традиційних гілок – фізичної та суспільної географії такими є *теорія фізичної географії* та *теорія суспільної географії*, відповідно, які вже достатньою мірою розроблені. Теоретичні засади

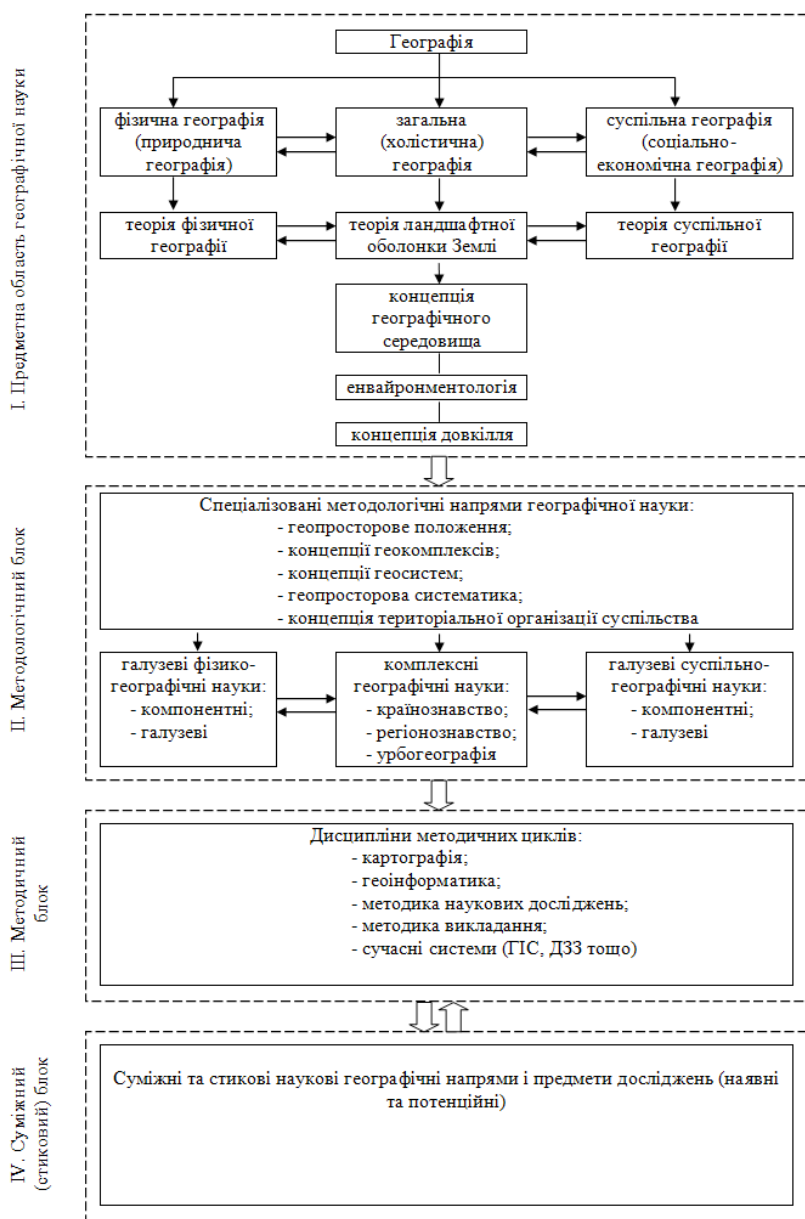

Рис. 7. Система географічних наук

фізичної географії представляє *концепція географічної оболонки і ландшафтознавство*, а теоретичним базисом суспільної географії слугує *концепція соціальної оболонки (соціосфери) та територіальної організації суспільства*.

Цілісне розроблення теоретико-методологічних основ загальногеографічного (холістичного) напрямку – справа майбутнього. На даний час наявні лише розрізнені й фрагментарні розробки і публікації щодо розгляду земної оболонки як єдиної соціоприродної геосфери. Відтак, у системі географічних наук позначена *теорія ландшафтної оболонки Землі*, а також інші базові концепції, що претендують і реально використовуються як предмет географічних досліджень. Такою, зокрема, є *концепція географічного середовища*, яку у вітчизняній географії розглядали як її предмет В. А. Анучин, Н. К. Мукитанов, І. Г. Черваньов.

Географічне середовище розроблене французькими географами (Ж. Елізе Реклю) як цілісний об'єкт географічних досліджень, в якому поєднані природно-економічні, цивілізаційно-історичні та соціально-економічні складові земної оболонки. Показово, що ця концепція здолала так званий *географічний детермінізм* (Ж. Монтеск'є та ін.), який беззастережно декларував вирішальну роль природного середовища в економічному поступові людства. Разом з тим на засадах географічного середовища зросла відома французька школа *географії людини*. Фундатор цієї школи Відаль де ла Блаш розробив концепцію *посібільзму*, за якою природні умови і ресурси надають людству лише можливості економічного зростання, а їх реалізація залежить вже від соціально-політичних чинників.

Своєрідним продовженням концепції географічного середовища став *інвайронменталізм* (Ф. Ратцель, Е. Сімпл, Р. Сміт, Г. Тейлор) – вчення про взаємодію суспільства з природним середовищем. *Інвайронментологія* для багатьох національних шкіл визначає предметну область географічної науки: географія – наука про взаємодію суспільства з природним середовищем. В той же час вітчизняні географи сприймають цей напрям стримано і доволі критично. Environment (англ. довкілля) розглядають як навколишнє середовище, інвайронментологію – як концепцію охо-

рони природи, і тільки. Зрозуміло, що такий підхід не розкриває реальний пізнавальний потенціал цього напрямку, і вітчизняні географи повинні достатньою мірою ознайомитися з ним.

Науковці України (М. А. Голубець, О. Г. Топчієв) наприкінці минулого століття розробили *концепцію довкілля*. Їй передувало поняття *навколишнього середовища*, яким позначали екологічний напрям географічних досліджень – *геоекологію*. За екологічним підходом навколишнє середовище розглядали і розглядають як зовнішнє оточення людини, мовою екологів – *umwelt*. Сама людина за таким підходом лишалася *суб'єктом середовища* і до його складу не включалася. У багатьох ситуаціях соціальне середовище охоплює як складову і населення. Наприклад, характеристика туристичного середовища Карпат поряд з особливими природними умовами і ресурсами включає і етногеографічну різноманітність населення. Населення у цьому разі розглядають двічі: як суб'єкта середовища (туристи) та як складову характеристику середовища (об'єкт даної схеми). Традиційне поняття навколишнього середовища такого «розширення» не припускає. *Довкілля* надає методологічну можливість вивчати середовище життєдіяльності людини максимально повно і комплексно і розглядати населення за функціями і суб'єкта, і об'єкта середовища.

Загальна *теорія ландшафтної оболонки Землі* покликана узагальнити та інтегрувати наявні численні і недостатньо скоординовані теоретичні й методологічні розробки загальної будови земної оболонки та її складових. Йдеться про склад та взаємодію компонентів та компонентних геосфер ЛОЗ, про закономірності формування природно-географічних і соціально-економічних геосистем і геосистем, про географічні закони геопросторової взаємодії суспільства з природним середовищем, про роль природи у соціально-економічному розвитку людства і про зворотний вплив господарської діяльності на природу. Особливої уваги потребують сучасні тенденції розширення меж ЛОЗ, пов'язані з освоєнням космічного простору. На поглиблене вивчення чекають Світовий океан та приполярні зони ЛОЗ.

Подальша рубрикація предметної області географічних наук представлена за її головними складовими. Загальна (холістична)

географія та дві традиційні гілки – фізична та суспільна географія показані як *комплекси галузевих географічних наук* (рис. 7). Необхідно акцентувати *подвійні предметні представлення в географії* компонентів земної оболонки: їх розглядають як складові ландшафтної оболонки – *компонентний чи галузевий підхід*, і як компонентні оболонки (геосфери) – *геосферний або геопросторовий підхід*. Це особливість географічної науки, яка виокремлює її серед всіх інших наук. Будь-яке географічне явище чи об'єкт розглядають як складову ландшафту і одночасно як елемент геопростору. Географія єдина серед наук поєднує *ознакову систематику* досліджуваних об'єктів з *просторовою (територіальною)*. Науковці називають першу систематику «вертикальною», а другу – «горизонтальною». Вертикальні або компонентно-галузеві зв'язки між географічними об'єктами формують ландшафтні комплекси, а горизонтальні – утворюють територіальні системи і структури. Таким чином, у системі географічних наук кожна дисципліна дубльована за компонентно-галузевим та геопросторовим аспектами: ґрунтознавство і географія ґрунтів; демографія і розселення населення; господарство і регіональна економіка та ін.

Комплекси фізико-географічних та суспільно-географічних наук мають подвійне предметне представлення за навчальними дисциплінами. Кожна галузева наука фізичної чи суспільної географії поділяється на дві дисципліни – *компонентну і геопросторову (територіальну)*: перша розглядає окремий компонент ЛОЗ – природний чи соціально-економічний; друга – вивчає поширення цього компоненту по земній поверхні. Зауважимо, що у відомих розробках таке предметне дублювання позначають як *галузеві та регіональні науки*. Термінологічна дискусія з цього приводу не на часі. Наведемо приклади предметного дублювання галузевих географічних наук: ґрунтознавство і географія ґрунтів; господарство і регіональна економіка; політологія і політична географія. Подвійне предметне представлення – специфіка географічної науки, яка вивчає і компоненти земної оболонки, і геопросторове поширення таких компонентів.

Комплекс загальногеографічних (холістичних) наук має свої методологічні особливості. Він поєднує напрями і дисци-

пліни досліджень, що розглядають географічні об'єкти цілісно й комплексно. Таким є, зокрема, країнознавство, регіоназнавство, географія міст (урбогеографія). Загальногеографічні наукові напрями повною мірою використовують результати галузевих природно-географічних та суспільно-географічних наук.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. За якими характеристиками визначають паспорт науки? Порівняйте змістовні відмінності між об'єктом і предметом науки.
2. Характеризуйте еволюцію предметних представлень географії. Поясніть змістовні відмінності предмету географічної науки на різних етапах її становлення і розвитку.
3. Поясніть особливості традиційного структурування вітчизняної географії порівняно зі світовими системами географічних наук. Які негативні наслідки для розвитку географії має її жорсткий поділ на дві географії – фізичну та економічну (суспільну)?
4. Наведіть ознаки кризової ситуації з визначенням об'єкта і предмета вітчизняної географії, що зумовлюють її жорстке розмежування на фізичну та суспільну географії, які вкрай недостатньо взаємодіють між собою.
5. Характеризуйте новий підхід до визначення об'єкта – предмета фізичної та суспільної географії. Наведіть дефініції (визначення) предметних областей зазначених гілок географічної науки та географії в цілому за новим підходом.
6. За наведеною схемою (рис. 7) характеризуйте систему географічних наук, у якій позначений і напрям загальногеографічних досліджень. Поясніть його відношення до сусідніх напрямів - природничої (фізичної) та соціально-економічної (суспільної) географії.
7. Якою мірою нова систематика географічних наук забезпечує розгляд земної оболонки як цілісної соціоприродної геосфери?
8. Поясніть структурування головних складових системи географічних наук – фізичної географії, суспільної географії,

загальної (холістичної) географії. За якими ознаками фізико-географічні та суспільно-географічні дисципліни поділяють на галузеві та регіональні (просторові)?

9. Покажіть наявні концепції та розробки, що становлять основу подальшого формування теорії та методології ландшафтної оболонки Землі.
10. Яке місце у системі географічних наук посідає територіальна (геопросторова) систематика? Наведіть приклади, коли цей методичний напрям використовують інші науки.

ЧАСТИНА II

ГЕОПРОСТОРОВІ ЯКОСТІ ЗЕМНОЇ ОБОЛОНКИ

7. Специфічні властивості земної оболонки та напрями їх досліджень

Ландшафтна оболонка Землі – своєрідний об’єкт досліджень, що має низку *специфічних властивостей*, зумовлених предметною областю географії. Географічні об’єкти характеризують за *місцеположеннями – місцями* на ландшафтній оболонці. *Географічне положення об’єктів* визначають за їх координатами – сферичними (широта й довгота) або прямокутними. Але більш змістовною та глибокою є характеристика географічного положення за відношеннями і зв’язками даного об’єкта до всіх інших об’єктів, що впливають чи можуть впливати на його функціонування та розвиток. Саме такі відношення і зв’язки формують *потенціал географічного положення*. Відомі численні приклади зародження та прискореного розвитку міст та економічних полюсів прискореного зростання саме за рахунок чинника вдалого географічного положення. У наведеній вище концептуально-понятійній схемі (рис. 3) *географічне положення* представлено як фундаментальна категорія географії. *Потенціал географічного положення* визначають як сукупність (формалізовано – інтеграл) відношень і зв’язків даного об’єкта до всіх інших, які впливають чи можуть впливати на його розвиток. Така дефініція орієнтує дослідника на поєднаний аналіз відношень і зв’язків географічних об’єктів – природно-географічних, культурно-історичних, соціально-економічних.

Вагомий пізнавальний статус має ще одна фундаментальна категорія географічної науки – *територія*. Рівень теоретико-методологічного розроблення цього поняття лишається недостатнім. З одного боку, це вихідне поняття географії, що має прадавню історію свого використання. З другого – лише у наш час територію почали розглядати як унікальний і безальтернативний ресурс. Зауважимо, що в офіційних класифікаціях природних ресурсів те-

риторію не виділяють окремою позицією і звичайно розглядають поєднано з земельними ресурсами, чого вкрай недостатньо.

Сучасна практика геопросторового планування помітно посилює інтерес до *ресурсу території*, який у наш час вже термінують як *геопросторовий ресурс*. У складі Державного земельного кадастру з часом буде розроблений і офіційно введений розділ «Геопросторові ресурси України».

Географічне ресурсознавство орієнтоване на вивчення та кадастрову оцінку умов і ресурсів, що їх надає людству ландшафтна оболонка Землі. Йдеться не про галузевий і компонентний облік умов і ресурсів, а про *ресурсний потенціал території*. Це одне з базових понять географічних досліджень, що має ознаки географічного постулату, охоплює всю сукупність умов і ресурсів життєдіяльності людства і відповідає методологічним вимогам географічного холізму. На даний час в Україні функціонують кадастри мінерально-сировинних ресурсів, водний кадастр, лісовий кадастр, сонячний і вітровий кадастр. Завершується введення Державного земельного кадастру. Сучасні запити суспільства на оцінку ресурсного потенціалу територій потребують розроблення компонентно-галузевих геоінформаційних систем умов і ресурсів та їхнє наступне узагальнення у вигляді географічних кадастрів умов і ресурсів країн і регіонів. Географічне ресурсознавство набуває статусу географічного постулату, вихідного поняття, що не потребує додаткового обґрунтування. Методологічними проблемами ресурсознавства лишаються систематика і класифікація умов і ресурсів життєдіяльності населення. Межі і склад ландшафтної оболонки постійно переглядають і уточнюють – згадаймо поступальне освоєння космосу, а запити суспільства на все нові ресурси середовища невпинно зростають.

Так само достатньо узгодженим і поширеним є сучасне визначення загального предмету географічних досліджень: ***географія – наука про геопросторову організацію ландшафтної оболонки Землі***. З античних часів специфікою географічної науки була її *хорологічність (просторовість)*. Надалі географи розробляли засади *територіальної або просторової систематики*. Протягом минулого століття набуло поширення *планування те-*

риторій, яке у наш час термінують як *геопросторове планування*, що більш точно визначає предметну сутність географічних досліджень. Географи вивчають земний простір, саме тому поширеним став термін «геопросторовий» на заміну попереднього «просторовий».

Найбільш розроблені геопросторові властивості ландшафтної оболонки Землі розглядатимуться у наступних підрозділах. Розглянуті також актуальні напрями дослідження геопросторової організації земної оболонки співставно із сучасними запитами суспільства на географічні знання та розробки. У концептуально-понятійній системі географічного холізму (рис. 3) вивчення геопросторової організації ландшафтної оболонки представлене кількома напрямками:

- 1) дослідження глобальної організації ландшафтної оболонки Землі;
- 2) вивчення регіональної організації ЛОЗ;
- 3) дослідження організації ЛОЗ на локальному рівні та впорядкування довкілля;
- 4) розгляд територіальної організації суспільства;
- 5) геопланування територій.

Геопросторові властивості земної оболонки формують окремі напрями географічних досліджень, які посилюють холістичний аспект географічної науки – розгляд цілісної соціоприродної геосфери.

Географи вивчають багаторівневу організацію ландшафтної оболонки Землі (ЛОЗ). На глобальному рівні організацію ЛОЗ розглядають за такими її різновидами: ландшафтно-зональна; фізико-географічна макрорегіональна; глобальний розподіл суходолу і Світового океану; історико-цивілізаційна; геополітична; гео економічна; етнокультурна.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Поясніть природу специфічних геопросторових властивостей земної оболонки: які своєрідні ознаки і характеристики оболонки Землі формують суто географічні напрями досліджень і наукових розробок?

2. Характеризуйте дослідження місцеположення – географічного положення, як своєрідного напрямку дослідження, що має загальнонауковий статус.
3. Сучасний менеджмент посилює запити на оцінювання території як унікального і безальтернативного геопросторового ресурсу. Якою мірою територіальні ресурси враховують в офіційних класифікаціях природних ресурсів, зокрема, у земельних кадастрах?
4. Наявні систематики природних умов і ресурсів співвідносять їх з адміністративно-територіальними одиницями, а практичні запити потребують оцінки ресурсного потенціалу територій, незалежно від їх адміністративної приналежності: коментуйте таку невідповідність.
5. Сучасна дефініція представляє предмет географії через специфічні властивості: географія – наука про геопросторову організацію ландшафтної оболонки Землі. Порівняйте наведене визначення з попередніми дефініціями предмету географічної науки.
6. Характеризуйте зміст і функції поняття «геопросторова організація». Позначте головні складові геопросторової організації ландшафтної оболонки.

8. Географічний метод досліджень

Як і більшість інших наук, географія розробляє власний метод наукових пошуків і дій – *географічний метод досліджень*, орієнтований на вивчення просторового розміщення і комплексування складових земної оболонки та на їх просторову організацію та систематику. Географічний метод має статус загальнонаукового напрямку, ним користуються суміжні науки. У наш час його термінують як *геопросторовий метод*, наголошуючи предметну прив'язку до земного простору. Географічна наука поєднує змістовні характеристики компонентів земної оболонки та їх поширення – розміщення та комплексування у географічному просторі.

Дослідження геопросторової організації земної оболонки – багатоаспектна й складна предметна область. Узагальнено

представимо головні напрями вивчення геопросторового структурування земної оболонки, що потребують географічних методів досліджень:

(1) аналіз і оцінка положення географічних об'єктів і явищ у межах земної оболонки;

(2) просторове структурування земної оболонки за її складовими – компонентами та геосферами, а також за різноманітними поєднаннями компонентів і геосфер у вигляді територіальних географічних комплексів (геокомплексів) і територіальних геосистем (геосистем);

(3) дослідження просторової взаємодії та відповідності природно-географічних та соціально-економічних складових земної оболонки; обґрунтування раціональних – екологічно безпечних і економічно ефективних поєднань природного середовища і суспільства на рівні країн, регіонів і ареалів;

(4) розроблення принципів і методів геопросторової систематики досліджуваних об'єктів з використанням геоінформаційних технологій як загальнонаукового напрямку;

(5) нормування та регламентування геопросторової взаємодії природи – населення – господарства методами геоінформаційних технологій;

(6) геопланування територій та планувальне впорядкування довкілля.

Географічне положення об'єктів традиційно визначають за географічними та картографічними координатами. Разом з тим у географічних дослідженнях місцеположення характеризують за відношеннями та взаємодіями – дійсними і можливими (потенційними), між об'єктами і явищами. Географічне положення оцінюють за відношеннями даного місця до всіх інших місцеположень, які впливають чи можуть впливати на розвиток даного об'єкта. Розроблене поняття *функція місця*, яким позначають різні можливості функціонування географічних об'єктів залежно від місцеположень. Географічне положення ділянок розглядають як один із критеріїв кадастрової оцінки сільськогосподарських земель та земель населених пунктів. Відомі численні приклади виключної ролі географічного положення міст, економічних цен-

трів – «полюсів зростання», територій пріоритетного зростання як головного чинника соціально-економічного розвитку.

Другий напрям вивчення геопросторового структурування земної оболонки орієнтований на дослідження *комплексної та системної організації компонентів і геосфер ЛОЗ*. Довгий час географія мала статус «науки про розміщення». Становлення ландшафтознавства на межі XIX–XX століть показало, географічна наука повинна розглядати не лише *розміщення* складових земної оболонки, але і їх територіальні (просторові) комбінації та поєднання. Були розроблені концепції *територіальних географічних комплексів – геокомплексів*, спочатку природних, а згодом – соціально-економічних.

Стало необхідним ввести інтегроване поняття, що об'єднувало б дослідження і *розміщення*, і *комплексування*. Відповідно до таких запитів були введені та розроблені концепції *територіальної організації*, а у наш час – концепції *геопросторової організації*. Сучасна географічна наука досліджує геокомплекси різної природи – природно-географічні, цивілізаційні, історико-географічні, етнонаціональні, соціально-економічні, науково-технічні, політико-адміністративні, інформаційні, соціоприродні, природно-економічні.

З розвитком загальнонаукової системної методології у середині минулого століття сформувались концепції *територіальних географічних систем – геосистем*. Географи активно розробляють теорію і практику територіальних систем природного середовища, розселення населення, транспортної та інженерно-технічної інфраструктури, територіальні системи виробництва, обслуговування, духовної життєдіяльності, адміністративно-територіального устрою. Масового поширення набули територіальні і просторові системи інформації та інформаційних технологій.

Ще один напрям дослідження геопросторової організації земної оболонки спрямований на вивчення *територіальних (просторових) розподілів компонентів та геосфер ландшафтної оболонки*. Всі складові земної оболонки – компоненти і компонентні геосфери, геокомплекси і геосистеми потрібно досліджувати за їх розміщенням, просторовими розподілами, характеризувати за

ступенем подрібненості, диференційованості, концентрації, встановлювати закономірності таких розподілів – змістовні та статистичні.

Формалізовані представлення геопросторових розподілів складових земної оболонки у вигляді географічних карт і картосхем термінують *територіальними структурами*. Сучасна географічна наука розглядає територіальні структури окремих компонентів – територіальна структура ґрунтового покриття, територіальна структура земельних угідь, територіальна структура політичної організації населення та ін., а також просторових поєднань (комплексів) різних компонентів – територіальна структура ландшафтів, територіальна структура сфери послуг та ін. Така формалізація необхідна для поглибленого змістовного і математико-статистичного вивчення геопросторової організації складових земної оболонки. Даний напрям досліджень геопросторового структурування земної оболонки включає і *розгляд територіальних структур компонентів і геосфер*.

Географи здавна характеризували середовище життєдіяльності людства за різними ознаками – природними, етнокультурними, господарськими, конфесійними, політичними. Розроблялись і розробляються численні схеми різноманітних зонувань, поясностей, регіоналізацій, районувань, ешелонувань. Всі вони покликані *диференціювати географічне середовище для потреб розселення, господарської та духовної діяльності людства*, зробити взаємодію суспільства з природою екологічно безпечною та економічно ефективною, впорядкувати довкілля.

Всі галузеві географічні науки розробляють *закономірності геопросторового поширення та розподілів окремих компонентів земної оболонки*, а також різноманітних компонентних поєднань та інтеграцій. Спеціальні методи геопросторової статистики дозволяють параметризувати формалізовані розподіли компонентів, характеризувати ступені їхньої подрібненості чи інтегрованості, визначати міри складності. Новітні геоінформаційні технології дають змогу порівнювати різні компонентні структурування за більшою-меншою подібністю, встановлювати показники статистичної відповідності та пов'язаності таких розподілів. Набуває

поширення розроблення інтегрованих схем зонувань, регіоналізацій і районувань за геоінформаційними технологіями, які поєднують вихідні компонентні розподіли у вигляді синтетичних географічних карт.

Сучасна географічна наука розглядає земну оболонку як складну й багатокомпонентну системну цілісність, в якій нерозривно і суперечливо взаємопов'язані природні та соціально-економічні об'єкти і явища. Системна методологія поєднує компонентно-галузеве дослідження земної оболонки з її інтегрованим і цілісним розглядом. Зрозуміло, що дослідження окремих складових цілісної геосфери потребує відповідного їх елімінування – умовного виділення зі складу інтегральної оболонки. І навпаки, дослідження земної оболонки як цілісної системи потребує повного врахування всіх складових компонентів і оболонок. Розроблене нове поняття *геопросторова організація земної оболонки*, орієнтоване на встановлення предметних і статистичних тенденцій і трендів, загальних закономірностей територіальних розподілів і поєднань компонентів і геосфер ландшафтної оболонки Землі.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Яку роль у предметній області географії відіграє географічний метод досліджень? Чому в наш час його термінують як геопросторовий метод дослідження?
2. Характеризуйте головні складові і напрями застосування географічного методу досліджень, що надають йому статусу загальнонаукового методу.
3. Поясніть змістовну відмінність понять «розміщення» та «територіальна організація». В який час і чому географія перестала бути «наукою про розміщення» і стала «наукою про територіальну організацію»?
4. Дайте змістовну характеристику понять територіальні географічні комплекси – геокомплекси і територіальні географічні системи – геосистеми. Характеризуйте ці поняття як напрями застосування географічного методу дослідження.

5. Поняття «територіальна структура» являє собою формалізований вираз територіальної організації. Наведіть приклади територіальної структури країн і регіонів, природного середовища, населення, господарської діяльності.

9. Географічне положення

Фундаментальним поняттям географії, її постулатом є *географічне положення*, яким позначають розміщення об'єктів і явищ в межах ландшафтної оболонки. Положення географічних об'єктів на земній поверхні – одна з головних відмінностей предметної області географічної науки. Ландшафтна оболонка Землі – своєрідний об'єкт досліджень, що має низку *специфічних властивостей*, зумовлених предметною областю географії. Географічні об'єкти характеризують за *місцеположеннями* – *місцями* на ландшафтній оболонці.

Географічне положення об'єктів визначають за їх координатами – сферичними (широта й довгота) або прямокутними (за картами). Але більш змістовною та глибокою є характеристика географічного положення за відношеннями і зв'язками даного об'єкту до всіх інших об'єктів, що впливають чи можуть впливати на його функціонування та розвиток. Саме такі відношення і зв'язки формують *потенціал географічного положення*. Відомі численні приклади зародження та прискореного розвитку міст та економічних полюсів прискореного зростання саме за рахунок чинника вдалого географічного положення. *Потенціал географічного положення* визначають як сукупність (формалізовано – інтеграл) відношень і зв'язків даного об'єкту до всіх інших, які впливають чи можуть впливати на його розвиток. Така дефініція орієнтує дослідника на поєднаний аналіз відношень і зв'язків географічних об'єктів – природно-географічних, культурно-історичних, соціально-економічних. Підкреслимо, що це поняття характеризує не сам об'єкт, а його відношення до інших об'єктів. Наприклад, характеристика географічного положення Одеси не потребує будь-яких описів і показників самого міста: йдеться лише про особливості його розміщення.

Вихідне поняття географічного положення – *місце (місцеположення)* зумовлює такі постулати (вихідні принципи) дослідження географічних об'єктів і явищ:

1) кожний географічний об'єкт має свою «адресу» відносно земної поверхні, яку називають *місцем* або *місцеположенням*;

2) географи вивчають *місцеположення* окремих об'єктів і дають їм відповідну оцінку – *потенціал місцеположення*;

3) дослідники аналізують *взаємне розміщення* множин різних об'єктів, яке визначає більшу чи меншу їхню взаємодію; для характеристики взаємного розміщення географічних об'єктів розглядають відповідну множину місць (*місцеположень*), яку називають *просторовою впорядкованістю, територіальною структурою, просторовою організацією*;

4) посилені практичні запити на просторове впорядкування географічного середовища і довкілля країн, регіонів і міст зумовили формування нових напрямів географічних досліджень, що мають на меті *геопланування території*;

5) у контексті таких розробок традиційний термін *просторовий підхід* послідовно замінюють на *геопросторовий*, що підкреслює його прив'язку до земної оболонки.

Остання теза потребує пояснень. Традиційно географію визначали як науку про *розміщення*. Концепції земної оболонки, територіальних географічних комплексів – природних та соціально-економічних, показали, що географічні об'єкти не просто «розміщуються» на земній поверхні, але й певним чином взаємодіють між собою. Виникла потреба у новому понятті, яке поєднувало б ознаки і розміщення, і взаємодії географічних об'єктів. Взаємодію позначили новим терміном – *комплексування*, а загальне поняття, що поєднує розміщення і комплексування, термінували як *територіальну (просторову) організацію*.

Розрізняють географічне положення різних видів за складовими земної оболонки: природно-географічне (ландшафтне, природно-ресурсне); історико-географічне (різні часи заселення та господарського освоєння території, різна державність, різні типи природокористування); етногеографічне, геодемографічне; соціально-географічне; економіко-географічне (промислове, аграрне,

морегосподарське, лісгосподарське); транспортно-географічне; геоекологічне; (культурно) цивілізаційно-географічне; конфесійно-географічне; політико-географічне. Будь-який аспект життєдіяльності суспільства, що має помітні просторові відмінності, може бути використаний для оцінки географічного положення: положення держав або міст на узбережжях з теплими чи холодними течіями; положення африканських країн у зоні Сахелю – на межі Сахари й Савани, що спричиняє опустелювання земель; положення територій у високих широтах відносно «озонової дірки» в атмосфері.

Географічне положення розрізняють за рівнями організації життєдіяльності суспільства – глобальним, національним (загальнодержавним), регіональним, мікрорегіональним, локальним. За узагальненою схемою це мікро-, мезо- та макроположення. Наприклад, *мікроположення* Одеси визначається розміщенням центру міста на південно-західному узбережжі Одеської затоки Чорного моря. *Мезоположення* Одеси – її розташування на південному заході України, на узбережжі Чорного моря, поблизу державних кордонів з Молдовою та Румунією. Особливістю *макроположення* Одеси є її положення на стику Центрально-Східної Європи та Причорноморського регіону, де межують європейські та азіатські країни. Зрозуміло, що наведені приклади є дуже фрагментарними і схематичними.

Дуже чітко простежується зв'язок між розвитком міст і регіонів та їх географічним положенням – місцеположенням. Нікому невідома й малолюдна Одеса блискавично випереджає у першій половині XIX ст. Миколаїв, що був офіційною столицею Чорноморського флоту Росії за рахунок переваг вузлового (фокусного) положення на напрямках експорту зерна до Європи. Тобольськ був столицею Сибіру, головним транспортним вузлом на водних шляхах до Сибіру. Після прокладання Великого сибірського шляху – Транссибірської магістралі, що взяла на себе всі вантажопотоки, Тобольськ занепав і став провінційним містом. Натомість вздовж залізничної магістралі з'явилися нові центри – Омськ, Новосибірськ, які швидко стали містами-мільйонерами. Показовим є і зворотній вплив міст на місце. Закладання Санкт-Петербурга

у «дикому» краї (за О. І. Воєйковим – в «економічній пустелі») стрімко підвищило оцінку цієї території як “вікна до Європи” і сприяло формуванню потужної столичної агломерації.

Відома така дефініція географічного положення міст: характеризувати економіко-географічне положення міста – означає довести, що *на цьому місці міста не може не бути*, що у цій точці перетинаються та фокусуються потоки населення, товарів, інформації, знань, які сформують поселення – місто. Свого часу Рим панував над Середземномор’ям за винятком непоступливого Карфагену. У тривалих Пунічних війнах римські сенатори офіційно довго сповідували таку мантру: «... а Карфаген повинен бути зруйнованим». Кількаразово місто спалювали вщент, а землю навіть засівали ячменем на знак того, що тут міста вже ніколи не буде. Минули часи, і сучасний Туніс переконливо свідчить, що тут міста не може не бути. Наведені приклади стверджують виключну роль географічного положення як чинника формування та зростання міст.

Таку ж роль відіграє фактор географічного положення регіонів і економічних центрів у наш час. Географи і економісти виділяють так звані *світові міста*, які виконують функції головних економічних центрів і осередків світового господарства. Розроблені концепції *полюсів зростання та територій – зон, регіонів пріоритетного розвитку*. В умовах формування *мережевої організації* світового господарства позначились *нові світові центри* – вузли таких мереж.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Характеризуйте географічне положення як фундаментальне поняття географічної науки.
2. Поясніть два підходи до визначення і оцінки географічного положення – за географічними координатами (1) та за просторовими відношеннями між географічними об’єктами (2). Аргументуйте переваги аналізу відношень для змістовної оцінки географічного положення.
3. Акцентуйте методологічну своєрідність поняття «географічне положення»: характеризуємо не сам об’єкт, а його від-

- ношення та взаємини – фактичні й потенціальні, з іншими географічними об'єктами.
4. Поясніть зміст і цільові настанови потенціалу географічного положення. Наведіть відповідні приклади.
 5. Характеризуйте географічний зміст понять місце та місцепо-
ложення. Покажіть приклади вдалих і невдалих місцепо-
ложень (місць) географічних об'єктів.
 6. Поясніть заміну традиційного поняття «розміщення» сучас-
ним терміном «територіальна організація». Які нові власти-
вості географічних об'єктів позначає поняття територіаль-
ної організації?
 7. Представте видову систематику географічного положення.
Поясніть зміст сучасних понять геоекономічне та геополі-
тичне положення країн і регіонів.
 8. Покажіть розподіл характеристик і оцінок географічного по-
ложення за рівнями організації життєдіяльності суспільства.
Наведіть приклади характеристик географічного макро-,
мезо-, та мікроположення.
 9. Характеризуйте географічне положення як чинник розвитку
міст. Наведіть приклади, коли зміни географічного положен-
ня прискорювали чи уповільнювали соціально-економічне
зростання міст.

10. Географічний простір (геопростір)

Базовим постулатом географічного холізму – напряду, що розглядає земну оболонку як цілісну геосферу, є *географічний простір*. Загальнонаукова методологія визначає *простір* (лат. *spatium*) як об'єктивну форму існування матерії, що має про-
тяжність і обсяг. *Просторовий підхід (метод)* набув поширення поєднано із застосуванням математичних методів дослідження та системних представлень. *Географічний простір* характеризує розподіл та співіснування об'єктів земної оболонки, виокремленість та територіальні поєднання її компонентів, взаємне розміщення, відношення та взаємодії між ними, територіальну впорядкованість. Географічний простір являє собою земний простір

– простір земної оболонки, відтак його у наш час термінують як *геопростір*. Змістовно геопростір являє собою сукупність географічних об'єктів, пов'язану різноманітними зв'язками і відношеннями між ними, які утворюють системну цілісність – земну оболонку. Головним чинником формування такої системи слугують відношення *геопросторової (територіальної) організації* складових земної оболонки.

Відповідно до багаторівневої організації життєдіяльності людства розглядають геопростори різних географічних масштабів – від глобального до регіональних і локальних. Комплексний характер земної оболонки потребує поєднувати дослідження інтегрованих геопросторів та їх компонентних представлень. Згадаймо для прикладу простори природного середовища: соціальні, економічні, політичні, інформаційні та ін.

Земна оболонка огортає планету, повторює її кулясту форму, і її у наш час термінують *геосферою*. Така фізична особливість земної оболонки зумовлює головну предметну особливість географії: складові земної оболонки розглядають за двома взаємопов'язаними напрямками: як компоненти геосфери – *компонентно-галузевий підхід*, і як елементи, що формують саму оболонку – *територіальний (просторовий) підхід*. Земна оболонка являє собою сукупність природних, соціальних та економічних компонентів, множину всіляких об'єктів природи, населення та господарства. Але такі об'єкти потрібно розглядати не лише як «сукупності» чи «множини», а і за їхнім просторовим розміщенням в межах земної оболонки, за просторовою взаємодією між ними.

Географічний простір (геопростір) розглядають як сукупність *місць (місцеположень) географічних об'єктів*. Як правило, цим поняттям користуються для формалізації географічних явищ і процесів та їх подальшої математичної обробки чи математичного моделювання. За системною методологією *географічний простір – це системна цілісність географічних об'єктів, а також зв'язків і відношень між ними у межах земної оболонки*. За такою формалізацією геопростір вже розглядають як новий об'єкт дослідження. У конкретних програмах досліджень географічний

простір вивчають за його складовими – сукупністю географічних об'єктів, територією (більш широко – *геоторією*, що об'єднує території, акваторії та аероторії), у межах якої розміщені об'єкти, та множиною зв'язків і відношень між ними.

Розгляд географічних об'єктів і явищ за їхніми місцями, місцеположеннями, дослідження взаємного розміщення об'єктів і територіальних взаємодій і відношень між ними називають аналізом *географічного простору (геопростору)*. Поняття *геопростір* представляє обов'язковий напрям дослідження земної оболонки, за яким географічні об'єкти розглядають за місцеположеннями, просторовими взаємодіями і відношеннями територіальної впорядкованості і організації. *Географічний простір* – одне з фундаментальних понять географії, яким позначають сукупність географічних об'єктів, різноманітні відношення та взаємодії між ними, впорядкованість географічних об'єктів відносно земної поверхні та їх просторову організацію. *Геопростір* – *сукупність місць (місцеположень) географічних об'єктів*. Як правило, цим поняттям користуються для формалізації суспільно-географічних явищ і процесів та їх подальшої математичної обробки чи математичного моделювання.

Географічний простір являє собою фрагмент матеріального світу і зберігає його топологічні властивості. Зокрема, геопростір зберігає *тривимірність* фізичного простору, і це його фундаментальна властивість. Для геопростору властива *анізотропність*: його горизонтальні та вертикальні масштаби нерівнозначні, і у багатьох випадках географи вивчають не простір, а територію. У географічних дослідженнях і картографії поширене *двовимірне* представлення земної оболонки у вигляді площини чи території. За таким підходом третій вимір – висота чи глибина – вважають неістотним. Разом з тим чимало напрямів повною мірою користуються тривимірними формалізаціями у дослідженнях гірських територій, ландшафтної поясності, глибинної структури Світового океану і морів, висотної стратифікації атмосфери, освоєнні космічного простору.

У різноманітних формалізаціях географічний простір розглядають як *багатовимірний, n-вимірний*, де n – кількість ознак

простору. Таку формалізацію термінують як «ознаковий простір». Слід пам'ятати, що результати такого аналізу – групування географічних об'єктів у багатовимірному просторі – не співставні з геопростором. Для змістовної інтерпретації їх необхідно перенести на відповідну карту або ж показати реальний розподіл методами геопросторової статистики.

Вагома методологічна особливість геопростору: його розглядають як *простір життєдіяльності людства*. У політичній географії визначають простір як обшир, у межах якого держава зберігає свій суверенітет. Зокрема, світ поділений на *міжнародні території* та *державні території*, що мають такі складові території: сухопутну, водну, повітряну, надра. Стовп атмосфери над державною територією називають *повітряним простором*. Від висот 100–110 км пропонують визначати нижню межу космічного простору.

Для водних державних територій встановлені такі нормативи: 1) прибережні акваторії шириною до 12 миль, визначені як *територіальні води*; 2) прибережні смуги морів і океанів до глибин 200 м утворюють *континентальний шельф*, який називають також *епіконтинентальним поясом*; 3) морські та океанічні акваторії на відстані 200 миль мають статус *виняткових економічних зон*, в межах яких прибережні країни володіють пріоритетом щодо їх освоєння і господарського використання.

Географія досліджує просторовий розподіл по земній поверхні природних, соціальних і економічних компонентів, територіальні відмінності поєднань природи-населення-господарства від місця до місця. Серед інших наук географія виділяється своїм *просторовим (хорологічним) підходом* так само, як історія – своїм *хронологічним (часовим) поглядом*. Географи розробляють теорію та методик *просторової (хорологічної) систематики* природи, населення та господарства.

Географічний простір у наш час вже набув статусу базової категорії географічної науки. Це поняття можна включати до програм і методик географічних досліджень вже без додаткових обґрунтувань і пояснень, як базисне, вихідне. Ми розглядаємо поняття *географічний простір* відповідно до цільових настанов да-

ного посібника як один з географічних імперативів – *імператив географічного простору (геопростору)*. Цільова настанова нового поняття – позначити дослідження географічного простору як важливий науковий напрям вивчення проблем взаємодії суспільства з природним середовищем.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Поясніть зміст понять «простір», «просторовий метод», «просторовий підхід» та їх вагому роль у формуванні предметної області географічної науки.
2. Наведіть дефініцію географічного простору (геопростору), характеризуйте її зміст.
3. Характеризуйте функції і зміст поняття «геопросторова організація ландшафтної оболонки, що визначає предметну область географії».
4. На відміну від інших наук географія користується подвійною систематикою об'єктів власних досліджень – компонентною та просторовою (геопросторовою). Поясніть таку методологічну особливість географічної науки.
5. Покажіть місце і роль у складі геопростору його складових – місць, територій, поверхонь просторових розподілів, обсягів.
6. Як співвідносяться у дослідженнях реальні геопростори та умовні багатовимірні статистичні простори (n – вимірні простори)? Чому результати багатовимірного статистичного аналізу не можна відразу показувати на географічних картах?
7. Характеризуйте геопростір як арену життєдіяльності людства.

11. Територія - базова категорія географії

11.1. Територія – унікальний і безальтернативний ресурс географічного середовища

Термін *територія* чи не найбільш поширений у географічній науці та практиці. Він змістовно близький до таких базових понять географії, як «земна поверхня», «земний простір», «географічний простір (геопростір)», «земля», частково – до «суші»,

«суходолу» (на противагу акваторії). За топологічною розмірністю територію розглядають як двовимірний аналог географічного простору, для якого третій вимір – висота чи глибина – відносно неістотний.

В географічних дослідженнях території присутні численні та різноманітні характеристики, головними серед яких є: географічне положення або місце (місцеположення), ресурсний потенціал території, її ємність за розміром (величина, площа), а також за рівнем господарського освоєння. *Ресурсний потенціал території* має такі предметні особливості:

1) У методологічному аспекті географічних досліджень територія є геопросторовим базисом життєдіяльності людей. Вона містить і зосереджує на кожній конкретній ділянці всі компоненти природного середовища та їх типові просторові поєднання – природні комплекси (ландшафти).

2) Територія – не тільки місце локалізації всіх різновидів природних ресурсів, включаючи земельні ресурси, але і простір для розселення населення та розміщення будь-яких видів господарської діяльності людей.

3) Будь-яка компонентно-галузева характеристика середовища – природно-ресурсна, соціально-демографічна, виробнича, просторово координована – має свою обов'язкову прив'язку до певної території, до конкретних місць, місцеположень, ареалів, регіонів.

4) Оцінку території як унікального і своєрідного ресурсу здійснюють за чотирма головними характеристиками: потенціалу місця (місцеположення) території; потенціалу природних (у т. ч. землі) та соціально-економічних ресурсів території; потенціалу ємності території для розселення і головних видів економічної діяльності; потенціалу наявної ємності території залежно від рівня її господарського освоєння та інтенсивності сучасного використання.

5) Характеристики територіальних ресурсів можуть бути розроблені й використані тільки зіставно з їх просторовим розміщенням та територіальною прив'язкою: поза територією вони не мають сенсу.

7) Реальне використання територіальних ресурсів є багатоаспектним та «багатошаровим»: територіальна сумісність окремих видів природокористування може бути конфліктною і навіть взаємовиключною, але більшість видів природокористування є тією чи іншою мірою сумісними, і вони певним чином просторово комбінуються і поєднуються.

Територію визначають як об'єкт сучасної географічної науки, як інтегральний ресурс розвитку суспільства [Багров, Руденко, Черваньов, 2010]. Територію розглядають як природний капітал чи територіальний капітал. Наведемо відповідне визначення С. П. Сонька [Сонько, 2003]: територія визнана у суспільстві найбільш значущим фактором і водночас – найбільш нездоланим лімітом розвитку; території притаманні природні властивості, які в сукупності й системному поєднанні є *природним капіталом*, а в поєднанні з результатами економічної діяльності людини становлять *інтегральний потенціал території*.

Територія – просторовий базис життєдіяльності людства, його розселення, будь-яких видів і форм господарської діяльності та відпочинку, природна «комора» всіх ресурсів виробництва. Разом з тим *територія являє собою загальний, своєрідний і унікальний, незамінний ресурс життєдіяльності суспільства*. З одного боку, територія містить всі інші ресурси: біосферні (природно-середовищні), що забезпечують збереження та функціонування біосфери; природні, що надають людству предмети і засоби праці; соціально-економічні і техногенні (штучний матеріальний світ, створений людиною); історико-культурні, що являють собою цивілізаційні надбання суспільства. Але територія – це і *своєрідний ресурс розміщення (просторовий базис)* всіх видів господарської діяльності та розселення населення, що має свої більші – менші ресурсні можливості, свою ємність. З розвитком суспільства дефіцит територій зростає і відповідно збільшується цінність територіальних ресурсів. І головне – територіальні ресурси незамінні.

У практичному та науковому визначенні потенціалу природного середовища значного поширення набули поняття «земля» і «територія». Вони мають помітні змістовно-функціональні відмінності і разом з тим можуть використовуватись як синоніми,

якими позначають земну поверхню та її окремі ділянки. При цьому *земля* – це територія (суша) та акваторія (землі під водою), так само, як *територія* будь-якої адміністративної одиниці – це її землі, включаючи й водні поверхні (акваторії) [Топчієв, 2010; Топчієв, 2016]. У господарській практиці традиційно розглядають території разом з акваторіями, а інвентаризацію наявних земельних ресурсів здійснюють у формі земельного обліку та планів землекористувань. На картах крупного масштабу і планах землекористування територію показують за видами земельних угідь. Як бачимо, господарський облік земель і територій багато в чому поєднаний і взаємоузгоджений.

Розглянемо змістовні та функціональні відмінності цих двох понять, пам'ятаючи про їхнє значне перекриття та взаємозв'язок. Поняття *земля* за своїм змістом і функціями лишається недостатньо визначеним та багатоплановим. Землю розглядають як аналог ґрунтового покриву, і в цьому разі оперують її біологічною продуктивністю – родючістю ґрунтів. Землю, яка за своїм господарським спрямуванням використовується під будівництво (житлове, громадське, промислове, інженерно-технічне тощо), оцінюють за її інженерно-геологічними властивостями, частково за місцезположенням. Біологічна продуктивність землі в цьому разі не врахована. Хоча з введенням державного земельного кадастру все частіше виникають ситуації, коли родючість землі розглядають як альтернативу (щодо економічних втрат) в разі її використання під забудову. Традиційно землі, що йдуть під забудову, називають «*ґрунтами*» (у російській термінології розрізняють «почвы» і «грунты», в українській – таких відмін, на жаль, немає). На думку багатьох вчених, більш коректно користуватися поняттям «грунти», коли йдеться про біологічну продуктивність землі, і називати «територіями» ділянки землі, призначенні під забудову, а разом позначати їх як «землі». Щодо біологічної продуктивності та родючості землі розрізняють як мінімум дві ситуації. Землі, зайняті природними угіддями – лісами, чагарниками, луками, плавнями, слід оцінювати за їх *біологічною продуктивністю*, а землі сільськогосподарського використання – за їх *родючістю*.

чістю, яка може бути *природною* (для неокультурених земель) та *ефективною* (за рахунок меліорацій та технологій).

Розглянемо зміст і співвідношення трьох базових понять географії – земна поверхня (геопростір), територія і земля. На схемі (рис. 8) поняття «територія» і «земля», попри їх значне змістовне перекриття за напрямками господарського використання та головними властивостями, мають різні орієнтири щодо кадастрово-ресурсної характеристики та оцінки.

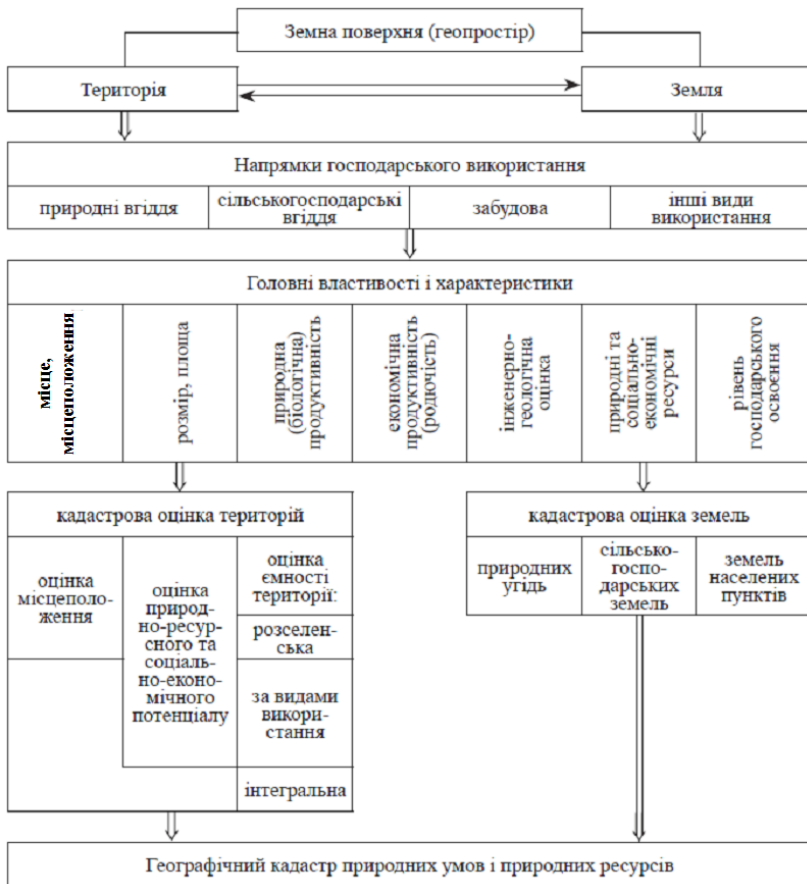

Рис. 8. Концептуально-понятійна ресурсна система «земна поверхня – територія – земля»

Господарську *оцінку територій* розробляють за їх місцеположенням, ресурсним потенціалом – природним та соціально-економічним, а також за ємністю територій щодо розселення населення та різних видів господарської діяльності. Кадастрову *оцінку земель* розробляють за видами їх господарського використання: 1) як природних угідь; 2) як сільськогосподарських земель; 3) як земель населених пунктів. До введення державного земельного кадастру землі під забудову оцінювались лише за їх місцеположенням та інженерно-геологічними властивостями. В умовах кадастрової оцінки сільськогосподарських земель і природних угідь виникає потреба в економічній оцінці ділянок під забудову як земель, що мають певний потенціал біологічної продуктивності та родючості, і така оцінка повинна бути врахована як втрата земель, пов'язана із забудовою території.

На даний час в Україні активно розробляють лише два напрямки кадастрової оцінки земель у формі кадастру сільськогосподарських угідь та кадастру міських земель (земель населених пунктів) і міської нерухомості. Кадастрова оцінка природних угідь розроблена лише для лісових земель у формі лісового кадастру. Проблема кадастрової оцінки території поки що перебуває у стадії розробки. Слід нагадати, що розпочаті з 2000 р. роботи по плануванню територій України (Генеральна схема планування території України затверджена Законом України у 2002 р.), її регіонів та окремих адміністративно-територіальних одиниць активізують розробку нової й актуальної проблеми кадастрової оцінки територій.

Територія у широкому розумінні слова – це земна поверхня, земний простір у формі площини – двовимірний географічний простір (геопростір). Зауважимо, що навіть у гірських районах територію інвентаризують за її площею, тобто як поверхню. За Н. Ф. Реймерсом (1990 р.), територія – частина поверхні суші з притаманними їй природними та антропогенними властивостями та утвореннями. Територію характеризують за її географічним положенням, протяжністю (площею), ресурсним потенціалом, рівнем господарського освоєння. Вже тут, на загальному рівні визначають територію дещо по – різному: 1) як земний простір –

частину земної поверхні, в межах якої суходіл поєднується з водними об'єктами (річками, озерами, водосховищами та ін.); 2) як власне суходільну частину земної поверхні, що протиставлена акваторії – водній поверхні. У вітчизняному землеустрої традиційно представлений перший підхід: територія – ділянка земної поверхні, що включає і суходіл, і внутрішні водні об'єкти.

У методологічному аспекті *територія – геопросторовий базис життєдіяльності людей*. Вона містить і зосереджує на кожній конкретній ділянці всі компоненти природного середовища та їх типові просторові поєднання – природні комплекси (ландшафти). Територія – місце локалізації всіх різновидів природних ресурсів, включаючи земельні ресурси. Територія – простір для розселення населення та розміщення будь-яких видів господарської діяльності. Будь-яка компонентно-галузева характеристика середовища – природно-ресурсна, соціально-демографічна, виробнича має свою обов'язкову прив'язку до певної території, до конкретних місць, місцеположень, ареалів. Такі характеристики можуть бути розроблені й використані тільки співставно з їх просторовим розміщенням та локалізацією. Поза територією вони не існують.

11.2. Ресурсний потенціал території. Ємність території

Територія як ресурс має свій потенціал. У процесах розселення та господарського освоєння території людство емпіричним шляхом визначало її ємність як середовища життєдіяльності. Загальним показником такої ємності слугує густота населення, яка коливається в дуже значних розмірах, фіксуючи різний потенціал територій для забезпечення жителів умовами і ресурсами життєдіяльності. Зрозуміло, що такий показник зберігає його суто практичну орієнтацію і потребує більш глибокого обґрунтування.

Конкретну територію обов'язково розглядають і за її розміром, площею, і за геопросторовим (територіальним) потенціалом, за більшою – меншою ємністю даної ділянки щодо розміщення населення та різних видів господарської діяльності. Розселення

населення та різні галузі виробництва представляють певні вигоди щодо природно-ресурсних та соціально-економічних умов середовища, і такі обмеження потребують спеціальних оцінок. Разом з тим всі вони потребують певних площ, певних територій. У такому аспекті *територія – це самостійний і оригінальний (відмінний від інших) природний ресурс*, який ми називаємо *геопросторовим ресурсом*, що визначає розселенсько-господарську ємність території. Розселення населення і всі види господарської діяльності потребують відповідних оцінок щодо ємності даної території. Зрозуміло, що поряд з компонентно-галузевою ємністю території існує її комплексна, інтегральна оцінка. *Інтегральну ємність території* обчислюють для найбільш перспективного (оптимального) комплексу головних видів економічної діяльності та відповідної кількості населення. Критерії для визначення галузевої та інтегральної ємності території можуть бути різними – соціально-економічними, еколого-економічними, планувальними тощо.

Таким чином, третя складова, що визначає ресурсний потенціал території, – *ємність території*. Ємність території залежить від її величини, розмірів. Але не існує «ємності» взагалі, безвідносно до видів господарського використання території. Ємність – це похідна від співставного аналізу наявної території, з одного боку, та потреб у площах для того чи іншого виду економічної діяльності та розселення населення – з другого. Опосередковано у визначенні ємності території задіяні також ресурсний потенціал і місцеположення.

Ємність території залежить не лише від її розмірів та ресурсних характеристик. Лімітуючим чинником щодо її потенціалу для додаткового розселення населення та розміщення різних видів економічної діяльності виступає *рівень господарського освоєння території*. Зокрема, у Генеральній схемі планування території України виділені зони найбільш інтенсивного господарського використання, які не тільки не допускають подальшого освоєння, але й потребують розвантаження – і розселенського (обмеження житлової забудови), і економічного (обмеження зростання певних видів господарської діяльності). В цілому ємність території ви-

значає поєднання місць (місцеположень) та рівнів господарського освоєння територій (рис. 8).

Можна виділити наступні специфічні географічні особливості використання території як ресурсу та підходи до її оцінки:

1) Територія є геопросторовим базисом життєдіяльності людей. Вона містить і зосереджує на кожній конкретній ділянці всі компоненти природного середовища та їх типові просторові поєднання – природні комплекси (ландшафти).

2) Територія – не тільки місце локалізації всіх різновидів природних ресурсів, включаючи земельні ресурси, але і простір для розселення населення та розміщення будь-яких видів господарської діяльності людей.

3) Будь-яка компонентно-галузева характеристика середовища (природно-ресурсна, соціально-демографічна, виробнича) просторово координована – має свою обов'язкову прив'язку до певної території, до конкретних місць, місцеположень, ареалів.

4) Оцінку території визначає наявність чотирьох головних характеристик цих унікальних і своєрідних ресурсів: ресурсного потенціалу місця (місцеположення) території; потенціалу природних та соціально-економічних ресурсів території; потенціалу ємності території для розселення і головних видів економічної діяльності; потенціалу ємності території залежно від рівня її господарського освоєння та інтенсивності землекористування.

5) Характеристики територіальних ресурсів можуть бути розроблені й використані тільки співставно з їх просторовим розміщенням та територіальною прив'язкою: поза територією вони не існують.

6) Реальне використання територіальних ресурсів є «багатшаровим»: територіальна сумісність лише окремих видів природокористування є конфліктною і навіть взаємовиключною, але більшість видів природокористування є тією чи іншою мірою сумісними.

Всі зазначені особливості на даний час широко застосовуються у географічних дослідженнях. Звичайно ж, питання створення кадастру територіальних умов і ресурсів на загальнодержавному рівні в Україні тільки поставлене. Вже функціонує дер-

жавний земельний кадастр, хоча і з цілою низкою проблемних питань: фактично він створювався за радянською методологією економічної оцінки земель, досі розробляється і наповнюється даними автоматизована система ведення державного земельного кадастру, формується ринок земель тощо. Разом з тим, складові кадастрової оцінки територій при належному методологічному і методичному обґрунтуванні доцільно використовувати всім територіальним громадам.

Л. Г. Руденко, І. О. Горленко (2010 р.) та ряд інших вітчизняних географів серед пріоритетних завдань вдосконалення регіональної політики в Україні називають дослідження *інтегрального потенціалу території як складну організовану систему ресурсів та властивостей території, які притаманні їй «від природи», але основна їх частина є результатом взаємодії людини і природи*. На думку М. В. Багрова, Л. Г. Руденка та І. Г. Черваньова (2016 р.) об'єктом географії має стати інтегральний ресурс розвитку суспільства, яким є територія. Територія визнана у суспільстві найбільш значущим фактором і водночас – найбільш нездоланим лімітом розвитку. Території властиві природні властивості, які в сукупності й системному поєднанні є *природним капіталом*, а в поєднанні з результатами економічної діяльності людини становлять *інтегральний потенціал території*.

Не зважаючи на змістовне і функціональне перекриття базових категорій «земля» та «територія», їх кадастрова розробка на сучасному етапі представлена двома відносно слабо пов'язаними між собою лініями. Земельні кадастри сільськогосподарських угідь і територій населених пунктів, започатковані в Україні з середини 1990–х рр., вже мають певне теоретико-методологічне і практичне обґрунтування. Цікаво, але при цьому стали очевидними недоліки концептуально-понятійного арсеналу природних ресурсів та їх кадастрового представлення. Ще раз підкреслимо, що сам перелік природних ресурсів вочевидь застарів і не відповідає сучасним концепціям природно-ресурсного потенціалу.

Протягом останніх років вітчизняні географи змогли поставити і розпочати методологічну розробку ресурсного потенціалу території. Приходить час обґрунтування принципів і методів ка-

дастрової оцінки територіальних ресурсів у їх покомпонентному та інтегральному представленні. Державний земельний кадастр України необхідно якнайшвидше поповнити кадастровою оцінкою інтегрального потенціалу територій.

Інтегральна соціально-економічна характеристика території – її *ресурсний потенціал*. Йдеться про комплексну характеристику забезпеченості територій ресурсами – природними, демографічно-трудовими, соціальними, інфраструктурними, економічними. Ще раз наголосимо, що всі ресурсні характеристики території можуть бути використані лише співставно з її географічним положенням та конкретними місцями – точками, ареалами, регіонами.

Конкретну територію обов'язково розглядають і за її розміром, площею, і за просторовим (територіальним) потенціалом, за більшою – меншою ємністю даної ділянки щодо розміщення населення та різних видів господарської діяльності. Розселення населення та різні галузі виробництва представляють певні вимоги щодо природно-ресурсних та соціально-економічних умов середовища, і такі обмеження потребують спеціальних оцінок. Разом з тим всі вони потребують певних площ, певних територій. У такому аспекті територія – це самостійний і оригінальний (відмінний від інших) природний ресурс, який ми називаємо **геопросторовим ресурсом**, що визначає *розселенсько-господарську ємність території*. Розселення населення і всі види господарської діяльності потребують відповідних оцінок щодо ємності даної території. Зрозуміло, що поряд з компонентно-галузевою ємністю території існує її комплексна, інтегральна оцінка. *Інтегральну ємність території* обчислюють для найбільш перспективного (оптимального) комплексу головних видів економічної діяльності та відповідної кількості населення. Критерії для визначення галузевої та інтегральної ємності території можуть бути різними – соціально-економічними, еколого-економічними, планувальними тощо.

Таким чином, поєднаний аналіз місцеположень і природно-ресурсного потенціалу території дає можливість визначити її головні соціально-економічні функції, а співставна оцінка запитів окремих видів діяльності (функцій) та наявних площ визначає єм-

ність території – *галузеву* (для різних видів економічної діяльності та *комплексну (інтегральну)* для всього господарського комплексу в цілому. Для інтегрованих оцінок ємності території, зокрема можна скористатись лімітами (максимальними і мінімальними) території для головних секторів і галузей та для розселення населення.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Характеризуйте територію як фундаментальне поняття географічної науки. Як співвідносяться територія та географічний простір?
2. Якими ознаками і показниками характеризують територію у географічних дослідженнях?
3. Територія – унікальний і безальтернативний ресурс життєдіяльності людства. Обґрунтуйте це положення.
4. Проаналізуйте співвідношення понять «земна оболонка», «територія», «земля» (рис. 8). Поясніть змістовні відмінності понять «земля» і «територія».
5. За якими напрямками розробляють кадастрові оцінки земель і територій. Чи потрібен додатково кадастр геопросторових ресурсів – кадастр територій, акваторій, аероторій, космічного простору?
6. Представте напрями, за якими територію розглядають як геопросторовий ресурс.
7. Поясніть функції і зміст понять «ємність території» та «рівень господарського освоєння території».

ЧАСТИНА III

ГЕОПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗЕМНОЇ ОБОЛОНКИ НА ГЛОБАЛЬНОМУ РІВНІ

Геопросторову організацію земної оболонки представляють численні компонентно-галузеві та комплексні й інтегровані схеми зонувань, регіоналізацій, районувань, поясностей, ешелонувань. Розглянемо найбільш загальні напрями дослідження геопросторової організації земної оболонки – її природно-географічне та суспільно-географічне структурування. З огляду на галузевий характер зазначених напрямів згадаємо, що природно-географічна організація значною мірою враховує і особливості природо-користування. Іншими словами, таке структурування за класифікаційними ознаками вже є не суто природним, а *природно-господарським*. Таку ж особливість має і суспільно-географічне структурування земної оболонки, яке розробляють за поєднанням природно-географічних і соціально-економічних властивостей географічного середовища. Відтак, і природно-географічне, і суспільно-географічне структурування можна розглядати як різновиди інтегральної геопросторової організації земної оболонки.

12. Природно-географічне структурування земної оболонки

12.1. Геопросторова організація ландшафтної оболонки

Географічну оболонку Землі – планетарний природний комплекс, поділяють на складові – регіональні і локальні *природні територіальні комплекси*, які утворюють багаторівневу ієрархічну систему *фізико-географічного (природного) районування*. Чинники природно-географічного районування поділяють на зональні та азональні. *Зональні фактори* геопросторової диференціації природних умов зумовлені закономірностями *географічної (широтної) зональності* у глобальному розподілові сонячної радіації, тепла, повітряних мас, вологи, ґрунтів, рослинного покри-

ву. *Азональними чинниками* фізико-географічного районування є геологічна будова і рельєф земної оболонки, окремі особливості розподілу кліматичних умов.

Базовим поняттям фізико-географічного районування слугує *природний територіальний комплекс* (ПТК). ПТК являє собою територію, в межах якої спостерігається певна єдність природи, зумовлена її спільним формуванням і розвитком, географічним положенням, закономірним поєднанням і взаємодією всіх природних компонентів. Природні територіальні комплекси мають складну й розгалужену багаторівневу таксономію – від цілісної географічної оболонки до найбільш дрібних ландшафтних одиниць – урочищ і фацій.

Зональні природні територіальні комплекси (ПТК) систематизують за рівнями геопросторової організації та відповідними географічними масштабами: географічні пояси; природні зони і підзони; фізико-географічні краї та області. У складі азональних ПТК материки і океани, фізико-географічні країни, природно-аквальні комплекси морів і океанів.

Географічні пояси формуються під впливом широтного розподілу сонячної радіації, тепла й вологи, переважаючими повітряними масами і вітрами. Встановлені 13 географічних поясів, що широтно розподілені від екватора до полюсів: екваторіальний; субекваторіальні; тропічні; субтропічні; помірні; субполярні – субарктичний та субантарктичний; полярні – арктичний та антарктичний.

Природні зони виділяють за співвідношенням тепла і вологи, за глобальним розподілом ґрунтового покриву і рослинності. Природні зони наслідують географічні пояси і деталізують їх. Географи розглядають природні зони арктичних і антарктичних пустель, тундри і лісотундри, тайги, мішаних лісів, лісостепу, степів, напівпустель та пустель, саван, твердолистих лісів, екваторіальних лісів. Своєрідні природні комплекси формуються на просторах поширення *вічної мерзлоти*, що має пересічну температуру близько $-30\text{ }^{\circ}\text{C}$, а влітку до $+3\text{ }^{\circ}\text{C}$. У гірських країнах поширена *висотна поясність*, за якою зміна природних зон відбувається за висотою рельєфу.

Схема фізико-географічного районування території України має таку ієрархію таксономічних одиниць: фізико-географічні країни; гірські країни; природні зони і підзони; фізико-географічні краї (провінції); фізико-географічні області; фізико-географічні райони. Концептуально-понятійна система фізико-географічного районування показана на рис. 9.

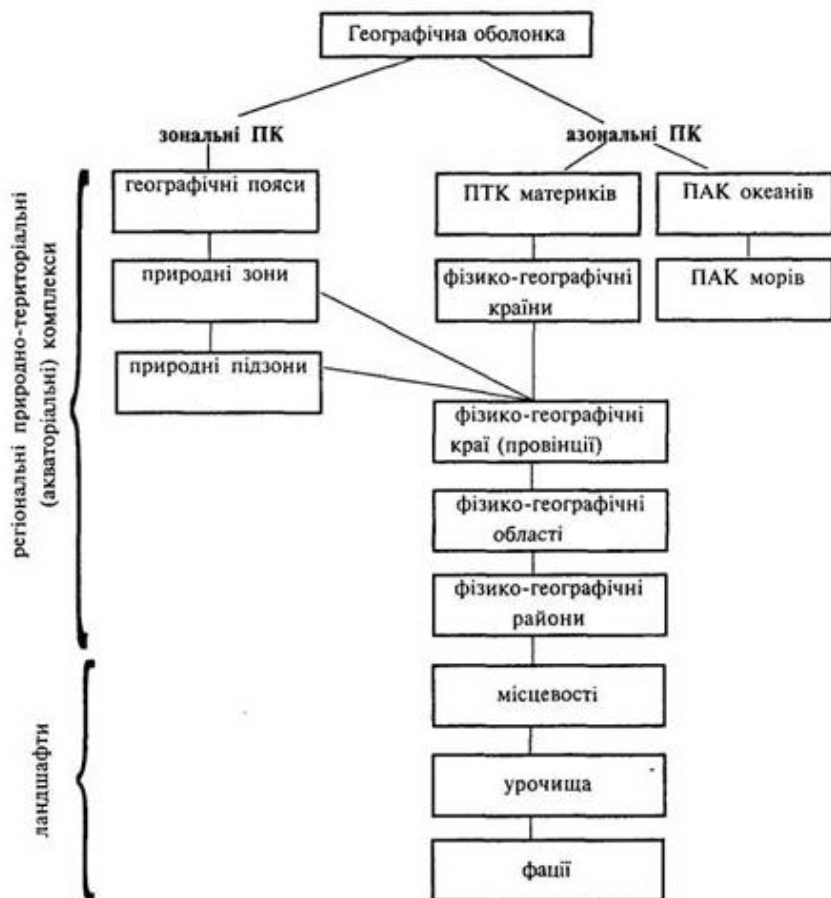

Рис. 9. Система таксономічних одиниць фізико-географічного районування

Стрижневим науковим напрямом досліджень геопросторової організації земної оболонки є *ландшафтознавство*. Поняття *ландшафт* введене у географічну науку німецькими географами (А. Гумбольдт, О. Шлютер, З. Пассарге) і одержало подальше розроблення у працях В. Докучаєва, Л. Берга, Р. Аболіна, Г. Висоцького. Ландшафт визначають як цілісну частину географічної оболонки, що являє собою результат складної та тривалої взаємодії усіх її компонентів. За своїм змістом поняття *природний територіальний комплекс* та *ландшафт* близькі, майже тотожні. І разом з тим вони зберігають певні методологічні розбіжності. Головна з них: за своєю дефініцією природний територіальний комплекс – виключно природний об'єкт; іншими словами, ПТК і природний ландшафт – синоніми. Сучасна фізична географія поряд із природними ландшафтами досліджує ландшафти антропогенні. Таким чином, поняття *ландшафт* змістовно ширше, а *природний територіальний комплекс* – його видова складова. І ще одна відмінність. Поняття природний територіальний комплекс вживають переважно для відносно вищих рівнів геопросторової організації земної оболонки – глобального та макрорегіонального. Ландшафтна таксономія більш поширена у дослідженнях регіонального та локального рівнів.

З середини минулого століття швидко формується новий напрям ландшафтознавства – *антропогенне ландшафтознавство*. На даний час людство освоїло близько 56 % природних ландшафтів, з них понад 20 % докорінно або сильно змінені. Зауважимо, що у буквальному розумінні розглядати суто природні ландшафти вже не просто: антропогенного впливу більшою-меншою мірою зазнає все природне середовище планети. *Антропогенні ландшафти* – це ділянки земної оболонки, змінені людством у процесі природокористування. Такі зміни залежно від напрямів господарського використання природного середовища мають різний характер і різні ступені трансформації природних комплексів.

Географи розглядають антропогенні ландшафти *слабо-, середньо- і сильно змінені*, а відповідні трансформації природних властивостей і природних режимів оцінюють у діапазонах до 50–75 % змін. За оцінками, три чверті освоєних господарською

діяльністю природних комплексів вже мають статус *перетворених ландшафтів*. З одного боку, людство не спроможне призупинити дію природних закономірностей, з другого – антропогенні ландшафти втрачають властивості природного саморозвитку. Антропогенні ландшафти в однорідних природних умовах можуть бути різними залежно від особливостей їхнього господарського використання. Показовий приклад: інтенсивна господарська діяльність на півдні лісової зони спричинила формування перетворених *ландшафтів опілля* з масивами розораних земель у лісовій смузі; географи вже розглядають цю смугу як своєрідну природну підзону *лісополе* [Денисик, 2001]. Ця обставина засвідчує вагому роль у формуванні антропогенних ландшафтів соціально-економічних чинників і потребує їх врахування у різноманітних систематиках і класифікаціях перетворених ПТК.

Антропогенні ландшафти систематизують за видами господарського використання: *сільськогосподарські; лісогосподарські (лісокультурні); водогосподарські; селищні; рекреаційні*. В окрему групу виділяють *техногенні ландшафти*, в яких природні комплекси зазнають докорінних перетворень. Йдеться про інженерно-технічні споруди і комплекси, такі як дамби, мости, аеродроми, кар'єри, відвали і терикони, найбільш «техногенні» міські ландшафти. Їх систематизують як *гірничопромислові, дорожньо-комунікаційні*. Окремо розглядають так звані *белігеративні ландшафти* – місця дислокації військових об'єктів і формувань.

Систематика і класифікація антропогенних і техногенних ландшафтів потребує подальшого більш змістовного розроблення. На даний час переважають класифікаційні ознаки господарського використання природних комплексів і осторонь залишаються природно-географічні особливості ПТК. Сама назва таксонів – *антропогенні і техногенні ландшафти*, наголошує потребу поєднаного врахування для систематики і природних, і соціально-економічних властивостей.

12.2. Природоохоронна геопросторова організація ландшафтної оболонки

12.2.1. Категорії природоохоронного структурування ландшафтної оболонки

Охорона природного середовища, збереження ландшафтного і біологічного різноманіття природи – одна з найбільш актуальних глобальних проблем людства. Природоохоронна діяльність має статус загальнонаукового напрямку, в якому задіяні практично всі галузі науки. Йдеться про розроблення екологічно безпечної територіальної організації суспільства, про формування природних каркасів екологічної безпеки географічного середовища. Головними складовими у розробленні цього напрямку у наш час виступають створення систем природоохоронних територій та різномісцевих екологічних мереж. Розглянемо світову систематику природоохоронних категорій.

Сучасним напрямом вдосконалення геопросторової охорони природи вважається організація сукупності природоохоронних територій і управління ними на основі єдиних принципів. Подібна практика приносить більший успіх, ніж охорона кожного з природних об'єктів окремо. Такий системний підхід привів до впровадження в практику територіальної охорони природи таких понять як *система природоохоронних територій, екологічна мережа, екологічний каркас* та ін.

Загальна кількість різних національних категорій охорони природи в світі перевищує півтори тисячі. Ця різноманітність існуючих нині національних категорій резерватів формувалася поступово, послідовно вбираючи в себе різні територіальні форми охорони природи, і в цілому відображає зростаючі потреби суспільства в природоохоронних територіях різного призначення, які враховують різноманіття місцевих умов. Разом з тим наявність великої низки національних і неузгоджених між собою систематик природоохоронних територій ускладнює їх порівняння і позначає проблеми загальної класифікації.

Однією з найбільш всесвітньо визнаних є класифікація МСОП (Міжнародний союз охорони природи), остання редакція якої була затверджена в 1994 році. Згідно з цією класифікацією,

більшість природоохоронних територій світу ділять на шість категорій (в т. ч. дві підкатегорії) [Burhenne-Guilmin, 2011].

Природний резерват суворої охорони (підкатегорія Ia) (англ. Strict nature reserve) визначається як ділянка суші та/або моря, яка містить визначні або репрезентативні екосистеми, геологічні або фізіологічні особливості та/або види, які представляють інтерес для наукових досліджень та/або моніторингу довкілля.

Цілі управління природним резерватом суворої охорони зводяться до збереження природних середовищ, екосистем, видів, ландшафтів та екологічних процесів у них непорушеними настільки, наскільки це можливо. Зокрема, через обмеження доступу людей до резервату й мінімізації зовнішніх впливів шляхом ретельного планування і виконання дослідницьких та інших дозволених робіт. Збереження біорізноманіття тут можливе без активного менеджменту або реконструкції природних середовищ (що й відрізняє резерват від категорії IV).

Відповідник в Україні – природний заповідник.

Територія для збереження дикої природи (підкатегорія Ib) (англ. Wilderness Area) – це велика незмінена або слабо змінена ділянка суші та/або моря, де зберігся природний характер території без великих населених пунктів і постійного її відвідування населенням, охорона та управління якою спрямовані на збереження даної території в природному стані.

Загальна мета управління цією природно-заповідною категорією – забезпечити прийдешнім поколінням людей можливість відчувати насолоду від спілкування з природою, яка не була істотно порушена, підтримувати протягом тривалого часу її головні особливості й давати можливість місцевому населенню підтримувати притаманний їм спосіб життя. Територія для збереження дикої природи повинна мати високу природну якість, не зазнавати суттєвого антропогенного впливу, включати визначні екологічні, геологічні, фізико-географічні або інші об'єкти, що становлять наукову, освітню, естетичну, історичну та іншу цінність.

Відповідник в Україні: відсутній. З деякими застереженнями – біосферний заповідник (за Севільською стратегією (1995 р.)

біосферні заповідники (резервати) ЮНЕСКО не розглядаються як природно-заповідні території; разом із цим, в складі кожного біосферного заповідника є функціональна зона природного ядра, яка має статус природоохоронної території).

Національний парк (категорія II) (англ. National park) – це природна територія, призначена для охорони екологічної цілісності однієї або більше екосистем, недопущення їх руйнування й експлуатації, що має стати основою для забезпечення духовних, наукових, освітніх, рекреаційних і туристичних потреб населення, сумісних з цілями збереження природного довкілля.

Відповідник в Україні: національний природний парк, регіональний ландшафтний парк.

Пам'ятка природи чи природний об'єкт (категорія III) (англ. Natural Monument or Feature) – це територія, яка містить одну або більше специфічних природних або природно-культурних цінностей, які є визначними або унікальними через їх рідкісність, типовість, естетичні якості або культурне значення.

Відповідник в Україні: пам'ятка природи

Територія для збереження природних середовищ і видів (категорія IV) (англ. Habitat/species management area) є ділянкою суші та/або моря, в межах якої здійснюються заходи, що гарантують збереження окремих типів природних середовищ та/або видів флори і фауни.

Відповідник в Україні: заказник, заповідне урочище

Наземний чи водний охоронний ландшафт (категорія V) (англ. Protected Landscape/Seascape) – ділянка суші та/або моря, де в результаті тривалої взаємодії людини і природи виникла особлива територія (акваторія) із значною естетичною, екологічною та/або культурною цінністю. Часто вона відзначається високим біологічним і ландшафтним різноманіттям.

Відповідник в Україні: ландшафтні заказники та штучно створені об'єкти (*ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва* – ці об'єкти розглядаються як території, де склалися гармонійні відносини між людиною та природним середовищем)

Охоронна зона зі сталим використанням відновних природних ресурсів (категорія VI) (англ. Protected Area with sustainable use of natural resources) складається переважно з незмінених природних комплексів, управління якими спрямоване на забезпечення довготривалої охорони та збереження біорізноманіття, й, водночас, спрямоване на стале забезпечення населення дарами (продуктами) природи.

Відповідник в Україні: немає.

Перші п'ять категорій направлені виключно на збереження ландшафтного різноманіття та біорізноманіття. Найсуворіший режим збереження характерний лише для перших трьох категорій, хоча можливий на окремих ділянках і природоохоронних територіях IV–X категорій. Туризм і рекреація як основна мета виступає для категорій II, III, V, як другорядна мета – для категорій Ib, як потенційна мета – для категорій IV і VI, та зовсім така ціль не ставиться для категорії Ia.

Крім вищезазначених 6 категорій МСОП, багатьма іншими міжнародними природоохоронними організаціями та відомими вченими виділяються ще додатково чотири міжнародні категорії.

Категорія VII. Антропологічний резерват (англ. Anthropological Reserve). Створюється для збереження історичних антропологічних цінностей природи, умов проживання популяцій унікальних, рідкісних та вимираючих корінних етносів, відтворення їх генофонду, забезпечення умов для їх традиційного ведення господарства тощо.

Категорія VIII. Територія багатоцільового використання (англ. Multipurpose Usage Protected Area). Створюється як зразок для різностороннього, здебільшого екологічно збалансованого, розвитку соціально-економічної сфери в природокористуванні та природовідтворенні, виваженого і невиснажливого ведення господарства.

Категорія IX. Біосферний резерват (англ. Biosphere Reserve). На прохання зацікавленої держави визначається Міжнародною координаційною радою Програми ЮНЕСКО “Людина і біосфера” (англ. Man and Biosphere, МAB), тому є міжнародно визнаним у відповідності з існуючими статутними рамками. Він

створюється для сприяння та демонстрації збалансованих відносин між людиною та біосферою.

Категорія X. Об'єкт Світової природної спадщини (англ. World Heritage Site). Створюється відповідно до вимог Конвенції про Всесвітню спадщину. Це об'єкти, які мають видатну універсальну цінність з погляду збереження, природної краси, естетики чи науки: природні пам'ятки, створені фізичними й біологічними утвореннями або групами таких утворень; геологічні й фізіографічні утворення й суворо обмежені зони, що є ареалом видів тварин і рослин, які зазнають загрози й мають видатну універсальну цінність; природні визначні місця чи сувро обмежені природні зони, що мають видатну універсальну цінність

Перелік вищезначених категорій не є завершеним, над ним постійно працюють міжнародні експерти. Найбільш загальними ознаками категорій є те, що відповідні їм природоохоронні території можуть бути самостійними або входити одна в одну, пов'язані екологічними, економічними і соціальними зв'язками з іншими територіями.

12.2.2. Природоохоронні території світу

Всесвітня база даних природоохоронних територій (англ. World Database on Protected Areas, WDPA), створена Всесвітнім центром природоохоронного моніторингу програми з охорони навколишнього середовища ООН (UNEP-WCMC) і Всесвітньою комісією з природоохоронних територій (WCPA), станом на 2023 рік містить інформацію про понад 284 тис. природоохоронних територій світу (рис. 10).

Природоохоронні території **Європи** на 2023 налічують 176 665 об'єктів у 62 країнах, заповідні території суші та внутрішніх вод займають площу 3,8 млн км² (13,63 % від загальної площі суші), а морські природоохоронні території – 1,6 млн км² морських і прибережних територій (8,97 % від загальної площі морських і прибережних територій регіону).

Азійсько-Тихоокеанський регіон налічує 35474 природоохоронних територій у 56 країнах, заповідні території суші та

внутрішніх вод займають площу 4,8 млн. км² (15,38 %), а морські природоохоронні території – 11,7 млн км² (19,06 %).

Регіон **Західна Азія** налічує 379 природоохоронних територій у 12 країнах, заповідні території суші та внутрішніх вод займають площу 138 тис. км² (3,91 %), а морські природоохоронні території – 19 тис. км² (1,29 %).

Природоохоронні території **Африки** налічують 8786 об'єктів у 58 країнах, заповідні території суші та внутрішніх вод займають площу 4,2 млн км² (14,15 %), а морські природоохоронні території – 2,5 млн км² (16,67 %).

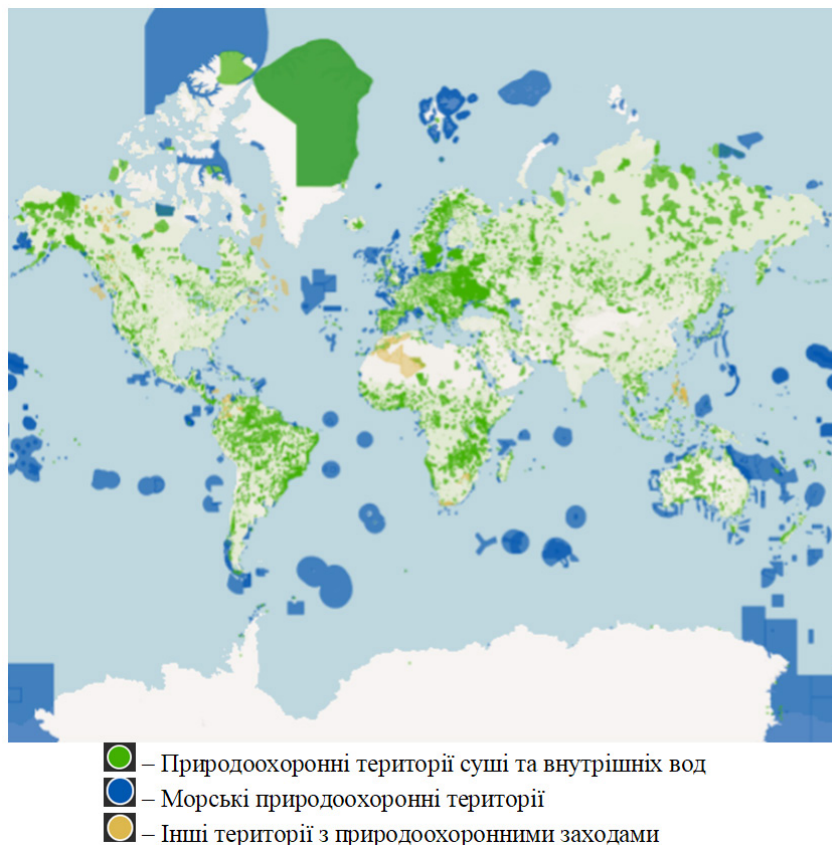

Рис. 10. Природоохоронні території світу

Північна Америка налічує 52725 природоохоронних територій у 3 країнах, заповідні території суші та внутрішніх вод займають площу 2,5 млн км² (12,86 %), а морські природоохоронні території – 2,1 млн км² (15,05 %).

Латинська Америка та Карибський регіон налічують 10111 природоохоронних територій у 52 країнах, заповідні території суші та внутрішніх вод займають площу 5 млн км² (24,29 %), а морські природоохоронні території – 5,6 млн км² (24,44 %).

Полярні зони налічують 35 природоохоронних територій у 5 країнах, заповідні території суші та внутрішніх вод займають площу 894 тис км² (41,28 %), а морські природоохоронні території – понад 3 млн км² (44,51 %).

У густонаселеній і сильно освоєній Європі залишилося мало територій з відносно недоторканими і, тим більше, первозданими ландшафтами. Особливо це стосується Західної і Центральної Європи, де, в основному, збереглися лише «острівці» дикої природи серед сільгоспугідь і перетворених людиною ландшафтів. Як правило, ці ділянки суворої охорони в заповідниках або в центральних зонах національних парків. Найбільше ділянок дикої природи збереглося в Східній Європі, головним чином, в Карпатах і на Балканах. Також на значних територіях дика природа в Європі ще представлена на півночі і північному сході континенту, в тундрі, високогір'ях, на морських узбережжях.

Система охоронних територій в Європі дуже складна і багата в чому існує взаємодоповнюваність і територіальні збіги між різними типами охоронюваних територій на різних рівнях. Крім природоохоронних територій, в країнах ЄС існує мережа охоронюваних природних районів мережі Natura 2000, яка захищає найбільш цінні райони ЄС як природну спадщину Європи. Важливою формою територіальної охорони природи в Європі є національні парки (категорія II), яких налічується 849. Це, як правило, великі за площею природоохоронні території, від декількох тисяч до декількох десятків тисяч гектарів, а найбільші з них – до декількох сотень тисяч гектарів. Також в Європі налічується 1285 територій для збереження дикої природи (підкатегорія Ib), 205 біосферних

резерватів, 73 об'єкти Світової природної та змішаної спадщини, а також 1075 водно-болотних угідь міжнародного значення.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Які зональні та азональні чинники зумовлюють природно-географічну диференціацію земної оболонки?
2. Назвіть базові таксономічні одиниці – таксони природно-географічного структурування земної оболонки.
3. Поясніть зміст і функції поняття «антропогенні ландшафти».
4. За якими ознаками систематизують антропогенні ландшафти?
5. Представте світову систематику природоохоронних територій. Якою мірою вітчизняна класифікація природоохоронних територій узгоджена зі світовою системою?
6. Характеризуйте систему природоохоронних територій Європи та участь у ній природно-заповідного фонду України.

13. Супільно-географічна організація земної оболонки

13.1. Геопросторове структурування світових і регіональних цивілізацій

З появою людства в історії земної оболонки розпочинається якісно новий етап: формується *антросфера* і суспільство стає спочатку помітним, а далі – могутнім чинником розвитку геосфери, який у наш час вочевидь потребує нормування та обмеження. Сучасна наука розглядає еволюційний розвиток людства як *суспільно-історичний процес*. Парадигма суспільно-історичного розвитку людства має загальнонауковий статус і позначає багато складних і актуальних питань:

(1) яке місце посідає суспільство у розвитку біосфери та земної оболонки; які «планетарні» функції воно виконує і які повинно виконувати для збереження планети (?)

(2) яким є суспільно-історичний розвиток людства: поступальним чи циклічним; наперед визначеним чи стохастичним; одностороннім чи полілінійним; безперервним чи стадійним (?)

(3) чи слід вважати загальну спрямованість суспільно-історичного процесу прогресивною (?) які тенденції історичного

поступу суспільства являють виклики для існування біосфери і самої людини (?)

(4) які внутрішні протиріччя суспільно-історичного розвитку людства потребують прискореного розв'язання: расова приналежність; конфесійні розмежування; економічна нерівність; цивілізаційні протистояння Схід – Захід чи Північ – Південь; недостатня впорядкованість державних кордонів; відставання духовного зростання людства від матеріального (?)

(5) поглиблений розгляд передумов і чинників суспільно-історичного процесу; сучасне розуміння рушійних сил і механізмів цивілізаційного поступу людства; подальше розроблення концепції «виклики – відгуки» як методологічної основи суспільно-історичного процесу.

Сучасна історична наука розглядає суспільно-історичний розвиток людства як поступальний, полілінійний і стадійний процес, що не має загальної детермінованості та чіткої прогресивної спрямованості. Історія знає чимало прикладів цивілізацій, які свого часу обрали тупикові напрями розвитку і зійшли з історичної арени. У наш час поширена думка, що соціальні спільноти країн і регіонів знов і знов отримують «виклики» – природно-географічні, історико-політичні, економічні, цивілізаційні, етнонаціональні, які потребують відповідних «відгуків». Такі ситуації називають «точками біфуркації», в яких доводиться приймати рішення щодо напрямів подальшого розвитку, а вибір може бути різним – і вдалим, і невдалим.

Подальший розвиток антропосфери термінують як *суспільно-історичний процес*, який розглядають за двома взаємопов'язаними напрямками: 1) за стадіями цивілізаційного поступу суспільства; 2) за територіальними (регіональними) відмінностями у розселенні населення та господарського освоєння території. Суспільно-історичний процес поєднує взаємозв'язок і взаємодію всіх компонентів земної оболонки, інтегрує їхні еволюційні зміни та розвиток. Найбільш вагомими складовими суспільно-історичного процесу є:

- заселення та господарське освоєння території;
- етногенез – формування етносів, народів, націй;

- історико-географічна приналежність соціумів та регіональні відмінності такого розміщення;
- еволюція напрямів і форм природокористування відповідно до ресурсного потенціалу територій та рівнів розвитку технологій;
- формування регіональних і національних систем господарства;
- створення комплексів і систем духовної життєдіяльності соціумів;
- розвиток науково-технічної діяльності;
- розроблення принципів і моделей державного управління та місцевого самоврядування;
- політична організація соціумів.

Як бачимо, суспільно-історичний процес має статус міждисциплінарної загальнонаукової категорії.

Неолітична революція (8 тисячоліть до н. е.) поділила суспільно-історичний розвиток людства на два періоди – *передцивілізаційний* та *цивілізаційний*. Початком цивілізації вважають освоєння людиною землеробства і скотарства, перехід від збиральництва до виробництва. Утвердилося відповідне поняття – *цивілізаційний розвиток людства*, яке конкретизує й деталізує суспільно-історичний процес. *Цивілізація* (від лат. *civilis* – громадський) = спосіб життя великої спільноти людей, що мають певну територію, власні історико-культурні традиції, систему цінностей і соціально-економічних відносин, своєрідне використання природних умов і ресурсів, особливу організацію географічного середовища.

Географи розглядають цивілізаційний розвиток людства за двома головними напрямками: 1) як стадії історичного поступу суспільства, що характеризують його більшу-меншу «цивілізованість»; 2) як регіональні суспільно-історичні спільноти – *регіональні цивілізації*. За першим напрямом характеризують етапи і стадії цивілізаційного розвитку суспільства в цілому та окремих соціальних спільнот – етносів, народів, соціальних верств і груп. Такий підхід започаткував наприкінці XIX ст. Л. Морган, який поділив історію людства на стадії дикунства – варварства – цивіліза-

ції. У наш час цивілізаційні етапи і стадії встановлюють за комплексом умов і ознак культурно-історичного розвитку спільнот.

За другим напрямом досліджують *регіональні та локальні цивілізації* як територіальні таксони суспільно-історичного поділу людства. За таким підходом *цивілізація* – це людська спільнота, яка впродовж часу свого існування – зародження, розвитку, занепаду та трансформації, має стійкі особливі риси у соціально-політичній організації, господарстві та культурі – наука, техніка, мистецтво, а також спільні духовні цінності та ідеали, світогляд та ментальність. *Регіональні цивілізації* визначають як стійкі історико-культурні спільноти людей, що формуються на певних територіях, у певних регіонах і базуються на усталених духовних цінностях і традиціях, мають свій оригінальний комплекс соціально-економічних відносин.

За всю історію існування людства, яка становить близько сотні тисячоліть, виникли десятки тисяч локальних і регіональних цивілізацій. Небагатьом з них судилося вціліти і дійти до наших днів. Найдавнішими світовими цивілізаціями історики вважають Давній Китай, Давню Індію, Давній Єгипет, Месопотамію, Античну Грецію, Інків, Ацтеків, Майя. Головними світовими цивілізаціями нашого часу є Китайська, Індуїстська, Ісламська, Японська, Західна, Православна, Латиноамериканська, Африканська. Як бачимо, головною класифікаційною ознакою цивілізаційного структурування світу слугують конфесії, а для Західної Півкулі – географічне положення.

Розробник цивілізаційної концепції суспільно-історичного розвитку людства Арнольд Дж. Тойнбі [Тойнбі, 1995] виділяв 36 світових цивілізацій і докладно характеризував 21 локальну цивілізацію. Він сформулював закон еволюції цивілізацій «виклик – відгук», за яким рушійною силою суспільно-історичного процесу виступають «виклики» – значні соціально-економічні проблеми соціуму, що потребують розв’язання.

Цивілізаційна концепція А. Тойнбі протистояла й перемогла ідеологічну модель однонаправленого і монолінійного *формаційного суспільно-історичного розвитку*, яку сповідувала радянська наука: поступальний розвиток суспільства зумовлює класова бо-

ротьба і послідовна зміна економічних формацій від феодалізму й капіталізму до комунізму. Окремі дослідники розглядають формаційний підхід як складову більш загальної концепції цивілізаційного розвитку людства.

Суспільно-історичний процес має загальну тенденцію ущільнення та прискорення. *Передцивілізаційний час* розвитку людства тривав близько 2-3 млн. років. *Аграрна цивілізація* була головною в економічній історії людства протягом десяти тисячоліть, *індустріальна* – тривала близько двохсот років. Наприкінці минулого століття людство увійшло у *постіндустріальну (інформаційну) цивілізацію*. Цікаво, якою буде її тривалість і що чекає нас попереду. І ще один приклад експоненційного прискорення цивілізаційного поступу людства. Історія людства охоплює близько 800 поколінь (1 покоління – 60 років). З них 650 поколінь жило у печерах, лише 4 покоління користувались точним часом, два покоління знають електрику і лише останнє – електроніку.

Наведений огляд засвідчує виключну роль цивілізаційного розвитку людства як чинника геопросторової організації земної оболонки. Суспільно-історичний поступ суспільства інтегрує всю множину соціально-економічних і природно-географічних характеристик і властивостей географічного середовища, а його територіальна неоднорідність найбільш повно й цілісно представляє суспільно-географічну геопросторову організацію земної оболонки.

13.2. Геоекономічна та геополітична структуризація земної оболонки

Географічна наука розглядає всю сукупність соціально-економічних складових земної оболонки та їх участь у формуванні геопросторової організації геосфери. Протягом останніх десятиліть помітно посилилась у геопросторовому структуруванні світу роль його *геоекономічної та геополітичної організації*. Коротко розглянемо їх як напрями географічних досліджень.

Геоэкономика як наука розглядає чинники формування економічної системи країн, визначає стратегії економічного розвитку

держав співставно з географічними та геополітичними передумовами. *Геоekonomіка* – наукова дисципліна, що вивчає економічну ситуацію країн, виходячи з їхнього географічного положення, культурно-історичного розвитку, природно-ресурсного потенціалу, структури і спеціалізації господарства, науково-технічного рівня, а також участі у міжнародних відносинах та місці у світовій економіці та політиці.

Традиційною геопросторовою моделлю геоekonomічної організації суспільства є схема «*центр – периферія*». У системі світового господарства країни групуються у такі таксони: 1) *економічне ядро* – центральна група високорозвинених країн; 2) *напівпериферія* – країни середніх рівнів соціально-економічного розвитку; 3) *периферія* – група слаборозвинених країн, у складі якої виділяють підгрупу країн «*економічного хаосу*». Осторонь розглядають групу пострадянських країн, що набули суверенітету після розпаду СРСР і які мають різні рівні економічного розвитку. За таким напрямом географи розробляють світові і регіональні геоekonomічні моделі, на яких показують центри економічної могутності різних рангів, їхні зони впливу та взаємодії.

В умовах постіндустріальної (інформаційної) цивілізації, зі стрімким поширенням комунікаційних систем і геоінформаційних технологій формуються *мережеві структури організації світової економіки*. Відбувається експоненційне зростання світових і регіональних інформаційних мереж, формуються міжнародні і регіональні транспортно-логістичні структури. Прискорений розвиток світогосподарських зв'язків сприяє створенню нових економічних центрів, полюсів і регіонів пріоритетного розвитку. До системи глобальної економічної інтеграції долучаються все нові країни і регіони. Розроблення геоekonomічних схем з поєднанням використання моделей «центр – периферія» та мережевої геопросторової організації набирає світового поширення.

Політична географія досліджує просторово-політичну організацію суспільства, вплив на політичну вагу країн та міжнародних інтеграцій географічних чинників, таких як географічне положення, природні та соціально-економічні ресурси, економічний та науково-технічний потенціал, панівна ідеологія, політична

система. *Геополітика* – міждисциплінарний науковий напрям, що розглядає географічне середовище як складову політичного простору, як чинник політичних процесів. У системі географічних наук геополітика вивчає роль географічних факторів у політиці, зокрема, геополітичне положення країн, розміри і природні умови територій, населення і демографічні ситуації, історико-географічні особливості господарського освоєння та формування державності, етнонаціональний склад населення та його ментальність, економічний і науково-технічний потенціал, політичні системи. Геополітику називають «географічним розумом» держави. Геополітика визначає цілеспрямовану зовнішньополітичну діяльність держави як суб'єкта міжнародних відносин.

Геополітичну структуру світу представляють численні розробки і геопросторові моделі. Свого часу радянські ідеологи сповідували тричленну геополітичну картину світу: «табір соціалізму» на чолі з СРСР; «табір капіталізму», очолюваний США; країни «третього світу». Розроблялись уніполярні (одна країна – геополітичний лідер, традиційно – США) та поліцентричні (геополітичних лідерів кілька) моделі. Китай наблизився до статусу «наддержави», і політологи вже розглядають модель «геополітичної двійки» – США, Китай.

Як приклад, розглянемо геополітичну модель Саула Коена, який поділяє світ на кілька таксономічних політико-географічних рівнів:

Морська геостратегічна сфера:

геостратегічні підсфери: Південна Азія, Середній Схід, Центральна-Східна Європа;

геополітичні регіони: Англо-Америка та Кариби, Європа та Магриб, Позаконтинентальна (Офшорна) Азія та Океанія, Південна Америка та Африка (південніше Сахари);

Євразійська геостратегічна сфера – Гарленд, Східна Азія;
держави першого порядку: США. Європейський Союз, Японія, Росія, Китай;

держави другого порядку: Алжир, Нігерія, Південна Африка, Австралія, Індонезія, Таїланд, В'єтнам, Республіка Корея, Ту-

реччина, Бразилія, Аргентина, Венесуела, Мексика, Канада; субнаціональні території – «ворота» (фокуси зв'язків): Прибалтика, Словенія, Далекий Схід Росії, Аляска, Сянган, Тайвань, Гавайї та ін.

Додатково виділені держави поясу нестабільності (Середній Схід) та маргінальні сфери (Африка південніше Сахари).

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Наведіть змістовну характеристику антропосфери як компонентної оболонки Землі. Поясніть специфічну роль населення як чинника формування і розвитку земної оболонки.
2. Характеризуйте суспільно-історичний процес як цивілізаційний розвиток людства. Порівняйте стрімке науково-технологічне зростання суспільства з відносно уповільненим духовним розвитком людства, що спричинило сучасну світову цивілізаційну кризу.
3. Розгляньте складові суспільно-історичного процесу, виділіть головні рушійні сили цивілізаційного поступу суспільства.
4. Поясніть зміст і функції поняття цивілізація. Яка подія започаткувала цивілізаційний розвиток людства?
5. Представте концепцію локальних цивілізацій, розроблену А. Тойнбі. Характеризуйте геопросторовий глобальний розподіл регіональних і локальних цивілізацій.
6. Що являє собою геоекономічна структура світу? За якими ознаками національні економіки поділяють на центральне ядро, напівпериферію та периферію?
7. Характеризуйте мережеву організацію світового господарства як новий напрям його геопросторової організації. Наведіть відповідні приклади.
8. Що являє собою геополітичне структурування світу? Наведіть приклади геополітичного ранжування країн та їх конкуренції за лідерство.
9. Зробіть огляд сучасної геополітичної структури світу. Розгляньте геополітичну модель світу С. Коена, покажіть її сильні й слабкі положення.

14. Акваторіальна організація ландшафтної оболонки Землі

14.1. Геопросторове структурування Світового океану

Геопросторова організація земної оболонки охоплює і власне території (суходоли), і акваторії – водні простори морів і океанів. У вітчизняній і світовій географії головна увага при дослідженні територіальної організації ЛОЗ приділяється суші, а водні простори багато в чому залишаються поза увагою географів. Відповідно різняться рівні теоретичної та методичної розробки територіальної організації суходолів і водних просторів: перші виглядають достатньо розробленими, другі – перебувають у стадії пошуків. Нагадаємо окремі показники, що характеризують участь Світового океану у формуванні ЛОЗ: океаносфера – одна з компонентних геосфер, займає майже три чверті земної поверхні; вона містить близько 95 відсотків водної маси ЛОЗ; Світовий океан надає людству близько половини загальних обсягів продовольства та значні обсяги мінеральної сировини і енергетичних ресурсів. Разом з тим рівень вивченості Світового океану вже поступається дослідженням космосу.

Принципи акваторіальної організації морів і океанів істотно відрізняються від настанов територіального планування суходолів. На даний час ґрунтовно розроблене *природно-географічне структурування Світового океану* на окремі океани, моря, затоки та ін. Дослідники розглядають Світовий океан як своєрідну компонентну оболонку Землі **океаносферу** і диференціюють також на *природні акваторіальні зони* за кліматичними, гідрохімічними та природно-ресурсними характеристиками, за природно-навігаційними умовами судноплавства. На таку природно-географічну картинку Світового океану накладається політико-адміністративний поділ світу, геополітична та гео економічна диференціація світового співтовариства, політико-економічні особливості різних країн і регіонів.

Загальні *принципи просторової організації Світового океану* наступні:

(1) Природно-географічна й суспільно-географічна диференціація океанів і морів багаторівнева та ієрархічна так само, як

територіальна організація суспільства. За найбільш простою схемою розрізняють глобальний (міжнародний), басейновий (макро-регіональний), національний та регіональний рівні організації океаносфери.

(2) Природні рубежі в океаносфері переважно більш розмиті й поступово-перехідні, ніж на суходолі. Відтак, і проведення тих чи інших політико- та економіко-географічних меж в океанах і морях може бути менш чітким та визначеним, а часом і дискусійним, спірним.

(3) Деталізація геопросторової організації морів і океанів різко посилюється в бік узбереж і відповідно спадає до серединних просторів океанів.

(4) У геопросторовій організації океанів і морів помітно більшу роль, ніж на суходолі, відіграє третій вимір – глибина (на суходолі – висота). Різні глибини океанів і морів, різний спектр водних мас визначають багато вагомих характеристик акваторій, зокрема їх біопродуктивність.

(5) На відміну від суходолу, океаносфера освоєна людством у більш пізні часи і не так інтенсивно. До того ж Світовий океан лишається для людства певною “*Terra incognita*” – “невідомою землею”, оскільки він досліджений на даний час в глиб менше, ніж космос. Геополітичне та гео економічне розмежування Світового океану, географічна демаркація океанів і морів має ще коротку історію і лишаються динамічними, недостатньо встановленими. Нагадаємо, що існування Південного (Антарктичного) океану як географічного об’єкту двічі підтверджувалося Міжнародною гідрографічною організацією (у 1928 та 1937 роках), яка потім у 1953 році виключила його із переліку самостійних географічних об’єктів. У 2000 р. Міжнародна гідрографічна організація знову прийняла розділення на п’ять океанів, однак досі не ратифікувала своє рішення про визначення Південного (Антарктичного) океану в межах зони конвенції про Антарктику (район на південь від 60 паралелі південної широти). Тому останнє опубліковане визначення всіх океанів датовано 1953 роком: у ньому існування Південного океану суперечливе. Також залишається недостатньо визначеним міжнародний правовий статус Арктики.

14.2. Берегові зони

Прибережні смуги морів і океанів разом з прилеглими узбережжями називають *береговими зонами* (англ. - coastal zone) або *приморськими зонами*. Більшість приморських країн розглядають *берегові зони як своєрідний і високоцінний територіально-акваторіальний ресурс*, використання якого потребує спеціальної нормативно-правової та законодавчої бази.

Морські й океанічні узбережжя виділяються, як правило, надзвичайно високою *аттрактивністю* (притягальністю) для розселення населення та багатьох видів господарської діяльності. Найбільші мегалополіси й агломерації, портово-промислові комплекси, туристичні центри і курортні зони, морепромислові порти й заводи, вільні економічні зони й ділянки найбільш активної зовнішньоекономічної діяльності розміщуються на морських і океанічних узбережжях. Світова статистика свідчить, що населення нашої планети активно «зміщується» до приморських смуг. На даний час вже, близько половини світового населення зосереджено на узбережжях океанів і морів, у прибережних смугах шириною до 50 км. У приморських смугах розміщені пляжі й ділянки для водного спорту, заклади і об'єкти туризму. У прибережних зонах і на шельфі зосереджені основні рибпромислові райони й ділянки розробки мінеральної сировини. Саме тут стає можливим використати величезні енергетичні ресурси Світового океану, зокрема, енергію припливів-відпливів, морських хвиль і прибою, морських течій, вітрів.

Берегові зони виділяються і в природно-географічному плані. Тут розміщені високоцінні й подекуди унікальні природні територіально-аквальні комплекси й біоценози, що сформувались у гирлових ділянках великих річок, високопродуктивні ділянки-нерестилища, гніздів'я птахів, місця відпочинку перелітних зграй. Водно-болотні угіддя приморських смуг, дельт та естуаріїв річок відіграють виключно важливі біосферні функції і взяті світовим співтовариством під особливий контроль і захист.

Ще одна особливість берегових зон – їх *екологічна вразливість*. Морські береги, як правило, дуже динамічні і зазнають морської абразії або замулювання донними відкладами, зсувів та

інших несприятливих інженерно-геологічних явищ. Ділянки суходолу, розміщені на узбережжях, відіграють роль «*біосферного буферу*» на межі двох сфер – суходолу й моря, і, відтак, мають ряд істотних обмежень щодо їх господарського використання. Прибережні мілководдя та шельф мають недостатній водообмін і легко забруднюються. Великі й малі річки, естуарії та лимани збирають антропогенно-техногенні забруднення з величезних площ своїх водозбірних басейнів і транспортують таку масу забруднень у моря й океани і, перш за все, у смугу прибережних мілководь.

Таким чином окреслюється *вузлова проблема господарського використання берегових зон*: з одного боку, величезна аттрактивність для населення і багатьох галузей господарства, що спричиняє надзвичайно високе антропогенно-техногенне навантаження на морські й океанічні узбережжя та прибережні води; з другого – підвищена біосферна цінність контактної смуги «суходіл-море» та дуже висока її екологічна вразливість. Цю проблему можна розв'язати лише одним способом – жорсткою і виваженою регламентацією природокористування в приморських зонах. У багатьох приморських країнах з цією метою розроблена відповідна нормативно-правова база природокористування в берегових зонах і прийняті закони, що визначають *спеціальний статус берегових зон та їх спеціальне інтегроване (комплексне, а не галузеве) управління*. Світовий досвід регламентації та нормування природокористування в берегових зонах, а також спеціального інтегрованого управління ними вже має 30–40 років. У нашій країні ця проблема вперше була поставлена у 1994–1995 рр., коли групою одеських і київських географів з участю зарубіжних експертів була підготовлена Національна доповідь про стан і перспективи інтегрованого управління прибережними смугами морів України.

Межі берегових зон встановлюють по різному, в залежності від конкретних природно-економічних умов, від переважаючих видів і форм господарської діяльності у приморських зонах, від цілей і завдань інтегрального управління ними. Загальний принцип виділення берегових зон такий: *берегова зона являє собою цілісну природно-господарську територіально-акваторіальну систему* і включає приморські ділянки суходолу, господарська

діяльність на яких найбільш інтенсивно пов'язана з морем, та прибережні морські акваторії, що зазнають найбільшого впливу від узбереж. Таким чином, берегові зони на суходолі можна виділяти за приморським розселенням, переважаючим розвитком “приморських” і “морських” галузей господарства і т. д., а на морі – за максимальною концентрацією морегосподарських галузей та найбільш інтенсивним використанням прилеглих акваторій і шельфу. Ще один важливий принцип виділення берегових зон – управлінський. Так, наприклад, у Національній доповіді (1995) берегові зони України були встановлені на суходолі в один «адміністративний шар» базового рівня, прилеглий до морських узбереж. Іншими словами, до берегових зон були віднесені адміністративні райони та міста, розміщені на морських узбережжях. У бік моря берегові зони включають 12-мильну смугу територіальних вод України.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Характеризуйте участь океаносфери – Світового океану у формуванні ландшафтної оболонки Землі.
2. Поясніть принципи акваторіальної організації морів і океанів.
3. У який час був встановлений Південний (Антарктичний) океан? За якими ознаками його виділили?
4. З чим пов'язана неузгодженість міжнародного статусу Північного льодовитого океану.
5. Поясніть недостатню вивченість Світового океану і зазначте головні напрями його подальшого наукового освоєння.
6. Поясніть особливість і проблеми берегових зон. Як виділяють межі берегових зон?

ЧАСТИНА IV

ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

15. Концепція природокористування

Поняття *природокористування*, розроблене у середині минулого століття, вже набуло статусу географічного постулату. Наукове обґрунтування раціонального – збалансованого й заощадливого – природокористування, посідає чільне місце у проблемах взаємодії суспільства з природою, зокрема, у регламентованому і сталому соціально-економічному розвитку людства. Концепції природокористування орієнтовані на розроблення систематики напрямів і форм господарської діяльності людства співставно з різними умовами середовища життєдіяльності – природно-географічними, культурно-історичними, етногеографічними, соціально-економічними, адміністративно-політичними. Природокористування у наш час має статус актуальної міждисциплінарної проблеми: світова наука зусиллями численних наукових напрямів і дисциплін обґрунтовує методи і форми використання умов і ресурсів природного середовища – екологічно безпечні, економічно ефективні, такі, що зберігають ландшафтно-біосферний потенціал земної оболонки.

Наскрізною проблемою взаємин суспільства з природою є невідповідність між природокористуванням, що представлене кількісними і якісними запитами суспільства на умови і ресурси своєї життєдіяльності, з одного боку, та біосферним потенціалом природного середовища, з другого. Практика переконливо свідчить, що запити суспільства на природні умови і ресурси постійно і вагомо перевищують ресурсний потенціал ландшафтної оболонки, і «надмірне» і незбалансоване природокористування має ознаки подальшого зростання. Подолання такої невідповідності стало однією з пріоритетних глобальних проблем людства. У наш час послідовно зростають види господарської діяльності на більш впорядковане та регульоване природокористування. Вони покликані певною мірою пом'якшити дефіцит природних умов і ресурсів і компенсувати недостатньо виважене використання

природного потенціалу ЛОЗ. До таких галузей і видів діяльності належать різноманітні напрями і форми природоохоронної діяльності, відновлення різних видів природних ресурсів, меліоративне покращення природних компонентів та природних комплексів, геопланувальна організація географічного середовища та довкілля.

Чи не найбільш актуальною проблемою лишається виважене, регламентоване та збалансоване використання людством природних умов і природних ресурсів ландшафтної оболонки – *проблема раціонального природокористування*. Здавна дискутуються взаємини у системі «природа – суспільство». У часи просвітництва розроблялись концепції беззастережного домінування природних умов над розвитком людства (географічний детермінізм). Від радянських часів залишились погляди беззастережного панування людини над природою та «величні плани перетворення природи». У наш час концепції інвайронменталізму розглядають взаємини суспільства з природою як складну й суперечливу систему, що має внутрішні закономірності саморозвитку (синергетична система), і разом з тим потребує жорсткої регламентації та нормування. Науковий пошук напрямів і механізмів раціональної взаємодії людства з природним середовищем триває. ***Географічний імператив природокористування*** повинен підняти наукову значущість цього питання до рівня громадської морально-етичної проблеми, а самому поняттю «регульоване природокористування» надати статус базисного постулату географічної науки.

Географи визначають природокористування як сферу діяльності, спрямовану на забезпечення зростаючих потреб суспільства у природних ресурсах і формування здорового середовища життєдіяльності, яка об'єднує використання, відтворення та збагачення природних ресурсів, діяльність по збереженню й оздоровленню довкілля та біосфери в цілому. Природокористування включає також науку про природні ресурси та їх використання, державне й господарське управління такими благами і процесами.

Виділяють такі основні *напрямки і види діяльності у сфері природокористування*:

1) *споживання ресурсів* – їх видобуток і використання; використання природного середовища як ємності для складування й захоронення відходів виробництва і споживання;

2) *відтворення природних ресурсів* – безпосереднє відтворення природних ресурсів; створення умов для їх відтворення;

3) *конструктивне перетворення природного середовища*: покращення окремих властивостей природного середовища – меліорації; захист від стихійних явищ; ліквідація негативних наслідків господарської діяльності (рекультивация земель та ін.); комплексні програми перетворення природи; оздоровлення довкілля;

4) *охорона природного середовища та природних ресурсів* – охорона й консервація (заповідники, заказники та ін.) ландшафтів; охорона окремих природних компонентів та ресурсів; збереження ландшафтного та біологічного різноманіття біосфери;

5) *моніторинг і управління використанням природних ресурсів та природного середовища* – інвентаризація природних ресурсів і середовища, їх біжучий облік і контроль за використанням; регулювання стану природного середовища та природних ресурсів; управління процесами природокористування.

Використання природних умов і ресурсів потребує наукового обґрунтування *економічних показників природокористування*. Практика природокористування користується десятками і сотнями різноманітних економічних показників. Розглянемо кілька узагальнюючих показників – макропоказників, що характеризують економіку природокористування. Співвідношення *економічної шкоди*, пов'язаної з забрудненням довкілля, з одного боку, та *суспільними витратами* на попередження такої шкоди та ліквідації її наслідків – з другого, виглядає так (рис. 11).

Економічні втрати від забруднення довкілля являють собою втрати робочого часу внаслідок підвищеної захворюваності, низьку конкурентну спроможність екологічно брудної продукції, прискорене зношення основних фондів в умовах забрудненого довкілля, зниження потоку туристів до забруднених міст і регіонів і т. д. Суспільство змушене нести *додаткові та компенсаційні витрати*, пов'язані з забрудненням довкілля: проводити додатковий контроль та обслідування рівнів захворюваності, амортиза-

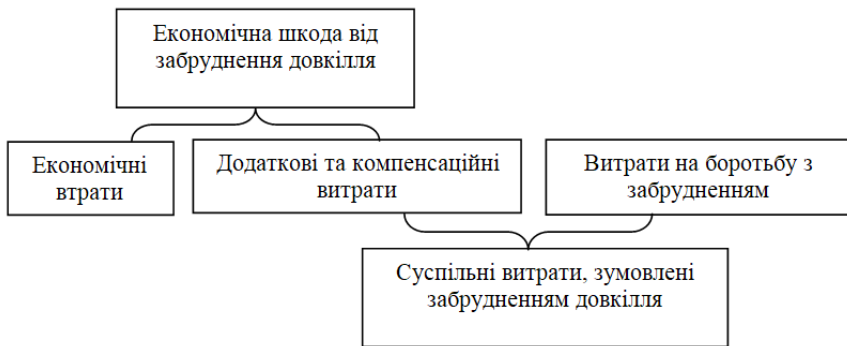

Рис. 11. Узагальнюючі макропоказники, що характеризують економіку природокористування

ції (зношування, руйнування) будівель, екологічної чистоти продукції; встановлювати підвищену зарплату в зонах інтенсивного забруднення або систему пільг і т. д. *Прямыми витратами* на боротьбу з забрудненням є спорудження різноманітних очисних систем і споруд, формування захисних санітарних зон, організація санітарної очистки міст, захоронення шкідливих відходів, проведення робіт по охороні середовища та оздоровленню довкілля.

Методологічними проблемами ресурсознавства лишаються систематика і класифікація умов і ресурсів життєдіяльності населення. Межі і склад ландшафтної оболонки постійно переглядають і уточнюють – згадаймо поступальне освоєння космосу, а запити суспільства на все нові ресурси середовища невпинно зростають.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Природокористування – базова категорія географічної науки. Характеризуйте невідповідність між запитом суспільства на природні умови та природні ресурси і ресурсним потенціалом природного середовища як глобальну проблему людства.
2. Характеризуйте природокористування як господарську діяльність населення. На які напрями і види економічної діяльності поділяє природокористування географічна наука?

3. Розгляньте загальні економічні показники природокористування за співвідношенням втрат від забруднення середовища та суспільних витрат на його санітарне очищення й охорону.

16. Географічне ресурсознавство

У системі географічних наук склався предметний напрямок – *географічне ресурсознавство*. *Ресурсознавство* являє собою потужну і різнопланову міждисциплінарну область досліджень. Розроблені численні класифікації і систематики умов і ресурсів життєдіяльності людства. Запити суспільства на інвентаризацію та економічну оцінку умов і ресурсів для розселення, виробничої та духовної діяльності населення, відпочинку та оздоровлення постійно зростають та ускладнюються. *Географічне ресурсознавство* орієнтоване на вивчення та кадастрову оцінку умов і ресурсів, що надає людству ландшафтна оболонка Землі. Йдеться не про галузевий і компонентний облік умов і ресурсів, а про *ресурсний потенціал географічного середовища*. Це одне з базових понять географічних досліджень, що охоплює всю сукупність умов і ресурсів життєдіяльності людства і відповідає методологічним вимогам географічного холізму.

Життєдіяльність людства споконвічно пов'язана з природним середовищем, з використанням *природних умов і природних ресурсів*. Суспільство не лише користується природним середовищем, але зростаючою мірою змінює його і формує вже нові – *антропогенно-техногенні умови і ресурси* свого подальшого соціально-економічного розвитку. На даний час достатньою мірою розроблений напрям обліку і оцінки природних умов і ресурсів життєдіяльності людства. Ведеться розробка соціально-економічних умов і ресурсів людства. На порядку денному *інтегрований розгляд і оцінка умов і ресурсів життя та господарської діяльності населення, що поєднує і природно-географічні, і соціально-економічні характеристики і показники*. У сучасному географічному ресурсознавстві такий напрям вже позначений, але лишається недостатньо окресленим і термінованим. Його позначають як *ре-*

сурсний потенціал географічного середовища (РПГС), іншими словами, як географічний потенціал умов і ресурсів території.

Інтегрований розгляд умов і ресурсів життєдіяльності людства являє собою сучасний напрям географічного ресурсознавства, що формується у контексті глобальних проблем взаємодії суспільства з природою. На даний час більшою мірою розроблена природно-географічна складова даного напрямку. Триває активний науковий пошук більш повної кадастрової інвентаризації та оцінки соціально-економічних і культурно-історичних чинників ресурсного потенціалу географічного середовища. *Ресурсний потенціал географічного середовища (РПГС)* повинен стати базовим поняттям взаємодії суспільства з природою, яке поєднує природно-географічні та соціально-економічні характеристики земної оболонки. Поняття РПГС об'єднує компонентне і галузеве вивчення умов і ресурсів середовища з їх узагальненою характеристикою та інтегрованою оцінкою. На порядку денному розроблення *географічних кадастрів умов і ресурсів життєдіяльності населення.*

Концепція РПГС потребує розроблення загальної систематики умов і ресурсів життєдіяльності населення, що охоплює всі складові географічного середовища – природні, етнодемографічні, культурно-історичні, соціальні, економічні, інфраструктурні, науково-технічні, адміністративно-політичні. Підкреслимо, що на даний час такої систематики ще немає. Наявні розробки представляють лише її певні фрагменти і аспекти. Загальнонаукова методологія орієнтує розроблення будь-якої систематики на врахування трьох головних складових: *речі (об'єкти) – властивості об'єктів – відношення об'єктів.* Йдеться про умови і ресурси земної оболонки у вигляді речовинних компонентів, а також властивостей середовища та відношень і зв'язків між ними. Наявні класифікації умов і ресурсів орієнтовані на систематику предметну – речові компоненти та властивості компонентів. Дещо осторонь лишаються відношення географічних об'єктів, хоча їх участь у формуванні РПГС очевидна: відношення місцеположення створюють потенціали географічного положення; геопросторова впорядкованість компонентів продукує комплексну та системну ор-

ганізацію земної оболонки з різними рівнями інтегрованості та відповідними відмінами ресурсних характеристик.

Номенклатура складових ресурсного потенціалу географічного середовища певною мірою узгоджена з численними систематиками умов і ресурсів функціонування різних видів економічної діяльності і разом з тим має свої особливості, зумовлені предметною областю географічної науки. Традиційне природокористування орієнтується переважно на ресурсний потенціал компонентів земної оболонки та їх властивостей. Географічне середовище доповнює такі переліки ресурсною *оцінкою відношень* місцезнаходження компонентів та інтенсивності просторових взаємодій між ними.

Систематика складових ресурсного потенціалу середовища перебуває на етапі активного розроблення. Компонентний склад земної оболонки постійно розширюється і ускладнюється. З'являються все нові види умов і ресурсів життєдіяльності населення. До того ж цивілізаційний поступ людства супроводжується все новими запитами суспільства на такі умови і ресурси. Згадаймо як приклад освоєння космічного простору і стрімке використання потужних інформаційних ресурсів систем супутникового зв'язку та засобів дистанційного зондування Землі. Згадаймо зародження космічного туризму, рекреаційні тури до Антарктиди, екстремальні різновиди рекреації, запити населення на психологічне і астрологічне обслуговування. Зростають потреби населення у *перцепційних формах відпочинку*: побачити і відчувати щось «небачене й особливе», отримати психоемоційні та видовищні враження.

Географічний потенціал умов і ресурсів території поєднує фізико-географічні та суспільно-географічні характеристики і показники ландшафтної оболонки Землі. І таке поєднання має глибокі методологічні основи. Об'єкти, властивості і відношення складових ЛОЗ, що визначають умови і ресурси життєдіяльності населення, мають природне походження. Разом з тим вони набувають статусу ресурсних характеристик лише за умови їхнього використання людством. І ще: взаємодія суспільства з природним середовищем істотно змінює його властивості і формує все нові

умови і ресурси, які потребують відповідної інвентаризації та кадастрової оцінки.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Характеризуйте географічне ресурсознавство як сучасний напрям географічних досліджень.
2. Поясніть сучасний запит суспільства на комплексні та інтегральні оцінки умов і ресурсів життєдіяльності населення у вигляді географічних кадастрів умов і ресурсів життєдіяльності людства. Чому покомпонентних кадастрових оцінок умов і ресурсів у наш час для суспільства вже недостатньо?
3. Обґрунтуйте необхідність вивчення ресурсного потенціалу географічного середовища: традиційні характеристики умов і ресурсів і відповідна статистика жорстко прив'язані до адміністративно-територіальних одиниць, а запити практики потребують їх більшої геопросторової диференціації. Наведіть відповідні приклади.
4. Поясніть методологічні труднощі врахування перцепційних оцінок умов і ресурсів середовища, зумовлені їх суб'єктивним характером.

17. Ресурсний потенціал середовища

Інтегрований розгляд ресурсного потенціалу географічного середовища ускладнений проблемами методологічної неспівставності законів розвитку природи і суспільства: природно-географічні та соціально-економічні складові земної оболонки функціонують за різними закономірностями. Оцінка умов і ресурсів життєдіяльності населення завжди має «суб'єктивний присмак». Людство розробляє такі оцінки *перцепційно*, за своїми відчуттями, враженнями і звичками. Проблема об'єктивності перцепційного оцінювання - одна із головних у визначенні РПГС.

Подвійну природу РПГС, який змістовно поєднує природно-географічні умови і ресурси з їхнім господарським використанням, необхідно повною мірою враховувати в систематиках інтегрованого ресурсного потенціалу територій. У загальному представленні потрібно співставляти природно-географічні кла-

сифікації умов і ресурсів життєдіяльності населення та види їхнього економічного – виробничого і духовного використання. Географічне ресурсознавство має певний досвід такої систематики у вигляді двовимірних відповідностей (таблиці, матриці) природних рубрикацій умов і ресурсів, з одного боку, та напрямків і видів їх господарського використання, з другого. Як вже зазначалось, поєднана систематика умов і ресурсів, яка включала б і природно-географічні, і соціально-економічні складові, практично ще не розроблена. Суспільство постійно розширює та ускладнює запити на нові різновиди умов і ресурсів своєї діяльності, і перелік ресурсних складових постійно зростає. На особливу увагу заслуговує врахування ресурсних характеристик географічного середовища, пов'язаних з геопросторовими взаєминами та відношеннями складових земної оболонки.

Ресурсний потенціал географічного середовища традиційно розглядають за компонентами і компонентними геосферами земної оболонки, з одного боку, і видами господарської діяльності населення, з другого. Методична схема узагальненої систематики умов і ресурсів географічного середовища за поєднанням зазначених ознак представлена у табличній формі (табл. 1). Схема являє собою макет (алгоритм) класифікації умов і ресурсів середовища за поєднанням двох ознакових систематик. У рядках таблиці позначені геосфери, які формують інтегровану геосферу – ландшафтну оболонку Землі. За стовпчиками таблиці розподілені види економічної діяльності населення, згруповані у сфери матеріального та духовного виробництва. Як вид діяльності розглядається й дозвілля, що формує сферу відпочинку, розваг, оздоровлення та туризму. На перетинах зазначених розподілів умовними шифрами показані групи умов і ресурсів, необхідні для функціонування певних видів діяльності у відповідних геосферах. Геосфери індексовані відповідними літерами, а види господарської діяльності – порядковими номерами сфер, галузей (міжгалузових комплексів) і видів діяльності.

Для прикладу розглянемо рубрикацію умов і ресурсів географічного середовища для **сільськогосподарського виробництва**. *Літосфера* забезпечує сільське господарство земельними

Таблиця 1

Розподіл умов і ресурсів географічного середовища за геосферами та видами господарської діяльності

Геосфери ландшафтної оболонки

Літосфера (Л)
Атмосфера (А)
Гідросфера (Г)
Океаносфера (О)
Біосфера (Б)
Антропосфера (Н)
Економсфера (Е)
Культуросфера (Кл)
Техносфера (Т)
Космосфера (Кс)
Інформаційна сфера
(сфера знань) (З)

Види господарської діяльності

I – Виробнича діяльність:

I.1 – паливно-енергетичне господарство
I.2 – промисловість
I.3 – будівництво
I.4 – сільське господарство
I.5 – лісове господарство
I.6 – морське господарство
I.7 – транспорт і логістика

II – Духовна діяльність:

II.1 – охорона здоров'я
II.2 – освіта
II.3 – наука
II.4 – мистецтво, культура
II.5 – конфесійна діяльність
II.6 – громадсько-політична
діяльність

III – Дозвілля:

III.1 – туризм
III.2 – відпочинок
III.3 – оздоровлення
III.4 – розваги

(територіальними) ресурсами, ґрунтовим покривом, що має власність родючості, мінерально-сировинними ресурсами (агрономічні руди, меліоранти). Всі складові мають різні властивості, які характеризують умови сільськогосподарського виробництва. Дана група умов і ресурсів географічного середовища позначена індексом **Л.І.4**. *Атмосфера* надає сільськогосподарському виробництву агрокліматичні умови і ресурси, визначає погодні умови і явища, характеризує пори року і сезони. Ця ресурсна група показана у даній систематичі індексом **А.І.4**. *Гідросфера* надає сільськогосподарському виробництву ресурси поверхневих і підземних вод для потреб землеробства і тваринництва, зрошувального землеробства, промислового перероблення сільськогосподарської

продукції. Загальна обводненість території характеризує умови ведення сільськогосподарського виробництва. Ця ресурсна група позначена у таблиці індексом **Г.І.4**. *Біосфера* формує ландшафтні умови сільськогосподарського виробництва, забезпечує тваринництво природними кормовими вгіддями та пасовищами. Відповідна ресурсна група має індекс **Б.І.4**.

Сільськогосподарську діяльність організують і здійснюють робітники. *Антропосфера* забезпечує сільськогосподарське виробництво робочою силою, технічним та управлінським персоналом. Населення формує попит на сільськогосподарську продукцію, який певною мірою визначає спеціалізацію сільського господарства. Дана ресурсна група індексована у таблиці як **Н.І.4**. *Культуросфера (історико-географічна сфера)* характеризує історико-географічні особливості господарського освоєння території, традиційні напрями і форми сільськогосподарського виробництва. Ця група умов і ресурсів середовища позначена у таблиці індексом **Кл.І.4**.

Економсфера та техносфера формують матеріально-технічну базу сільськогосподарського виробництва у вигляді виробничих будівель і систем, сільськогосподарських машин, технологічних ліній перероблення сільськогосподарської продукції та виробничих комплексів, обслуговування сільського господарства добривами і засобами хімічного захисту рослин і тварин, технічної бази зберігання, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції. За наведеною схемою відповідні ресурсні групи індексовані як Е.І.4 та Т.І.4. *Геосфера знань (інформаційна геосфера)* визначає загальний технологічний рівень сільськогосподарського виробництва, якість посівного матеріалу та племінний потенціал тваринництва, технічні рівні зберігання та перероблення продукції. Ця група умов і ресурсів позначена індексом 3.І.4.

Розглянемо ще один приклад структурування ресурсного потенціалу географічного середовища для **паливно-енергетичного господарства**. Індксація компонентних геосфер залишається незмінною, за винятком *океаносфери* з її своєрідними енергетичними ресурсами. Цифрові індекси видів економічної діяль-

ності лишаються трьохзначними: сфера господарства – галузь (вид діяльності) – різновид ресурсу.

За наведеною схемою систематики (табл. 1) паливно-енергетичні умови і ресурси *літосфери* позначають: нафта, газ, вугілля, горючі сланці, а також геотермальні ресурси земних надр і потенціал природних ядерних реакцій. Енергетичні ресурси літосфери становлять також потенціали різниць тисків земних мас, прояви землетрусів і вулканізму. Ця група має загальний індекс **Л.І.1**, який надалі можна деталізувати за ресурсними складовими.

Своєрідний перелік енергетичних умов і ресурсів надає людству *гідросфера* та її головна складова – *океаносфера*. Поверхневі води мають гідроенергетичний потенціал, позначений на схемі індексом **Г.І.1**. Енергетичні ресурси Світового океану більш потужні та різноманітні. До них належать енергія хвильових режимів і морського прибою, енергетичний потенціал припливів – відпливів, енергія морських течій, теплові ресурси течій, енергетичні потенціали різниці тисків і температур водних мас. До енергетичних ресурсів океаносфери належать *газогідрати* Чорного моря, що являють собою розчини у морській воді метану. Зазначена група умов і ресурсів середовища індексована як **О.І.1**, які можуть мати і подальшу рубрикацію.

У формуванні паливно-енергетичного потенціалу *біосфери* позначена паливними ресурсами деревини та відходами рослинництва, які у значних обсягах переробляють у біогаз. До біосферних ресурсів належить і торф, крім його викопних покладів, які традиційно відносять до літосфери. Ця група умов і ресурсів географічного середовища позначена індексом **Б.І.1**.

Економсфера приймає опосереднену участь у формуванні паливно-енергетичного потенціалу. Соціально-економічний розвиток спричиняє зміни у джерелах енергії, які супроводжуються запитами суспільства на нові енергоресурси і відповідними змінами енергобалансів національних економік. Така кон'юнктура змінює економічні умови використання відповідних видів палива та енергоресурсів. Господарська діяльність повертає у середовище *вторинне тепло* від об'єктів промисловості й транспорту, а

також від житлових і побутових приміщень. У наведеній схемі (табл. 1) ця група має індекс **Е.І.1.**

Значний вплив на формування умов і ресурсів паливно-енергетичного господарства має *техносфера*. У світовій економіці швидко склалася атомна енергетика, енергоресурсом якої є реакція розпаду ядер важких елементів (уран). Зауважимо, що в енергетиці України частка АЕС становить близько половини загального виробництва електроенергії. Ця ресурсна група позначена індексом **Т.І.1.**

Сфера знань (сфера інформатики) у наш час позначає входження людства у якісно *нову енергетику*. Від середини минулого століття триває інтенсивний пошук керованої термоядерної реакції – *термоядерного синтезу*. Одночасно розроблялась технологія *низькотемпературного термоядерного синтезу*. Вже здійснені перші реакції керованого термоядерного синтезу – горіння, а не вибух – і розпочато спорудження експериментальних термоядерних електростанцій. Новій енергетиці прогнозують фантастичну продуктивність та економічну ефективність. Світ стоїть на порозі *нової енергетичної ери*. Ресурсна група, пов'язана з новою енергетикою, позначена індексом **З.І.1.**

Наведені приклади систематики умов і ресурсів географічного середовища мають дещо схематичний характер. У конкретних програмах досліджень така систематика повинна уточнюватися і деталізуватися. За наведеною методичною схемою подібне структурування умов і ресурсів географічного середовища можна розробляти і для будь-яких інших поєднань компонентних геосфер і видів господарської діяльності.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Характеризуйте подвійну природу рекреаційного потенціалу географічного середовища, в якому поєднані об'єктивні показники природних умов і ресурсів та варіанти їх господарського використання, що являють собою суб'єктивний вибір населення. Загальнонаукова методологія ще не має достатніх методичних засобів дослідження таких поєднань.

2. Поясніть сучасну тенденцію розширення запитів суспільства на перелік потрібних умов і ресурсів географічного середовища. Наведіть відповідні приклади.
3. Поясніть загальне структурування умов і ресурсів географічного середовища за геосферами земної оболонки та сферами господарської діяльності.
4. Представте рубрикацію умов і ресурсів географічного середовища для сільськогосподарської діяльності. Якою мірою її можна вважати достатньо розробленою?
5. Характеризуйте склад умов і ресурсів географічного середовища для паливно-енергетичного господарства. Поясніть нові запити суспільства до зазначеного ресурсного потенціалу.

18. Умови і ресурси життєдіяльності людства

Здавна географи називали Землю «*домом людства*», наголошуючи особливу функцію земної оболонки «бути середовищем життєдіяльності людини». В античні часи такі погляди сповідував і розробляв Страбон. Легендарний Антуан де Сент Екзюпері називав Землю «*планетою людей*». Сучасна наука розробляє принципи і методи інвентаризації та оцінки умов і ресурсів географічного середовища для життєдіяльності населення. Розроблені різноманітні *кадастри умов і ресурсів* – і галузево-компонентні, і інтегровані за різними напрямками і формами виробничої та духовної діяльності людства. Утвердилось й інтегральне поняття – *ресурсний потенціал географічного середовища*, що представляє загальну оцінку умов і ресурсів життєдіяльності населення для різних територій, регіонів, країн. Поширені галузево-компонентні характеристики ресурсних потенціалів – агровиробничого, ґрунтово-кліматичного, мінерально-сировинного, паливно-енергетичного, рекреаційно-туристичного та ін.

Базовими поняттями ресурсознавства слугують *умови і ресурси життєдіяльності*. На даний час достатньо розроблені концепції природних умов і природних ресурсів. *Природні умови* – це тіла і сили природи, які необхідні для життєдіяльності людини,

але безпосередньо у виробництві не використовуються. *Силами природи* виступають природні потенціали, що їх формують різниці тиску, температур, електромагнітних полів та ін. Поступальний розвиток технологій залучає все нові природні умови до використання у виробництві товарів і послуг, і вони стають вже ресурсами. *Природні ресурси* – тіла і сили природи, які за наявного техніко-економічного рівня безпосередньо використовують у виробничих процесах. Як вже зазначалось, перелік природних ресурсів постійно зростає.

Формування холістичного (загальногеографічного) напрямку географічних досліджень потребує відповідного розширення номенклатури умов і ресурсів життєдіяльності населення: поряд з оцінкою природних умов і ресурсів необхідно характеризувати і соціально-економічні складові ресурсного потенціалу географічного середовища. Соціально-економічні умови і ресурси у різноманітних класифікаціях ресурсних потенціалів розроблені ще недостатньо. За першим наближенням, *соціально-економічні умови і ресурси* як базові поняття слід розрізняти за ознакою «використання – невикористання» у виробництві, як це позначено для природно-географічних складових. Зауважимо, що цей напрям потребує поглибленого розроблення. Наведемо визначення базових понять за холістичним підходом:

– *Умови географічного середовища* – природні та соціально-економічні компоненти і геосфери земної оболонки разом з їхніми властивостями та відношеннями між ними, необхідні для життєдіяльності людства, але безпосередньо не задіяні у суспільному виробництві;

– *Ресурси географічного середовища* – природні та соціально-економічні компоненти і геосфери земної оболонки разом з їхніми властивостями та відношеннями між ними, важливі для життєдіяльності людства і безпосередньо задіяні у виробництві матеріальних та духовних благ;

– *Ресурсний потенціал географічного середовища (РПГС)* – загальна характеристика і оцінка умов і ресурсів життєдіяльності населення певної територіальної одиниці – ділянки, регіону, країни.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Поясніть зміст крилатого виразу «Земля – дім людства». Назвіть розробника цього афоризму в географії.
2. Як визначають поняття «природні умови» та «природні ресурси» у географічній літературі? Поясніть відносність поділу природного потенціалу на умови і ресурси, наведіть потрібні приклади.
3. Характеризуйте функції і зміст поняття «умови і ресурси життєдіяльності населення». Поясніть його неспівпадання з природними умовами і ресурсами.
4. Поясніть сучасне доповнення і розширення природних умов і ресурсів соціально-економічними умовами і ресурсами, яке формує загальний ресурсний потенціал географічного середовища.

19. Географічні кадастри

Географічна наука розробляє принципи і методи інвентаризації та оцінки умов і ресурсів середовища життєдіяльності населення. Поширені різноманітні *кадастри умов і ресурсів* – і галузево-компонентні, і інтегровані за різними напрямками і формами виробничої та духовної діяльності людства. Земельні кадастри ведуть свою історію з античних часів і зберігають актуальність у наш час. *Кадастр* – збірник документів – текстових, табличних, картографічних, геоінформаційних, що характеризують юридичні права володіння та користування даним ресурсом, його кількисну та якісну характеристику, і містять кадастрову оцінку – бонітувальну чи грошову.

Поширені галузеві та компонентні кадастрові характеристики ресурсних потенціалів – агровиробничого, ґрунтового-кліматичного, лісогосподарського, мінерально-сировинного, паливно-енергетичного, рекреаційно-туристичного. Утверджується й інтегральне поняття – *ресурсний потенціал географічного середовища* життєдіяльності населення для різних територій, регіонів, країн.

Головною формою інвентаризації та оцінки ресурсного потенціалу середовища слугують *географічні кадастри умов*

і ресурсів життєдіяльності населення. На даний час в Україні функціонують кадастри мінерально-сировинних ресурсів, водний кадастр, лісовий кадастр, сонячний і вітровий кадастри. Завершується введення Державного земельного кадастру. Сучасні запити суспільства на оцінку ресурсного потенціалу територій потребують розроблення компонентно-галузових геоінформаційних систем умов і ресурсів з наступним узагальненням у вигляді географічних кадастрів умов і ресурсів країн і регіонів.

Цільовою настановою розроблення географічних кадастрів є господарська оцінка умов і ресурсів життєдіяльності населення. Поширені методичні підходи до економічної та позаекономічної кадастрової оцінки умов і ресурсів. *Економічна оцінка природних ресурсів* орієнтована переважно на обчислення *диференційної ренти* – різної ефективності (прибутку) від використання ресурсів залежно від їхньої якості та місцеположення. Умови і ресурси географічного середовища характеризують також показниками соціальної та духовної цінності за їх впливом на різні види економічної діяльності, за більшою – меншою сприятливістю для розселення та господарського освоєння території.

Головна методологічна особливість оцінювання ресурсного потенціалу географічного середовища полягає у використанні так званих *перцепційних оцінок* умов і ресурсів життєдіяльності людства. *Перцепція* (лат. perception – сприйняття) – поняття, що характеризує чуттєве сприйняття людиною зовнішніх предметів. В оцінках умов і ресурсів життєдіяльності людства постійно присутні перцепційні складові: населення оцінює умови і ресурси за їх власним сприйняттям. Відтак, оцінки ресурсного потенціалу географічного середовища завжди зберігають суб'єктивну складову, яка може бути і кон'юнктурною, і помилковою, і яка з часом може змінюватися.

Методологічною основою оцінки умов і ресурсів географічного середовища слугує *аксіологія* – теорія цінностей. Географічне ресурсознавство користується повним переліком цінностей – матеріальних, економічних (теорія вартості), духовних, моральних, естетичних. Зауважимо, що економічні цінності являють собою лише один з різновидів загальнолюдських благ. У наш час форму-

ються *цінності нового типу* – новизна, оригінальність, неповторність, психо-емоційні враження, що певною мірою протистоять традиційним ціннісним орієнтаціям. В умовах сучасної цивілізаційної кризи суспільства, за якої матеріально-технологічний розвиток суспільства помітно випереджає його духовне зростання, наука і релігія акцентують пріоритет духовних цінностей.

Аксіологія ставить питання щодо носіїв цінностей. Такими можуть бути окремі індивіди – індивідуальні цінності, групи людей – колективні цінності, громадські – загальнолюдські (вселюдські) цінності. У географічному ресурсознавстві дослідження умов і ресурсів життєдіяльності населення орієнтується на різні критерії оцінки і відповідні методичні схеми оцінювання ресурсного потенціалу за користувачами – індивідуальними, груповими (колективними), громадськими (суспільними). У вітчизняному ресурсознавстві такі підходи достатнього методичного розроблення ще не мають.

Життєдіяльність людства споконвічно пов'язана з природним середовищем, з використанням *природних умов і природних ресурсів*. Суспільство не лише користується природним середовищем, але зростаючою мірою змінює його і формує вже нові – *антропогенно-техногенні умови і ресурси* свого подальшого соціально-економічного розвитку. На даний час достатньою мірою розроблений напрям обліку і оцінки природних умов і ресурсів життєдіяльності людства. Ведеться розробка соціально-економічних умов і ресурсів людства. На порядку денному інтегрований розгляд і оцінка умов і ресурсів життя та господарської діяльності населення, що поєднує і природно-географічні, і соціально-економічні характеристики і показники. У сучасному географічному ресурсознавстві такий напрям вже позначений, але лишається недостатньо окресленим і термінованим. Ми позначаємо його як ***ресурсний потенціал географічного середовища (РПГС)***, іншими словами, як ***географічний потенціал умов і ресурсів території***.

Географічний потенціал умов і ресурсів території поєднує фізико-географічні та суспільно-географічні характеристики і показники ландшафтної оболонки Землі. І таке поєднання має глибокі методологічні основи. Об'єкти, властивості і відношення

складових ЛОЗ, що визначають умови і ресурси життєдіяльності населення, мають природне походження. Разом з тим вони набувають статусу ресурсних характеристик лише за умови їхнього використання людством. І ще: взаємодія суспільства з природним середовищем істотно змінює його властивості і формує все нові умови і ресурси, які потребують відповідної інвентаризації та кадастрової оцінки.

Номенклатура складових ресурсного потенціалу географічного середовища певною мірою узгоджена з численними систематиками умов і ресурсів функціонування різних видів економічної діяльності і разом з тим має свої особливості, зумовлені предметною областю географічної науки. Традиційне природокористування орієнтується переважно на ресурсний потенціал компонентів земної оболонки та їх властивостей. Географічне середовище доповнює такі переліки ресурсною оцінкою відношень місцеположення компонентів та інтенсивності просторових взаємодій між ними.

Систематика складових ресурсного потенціалу середовища перебуває на етапі активного розроблення. Компонентний склад земної оболонки постійно розширюється і ускладнюється. З'являються все нові види умов і ресурсів життєдіяльності населення. До того ж цивілізаційний поступ людства супроводжується все новими запитами суспільства на такі умови і ресурси. Згадаймо як приклад освоєння космічного простору і стрімке використання потужних інформаційних ресурсів систем супутникового зв'язку та засобів дистанційного зондування Землі. Згадаймо зародження космічного туризму, рекреаційні тури до Антарктиди, екстремальні різновиди рекреації, запити населення на психологічне і астрологічне обслуговування. Зростають потреби населення у *перцепційних формах відпочинку*: побачити і відчути щось «небачене й особливе», отримати психоемоційні та видовищні враження.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Поясніть функції і зміст кадастрів умов і ресурсів життєдіяльності населення.

2. Обґрунтуйте реальну потребу комплексного й інтегрованого обліку й оцінки умов і ресурсів географічного середовища. Якою мірою їй відповідає сучасне розроблення географічних кадастрів умов і ресурсів?
3. Характеризуйте диференційну земельну ренту як методологічну основу кадастрової оцінки земель.
4. Поясніть сучасні складові кадастрового обліку умов і ресурсів: аксіологічні концепції оцінки ресурсів; перцепційні аспекти оцінювання умов і ресурсів з переважанням суб'єктивних орієнтацій і запитів населення.
5. Чим пояснюється тенденції зростання попиту на нові і «нетрадиційні» види умов і ресурсів відпочинку і дозвілля населення, серед яких новизна і виключність, екстремальність, психологічна емоційність та ін. Якою мірою такі тенденції пов'язані з сучасною цивілізаційною кризою суспільства?
6. Характеризуйте функції та зміст антропогенних умов і ресурсів життєдіяльності людства, які розширюють і доповнюють традиційні природні умови і ресурси.

ЧАСТИНА V

ВЗАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА З ПРИРОДНИМ СЕРЕДОВИЩЕМ

20. Геопросторові відношення складових ландшафтної оболонки

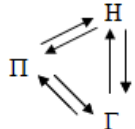
Взаємини і відношення географічних об'єктів та явищ, що формують цілісну ландшафтну оболонку, численні і різноманітні. У конкретних програмах досліджень звичайно конкретизують і обмежують їх склад і перелік. У найбільш генералізованій формі геопросторові відношення та зв'язки можна систематизувати за основними макрокомпонентами ландшафтної оболонки (табл. 2).

До *першої групи – група А*, віднесені множинні зв'язки у самих макрокомпонентах, що об'єднані у три типи: I – природно-географічні; II – соціально-географічні; III – економіко-географічні. *Природно-географічні відношення і зв'язки* (I тип) охоплюють взаємини всіх природних компонентів, взаємодія між якими визначає характер їх територіального поширення та комплексування. *Соціально-географічні взаємини* (II тип) включають відношення і зв'язки індивідів і соціальних груп між собою, які спричиняють формування територіальних соціумів різних видів і масштабів (сім'я, населений пункт, територіально-адміністративні одиниці різних рангів, країна, цивілізація, етнос, нація).

Населення – один з компонентів ландшафтної оболонки Землі, але компонент особливий, що певною мірою протистоїть всій іншій природі, спричиняє на неї потужний антропогенно-техногенний тиск і спроможний його регулювати. Населення формує окрему компонентну геосферу, яку називають *антропо-сферою*. Штучний матеріальний світ, створений людиною, утворює *техносферу*, яка разом з антропосферою формує *соціосферу* – сферу суспільної життєдіяльності. Чи не найслабкішою ланкою географії населення на даний час залишаються динамічні й часові аспекти. Геодемографи традиційно користуються поняттями руху населення, його кількісних і якісних змін. Звичайним став

Таблиця 2

Геопросторові відношення та зв'язки у системі «природа–населення–господарство»

Групи відношень і зв'язків	Типи зв'язків	Формула відношень і зв'язків
(А) Внутрішньокomпонентні	I II III	П $\rightarrow$ Н $\rightarrow$ Г $\rightarrow$
(В) Парні (бінарні) міжкомпонентні	IV V VI VII VIII IX	П $\rightarrow$ Н Н $\rightarrow$ П П $\rightarrow$ Г Г $\rightarrow$ П Г $\rightarrow$ Н Н $\rightarrow$ Г
(С) Потрійні (тернарні) міжкомпонентні	X XI XII XIII XIV XV	(П+Н) $\rightarrow$ Г Г $\rightarrow$ (П+Н) (П+Г) $\rightarrow$ Н Н $\rightarrow$ (П+Г) (Н+Г) $\rightarrow$ П П $\rightarrow$ (Н+Г)
(D) Інтегральні міжкомпонентні	XVI	

аналіз *демографічної обстановки* чи *ситуації* у певному регіоні – *геодемографічної ситуації*. Методом порівняння основних демографічних характеристик на різний час або ж співставленням різночасових геодемографічних ситуацій встановлюють певні зміни й тенденції розвитку населення. Геодемографія впритул підійшла до введення принципового нового поняття – *геодемографічний процес*.

Геодемографічний процес (ГДП) – це часовий розвиток населення на певній території, його кількісні й якісні зміни, загальний напрямок і характер таких змін. У широкому розумінні ГДП охоплює й зміни у просторовому розподілі населення, тенденції розвитку його розселення. Але такі зміни відносно уповільнені і на передній план виходить «часова траєкторія» розвитку населення певної території, тенденції його кількісних і якісних змін. Ключове завдання геодемографії – вивчення геодемографічних процесів та їх типізація.

Економіко-географічні відношення і зв'язки (тип III) характеризують взаємодію усіх елементів господарства між собою, яка призводить до поділу праці й спеціалізації, кооперації й обміну спеціалізованою продукцією, комбінування, комплексування, яка визначає особливості територіального розміщення та поєднання тих чи інших видів господарської діяльності.

Другу групу (група B) відношень представляють парні взаємини головних макрокомпонентів між собою, які дають ще шість типів суспільно-географічних зв'язків.

Між природним середовищем (П) і населенням (Н) існують зустрічні відношення і зв'язки, що мають такий загальний зміст: природа надає населенню простір життєдіяльності з тим чи іншим комплексом природно-географічних умов (*тип зв'язків IV*); населення по відношенню до природи виступає її складовою (людина – частка природи) і разом з тим її найбільш активним компонентом, що створює так зване антропогенне навантаження на природу, з одного боку, і визначає певні напрямки і способи використання природи, політику природокористування, з другого (*V тип*).

Між природою і господарством відношення й зв'язки такі: *VI тип* – природа формує просторовий (територіальний, акваторіальний) базис господарської діяльності і виступає “коморою” природних ресурсів, що використовуються в господарстві; *VII тип* – господарство у все зростаючих масштабах впливає на природу і спричиняє інтенсивне техногенне навантаження, що призводить до глибоких змін у природному середовищі.

Між населенням і господарством існують такі типи відношень і зв'язків: VIII – господарство забезпечує населення засобами існування (продовольство, житло, товари повсякденного й тривалого користування, засоби комунікацій тощо); IX – населення виступає організатором виробництва, забезпечує його робочою силою, визначає способи й масштаби господарської діяльності, формує економічну політику.

Третю групу (група С) суспільно-географічних зв'язків за наведеною схемою формують так звані тернарні відношення, що представляють взаємини трьох компонентів у різних поєднаннях. *Природне середовище разом з населенням мають взаємини з господарством* (X тип) такого змісту. Поєднання цих двох компонентів (природа + населення) формує природно-суспільний базис господарства, визначає його природно-ресурсний, трудоресурсний, кваліфікаційний і науково-технічний потенціал. З свого боку, господарство забезпечує населення та природне середовище інфраструктурою (у т. ч. й природоохоронною), предметами споживання і спричиняє техногенне навантаження і на природне середовище, і на населення. Такі взаємини утворюють XI тип суспільно-географічних зв'язків.

Природа й господарство по відношенню до населення формують XII тип суспільно-географічних відношень і зв'язків (табл. 2). Людина живе на перетині біосфери й техносфери. Природне середовище і штучний матеріальний світ, створений людиною (міста і села, дороги, комунікації, інженерно-технічні об'єкти і підприємства, оброблені й меліоровані землі та ін.), розглядають як довкілля населення. З свого боку, населення по відношенню до природи і господарства (XIII тип зв'язків) виступає як споживач природних ресурсів і вироблених благ і як “активний компонент”, що може певним чином регулювати свої відносини і з природою, і з господарством, управляти ними.

Відношення населення та господарства до природи представляє XIV тип суспільно-географічних зв'язків (табл. 2). Населення з його господарською діяльністю формує загальне антропогенно-техногенне навантаження на природне середовище. Відтак, зв'язки даного типу представляють весь спектр відношень приро-

докористування та його екологічних природно-біосферних та соціально-екологічних наслідків. Зворотні зв'язки (тип XV) характеризують соціально-економічні функції природного середовища для життєдіяльності суспільства в цілому. Природа виступає просторовим базисом для розселення і господарства, для життєдіяльності суспільства. Природне середовище надає суспільству природні умови існування та природні ресурси (включаючи й ресурси території, акваторії, аероторії) і приймає зворотні різноманітні залишки життєдіяльності суспільства.

Четверту групу (група Д) суспільно-географічних відношень і зв'язків утворює інтегральна взаємодія природи – населення – господарства, яка формує цілісні природно-господарські або суспільно-географічні комплекси. На глобальному рівні така взаємодія формує цілісну географічну (ландшафтну) оболонку або геосферу.

Слід пам'ятати, що наведена систематика географічних зв'язків у системі «суспільство – природа» дуже схематична й спрощена, оскільки в земній оболонці її складові компоненти й елементи при їх детальному розгляді обчислюються астрономічними порядками, і вони взаємодіють між собою не «попарно», а за всіма можливими напрямками, системно, ланцюгово й каскадно. Систематика і класифікація географічних відношень і зв'язків виступає сьогодні однією з найбільш складних та актуальних проблем географічної науки.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. На яких методологічних засадах розроблена типологія геопросторових відношень і зв'язків?
2. Характеризуйте природно-географічні відношення у земній оболонці.
3. Поясніть зміст соціально-географічних відношень у складі ландшафтної оболонки.
4. Представте особливу роль населення у формуванні ландшафтної оболонки як вагомого компоненту, значення якого постійно посилюється.

5. Що являє собою техносфера як чинник сучасного складу ландшафтної оболонки?
6. У географії населення нещодавно розроблена концепція геодемографічних процесів. Поясніть її цільові настанови та зміст.
7. Характеризуйте економіко-географічні відношення у складі земної оболонки.
8. Поясніть значення парних відношень макрокомпонентів ландшафтної оболонки Землі.
9. Представте тернарні (потрійні) відношення складових ландшафтної оболонки. Поясніть цільові настанови вивчення таких взаємин.
10. Характеризуйте інтегроване представлення геопросторових відношень і зв'язків як цілісну ландшафтну оболонку.

21. Ландшафтна оболонка – простір взаємодії суспільства з природою

Географія посідає чільне місце у розробленні проблем взаємодії суспільства з природним середовищем. Чи не найбільш вагомими серед них лишаються питання виваженого та збалансованого використання людством природних умов і природних ресурсів – *проблема раціонального природокористування*. Здавна дискутуються взаємини у системі «природа – суспільство». У різні часи розроблялись концепція беззастережного домінування природних умов над розвитком людства (*географічний детермінізм*), які надалі у французькій школі географії людини розглядали лише як одну з передумов (*концепція посибілізму*). Горезвісні ідеологеми радянських часів проголошували людину «господарем» природного середовища і розробляли грандіозні, як здавалося, плани «перетворення природи»: каскади гідроелектростанцій і велетенських водосховищ; перекидання стоку північних річок на південь; освоєння в астрономічних масштабах цілих земель та ін.

У світовій географії *концепції інвайронменталізму* розглядають взаємини суспільства з природою як складну й суперечливу систему, що має внутрішні закономірності саморозвитку (*синер-*

гетична система), і разом з тим потребує жорсткої регламентації та нормування. Від радянських ідеологем залишилось відлуння беззастережного панування людини над природою та «величні плани перетворення природи». Науковий пошук напрямів і механізмів раціональної взаємодії людства з природним середовищем, і зокрема, збалансованого природокористування, триває.

На даний час загальнонаукового напрямку, що розглядав би проблеми взаємодії суспільства і природи поєднано, цілісно аж до інтегральних природно-економічних чи соціоприродних характеристик і оцінок, практично немає. Окреслена, до того ж нечітко, величезна міждисциплінарна область досліджень взаємодії суспільства з природою, що перебуває у постійних пошуках і дискусіях. Так само і у системі географічних наук вкрай слабо позначені напрями і дисципліни, що вивчають земну оболонку як цілісну соціоприродну геосферу. Переважають компонентні та галузеві дослідження географічного середовища і довкілля, хоча проблеми цілісних – холистичних характеристик земної оболонки стають все більш затребуваними. Стримує розвиток зазначеного міждисциплінарного напрямку недостатня теоретико-методологічна розробленість принципів і механізмів взаємодії суспільства з природою, зокрема, неможливість поєднання закономірностей розвитку природи і суспільства. Нездоланим методологічним бар'єром виступає їх різноякісність: закони природи мають статус об'єктивних, а закони суспільного буття – суб'єктивних, залежних від поглядів і соціальних потреб людства.

Стрижневою проблемою взаємин людства з природою є невідповідність між кількісними і якісними запитами суспільства на умови і ресурси своєї життєдіяльності, з одного боку, та біосферним потенціалом природного середовища, з другого. Практика переконливо свідчить, що запити суспільства на природні умови і ресурси постійно і вагомо перевищують ресурсний потенціал ландшафтної оболонки, і «надмірне» й незбалансоване природокористування має ознаки подальшого зростання. Подолання такої невідповідності стало однією з пріоритетних глобальних проблем людства. У наш час послідовно зростають види господарської діяльності, орієнтовані на більш впорядковане та регульоване при-

родокористування. Вони покликані певною мірою пом'якшити нестачу природних умов і ресурсів і компенсувати недостатньо збалансоване використання природного потенціалу ЛОЗ. До таких галузей і видів діяльності належать різноманітні напрями і форми природоохоронної діяльності, відновлення різних видів природних ресурсів, меліоративне покращення природних компонентів та природних комплексів, створення так званих «культурних ландшафтів», геопланувальна організація географічного середовища та довкілля.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Представте концепції взаємин природи і суспільства, якими користувалась географічна наука на різних етапах свого становлення.
2. Поясніть переважання галузево-компонентних підходів у характеристиках взаємодії суспільства з природним середовищем у наш час порівняно з комплексними.
3. Яким чином методологічна розмежованість закономірностей розвитку природи і суспільства позначається на розробленні взаємодії суспільства з природним середовищем?

22. Вплив суспільства на природне середовище

У взаємодії суспільства з природним середовищем позначені дві найвагоміші його складові – природокористування та вплив людської діяльності на природу. У понятійно-концептуальній системі географічного холізму (рис. 3) *вплив суспільства на природне середовище* показаний за такими головними напрямками.

(1) Споживання суспільством *геопросторових ресурсів* для потреб свого розселення та розміщення всіх видів і форм господарської діяльності, відпочинку та оздоровлення. Рівень освоєння геопростору характеризують показники структури земельних угідь та природно-заповідного фонду, техногенних змін окремих компонентів природи і природних ландшафтів, урбанізації території та її інфраструктурної освоєності, соціально-екологічної ситуації.

(2) Споживання *природних ресурсів* – обов’язкова і безальтернативна умова життєдіяльності суспільства. Значна частина природних ресурсів споживається безповоротно і простим замінам не підлягає. Друга їх частина є відтворюваною та поновлюваною. Триває інтенсивний пошук різноманітних синтетичних замінників природних ресурсів, невпинно зростають обсяги використання штучних ресурсів продовольства і сировини. За впливом на природне середовище найбільш складною лишається проблема істотного скорочення багатьох різновидів природних ресурсів та погіршення відповідних якісних характеристик і показників.

(3) Вагомою характеристикою впливу суспільства на природу є *антропогенно-техногенні навантаження* (АТН) на природне середовище. Йдеться про повсюдне забруднення атмосферного повітря, водойм, ґрунтів, всього довкілля різноманітними відходами життєдіяльності людства. Йдеться також про утилізацію та захоронення побутових та промислових відходів, і ця складова вже має статус однієї з глобальних проблем людства. Гірничодобувна індустрія здійснює потужне техногенне навантаження на природне середовище своїми розробками – кар’єрами, копальнями, свердловинами, полігонами. Їх продовжують загрозливі зміни гідрологічних та геохімічних режимів, деформації земної поверхні. Значні АТН супроводжують забудову і формування міст і поселень. Сучасна географія вивчає так звані *белігеративні ландшафти*, що їх залишають військові об’єкти та формування.

Чинна статистика веде облік АТН переважно за різними компонентами навантажень та за окремими галузями і видами економічної діяльності. Географічні дослідження більшою мірою орієнтовані на облік і оцінку поєднаних впливів, на вивчення комбінацій, комплексів і кластерів АТН. Географію цікавлять геопросторові розподіли різних АТН та їх поєднань для окремих територій, господарських комплексів і систем, міст і регіонів.

(4) Антропогенно-техногенні навантаження на природне середовище зумовлюють *порушення природних процесів і кругообігів*. Вже набули масового і повсюдного поширення різноманітні зміни природних режимів – гідрологічних, геохімічних, кліма-

тичних, ґрунтових, біогеографічних, ландшафтних. Сучасна наука відслідковує небезпечні для людства порушення глобальних та регіональних кругообігів компонентів природного середовища. Стрімко зростають сучасні напрями географічних досліджень, орієнтовані на розроблення *антропогенного ландшафтознавства*, на вивчення змін природних комплексів під впливом антропогенно-техногенних навантажень. Сама поява такого наукового напрямку переконливо засвідчує сучасні запити суспільства на цілісний розгляд земної оболонки, тобто на географічний холізм.

(5) Сучасна географічна наука дедалі більшу увагу приділяє проблемам *деградації природного середовища та послаблення його біосферного потенціалу*. Окремі положення такого змісту вже набули статусу глобальних проблем людства. Разом з тим слід зазначити ще недостатню теоретико-методологічну розробленість таких проблем у вітчизняній, а певною мірою і у світовій географії. Вони практично не позначені у переліках сучасних географічних дисциплін і спеціальностей і представлені лише окремими розробками та публікаціями. Зауважимо, що останнім часом вже обговорюють пропозиції щодо формування нових міждисциплінарних наукових напрямів – *середовищезнавства* та *до-вкіллєзнавства*.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. За якими напрямами розглядає вплив суспільства на природне середовище географічний холізм?
2. Характеризуйте потреби суспільства у геопросторових ресурсах як актуальний напрям сучасного природокористування.
3. Поясніть використання природних умов і ресурсів як стрижневий напрям впливу суспільства на природу.
4. Представте антропогенно-техногенні навантаження на довкілля як механізми впливу населення з його господарською діяльністю на природне середовище.
5. Сучасна природоохоронна діяльність розглядає антропогенно-техногенні навантаження (АТН) за видами і формами господарської діяльності та побутових потреб населення.

Поясніть потреби врахування геопросторових розподілів АТН та їх територіальної систематики.

6. Як у комплексних географічних дослідженнях розглядають проблему охорони природних територіальних комплексів – геокомплексів та збереження біосферного потенціалу середовища?

23. Антропогенно-техногенні навантаження на середовище

Вплив населення з його виробничою та духовною діяльністю на природне середовище називають *антропогенно-техногенним навантаженням (АТН)*. Його поділяють на *антропогенні навантаження*, що їх спричиняє населення, та *техногенні навантаження*, пов'язані з господарською діяльністю. У загальному вигляді навантаження можуть бути *допустимими* – такими, що не руйнують природний ландшафт та його властивості, *критичними (граничними)* – такими, що загрожують руйнуванням, та *позакритичними (надграничними)* – такими, що призводять до руйнування ландшафту. Вже визначені загальні біосферні граничні норми антропогенно-техногенного впливу: якщо господарська діяльність вилучає з природного середовища не більше 10 % біомаси, то природна здатність ландшафтів до самовідтворення не порушується. Це так зване *правило 10 %-ої екологічної безпеки*. Зрозуміло, що воно має дуже загальний і орієнтовний характер. Більш конкретне визначення критичної межі вилучення біомаси у кожному випадку потребує спеціальних досліджень.

Оцінка АТН на географічне середовище залишається складною і недостатньо розробленою проблемою природокористування. Певною мірою вона розроблена для окремих видів господарської діяльності, для галузей а також для окремих типів підприємств. Разом з тим у дослідженнях ландшафтної оболонки Землі потрібно мати *інтегральні оцінки АТН* для поселень, міст і міських агломерацій, промислових і транспортних комплексів та вузлів, інфраструктурно-комунікаційних магістралей та мереж. Потребує узагальнених оцінок АТН територій з різним рівнем господарського освоєння, ділянок з поєднанням різних видів еко-

номічної діяльності. Іншими словами, приходить час для оцінки загальних АТН на ландшафтну оболонку: поряд з покомпонентно-галузовими характеристиками навантажень потрібно розробляти інтегральні показники впливу життєдіяльності населення на території та ділянки різних типів і масштабів.

На даний час відомі методики оцінки АТН окремих промислових підприємств, частково – промислових комплексів та зон їх техногенного впливу. Відносно просто проаналізувати техногенний вплив «гарячих точок» (склади мінеральних добрив та отрутохімікатів, тваринницькі ферми й комплекси, сміттєзвалища та ін.). Більшість простих і комплексних таксонів планування територій відповідних методик оцінки АТН не мають. Серед них міста і сільські поселення. У величезному потоці публікацій з урбоекології важко знайти розробки інтегрованих оцінок АТН міст в цілому та зон їх впливу. Для геопланування потрібна *систематика міст за рівнем АТН в залежності від їх людності та функціональних типів*. Така ж систематика необхідна і для всіх поселень взагалі. Зони впливу великих міст і міських агломерацій необхідно ешелонувати співставно із спаданням АТН.

Практично відсутня *систематика за техногенним впливом транспортних магістралей та інфраструктурних комунікацій*. На особливу увагу заслуговують транспортні коридори, що поєднують різні види транспорту (полімагістралі) та головні магістралі, що мають великі зони техногенного впливу. І в цьому випадку магістралі необхідно групувати за видами комунікацій (чи їх комбінаціями), а також за обсягами вантажо- і пасажиропотоків, технічним станом та ін. Зони техногенного впливу інфраструктурних магістралей і комунікацій теж необхідно систематизувати за більшим-меншим навантаженням. Для сільськогосподарського природокористування актуальна проблема *систематики сільськогосподарських угідь, зокрема, орних земель за рівнем інтенсивності використання*. Для сільськогосподарського природокористування актуальна проблема *систематики оброблюваних земель за рівнями інтенсивності сільського господарства*. Попередньо слід розрізняти землеробство екстенсивне, помірно- та високоінтенсивне, а також приміське (дуже інтенсивне) та зрошу-

ване. Окремий вид сільськогосподарського природокористування становлять присадибні та дачно-садові і городні ділянки.

На даний час відомі методики оцінки АТН окремих промислових підприємств, частково – промислових комплексів та зон їх техногенного впливу. Відносно просто проаналізувати техногенний вплив «гарячих точок» (склади мінеральних добрив та отрутохімікатів, тваринницькі ферми й комплекси, сміттєзвалища та ін.). Для конкретних джерел забруднень встановленні узагальнені виробничо-господарські стандарти – *гранично допустимі викиди* в атмосферу, водойми, ґрунти. Ще один стандарт – *гранично допустимі рівні шуму та вібрації*, які не викликають негативних змін у здоров'ї людини. Подібними показниками є *гранично допустимі скиди* стоків у водойми, *гранично допустимі дози опромінювання* та ін. Інтегральним показником для території в цілому повинен бути показник *гранично допустимого екологічного навантаження*, що зберігає нормальне функціонування геоекосистеми. Але такий норматив ще чекає на свою розробку. Сучасне природоохоронне та соціально-екологічне нормування ще не має єдиної концепції та уніфікованих принципів щодо таких підходів.

Для потреб планування території акцентуємо кілька актуальних напрямків оцінки антропогенно-техногенних навантажень. Зокрема, для екістичних (розселенських) розробок необхідна *систематика міст за рівнями АТН у залежності від їх людності та функціональних типів*. Таку класифікацію надалі слід продовжити на всі поселення. Потрібна *систематика за рівнями техногенного впливу на довкілля транспортних магістралей та інфраструктурних комунікацій*. Нагадаємо, що потужні магістралі і транспортні коридори, які поєднують різні види транспорту, являють собою техногенні «біосферні бар'єри», що розчленовують цілісну біосферу і ускладнюють різноманітні біогеохімічні процеси та переміщення в ній. Транспортні магістралі необхідно класифікувати щодо АТН за їх технічним обладнанням, обсягами вантажо- і пасажиропотоків, наявністю санітарно-захисних зон. Така ж систематика необхідна і для інфраструктурних мереж. Зони техногенного впливу транспортних комунікацій потрібно ешелонувати за їх більшим-меншим техногенним впливом.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Що являють собою антропогенно-техногенні навантаження (АТН) на довкілля? Характеризуйте їх поділ на антропогенні та техногенні навантаження.
2. Поясніть зміст понять критичні та позакритичні АТН.
3. Чим пояснюють переважання в обліках та оцінках АТН галузових і компонентних підходів?
4. Обґрунтуйте запити суспільства на територіальну систему АТН та їх вплив на геопросторову організацію суспільства.
5. За якими напрямками у географічних дослідженнях слід посилювати оцінювання АТН середовища?

24. Концепція каркасів антропогенно-техногенних навантажень

Складною і недостатньо розробленою лишається проблема оцінки АТН для потреб планування територій. Справа в тому, що техногенні навантаження традиційно аналізують за видами економічної діяльності, галузями, видами виробництва, за окремими промисловими підприємствами чи господарствами. Для потреб геопланування необхідно трансформувати галузеві оцінки техногенного впливу в територіальні. Прийшов час якісно і кількісно характеризувати АТН за територіальними об'єктами геопланування регіону – точковими, лінійними, ареальними, мережевими. При цьому потрібні оцінки навантажень не лише за окремими видами природокористування, але й за їх просторовими поєднаннями.

Головна цільова настанова планувального впорядкування природного середовища – формування *природного каркасу екологічної безпеки території*, який коротко називають *природним каркасом*. Як вже зазначалося, такі каркаси представляють у вигляді екологічних мереж країн і регіонів. Відповідної територіальної схематизації потребують також розселення населення та його господарська діяльність, які створюють антропогенне та техногенне навантаження на територію. В географії для цього

розроблене відносно нове поняття *каркас антропогенно-техногенних навантажень* як своєрідний антипод *природному каркасу екологічної безпеки*. Співставлення таких каркасів – природного та антропогенно-техногенного, їх поєднаний аналіз визначають цільову спрямованість планування територій.

Концепція каркасів антропогенно-техногенних навантажень (концепція АТН) розглядається як один з напрямів планування територій та покращення територіальної організації суспільства. Цільовими настановами даної концепції є: визначення характеру територіального розміщення елементів каркасу АТН та виявлення їх закономірних просторових сполучень з метою встановлення шляхів оптимізації використання території в регіонах та удосконалення загальної структури землекористування; систематизація та типізація елементів каркасу АТН для оцінки рівня антропогенно-техногенних навантажень; оптимізація площі, структури, стану елементів каркасу з метою забезпечення сприятливих умов життєдіяльності населення і екологічного оздоровлення території; обґрунтування заходів щодо забезпечення процесу удосконалення елементів каркасу АТН в регіонах та відповідної регламентації господарської діяльності.

Актуальність проблеми моніторингу антропогенно-техногенних навантажень на довкілля засвідчує нещодавно (жовтень 2022 р.) прийнятий закон України про створення Єдиної державної онлайн-системи даних про викиди та перенесення забруднюючих речовин. За цим законом розпочато формування Національного реєстру викидів.

Розглянемо методологічні принципи та основні положення концепції каркасів антропогенно-техногенних навантажень. Каркас АТН відповідає предметній області географії, тобто може розглядатися як певний географічний об'єкт й картографуватися. В залежності від масштабу компонентний склад елементів каркасу змінюється. На середньо- і дрібномасштабних картах характеристика елементів стає більш узагальненою і спрощеною, а на картах крупних масштабів – навпаки. Крупномасштабні карти каркасу АТН можуть служити основою для рекомендацій та планувальних рішень, що мають на меті екологічне оздоровлення довкілля

та забезпечення сталого і збалансованого соціально-економічного розвитку території. Формування каркасу АТН передбачає дослідження чинників, які визначають його особливості в межах певної території. Каркас є результатом історичної взаємодії суспільства і природного середовища на даній території. Процес формування і рисунок каркасу багато в чому зумовлені природною основою території – географічним положенням, гідрографічною мережею, орографічними складовими, природно-географічною ландшафтною основою, конфігурацією морських узбереж. На каркас АТН впливає вся сукупність природних факторів і умов життя людей, функціонування територіально-господарських систем і їх просторова диференціація.

Каркас АТН формує головна характеристика – *розселення населення*. Мережа поселень різних типів і розмірів разом з транспортними магістралями визначає просторову конфігурацію особливостей використання території та територіальну диференціацію антропогенного (соціального) й техногенного (виробничого) навантаження на територію. Вивчення особливостей каркасу різних регіонів дає можливість оптимізувати екологічну ситуацію в територіальних соціально-економічних системах різних ієрархічних рівнів. Причому базовим рівнем досліджень визначений регіональний, оскільки саме він має головне практичне значення для районного планування (геопланування) і створення природних каркасів безпеки.

Для оптимізації АТН необхідно також проведення чіткого ***функціонального зонування території***: потрібно виокремити ділянки з різними соціально-економічними функціями. Для кожної ділянки треба визначити конфліктні ситуації, наявність «гарячих точок» (склади мінеральних добрив та пестицидів, тваринницькі ферми і комплекси, сміттєзвалища та захоронення відходів), оцінити ступінь сумісності – несумісності поєднань різних функцій та обґрунтувати їх перспективне «співіснування» або їх різну пріоритетність.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Поясніть необхідність доповнення традиційних галузевих і компонентних оцінок АТН їх геопросторовим оцінюванням та територіальними систематиками.
2. Характеризуйте цільові настанови і зміст концепції каркасів антропогенно-техногенних навантажень.
3. Дайте визначення поняттю «каркас антропогенно-техногенних навантажень», характеризуйте його складові.
4. На розв'язання яких проблем екологічного захисту довкілля орієнтоване розроблення Національного реєстру викидів?
5. Яку роль відіграє розселення населення та функціональне зонування території у формуванні каркасів АТН?

25. Концепція сталого (збалансованого) розвитку

Англійський термін “sustainable” (тривалий, стійкий, безперервний, такий, що підтримує) у словосполученні “*sustainable development*” вперше з'явився у доповіді «Всесвітня стратегія охорони природи» (1980), що була представлена Міжнародним союзом охорони природи і природних ресурсів і був перекладений як «*сталий розвиток*» або *стійкий розвиток*. Цей термін введений у науку прем'єр-міністеркою Норвегії *Харлен Брундланд* і набув поширення після публікації доповіді «Наше загальне майбутнє» (1987), підготовленої Комісією ООН по довкіл्लю та розвитку («комісія Брундланд»). Висновки цієї доповіді були покладені в основу заключних рішень міжнародної конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро – 1992 р., скорочено «Ріо-92»), де сталий розвиток визначався як такий, що забезпечує динамічне економічне зростання і не допускає деградаційних змін біосфери та довкілля. Сталий розвиток забезпечує потреби як сучасних, так і наступних поколінь. Загальний висновок конференції такий: якщо нинішні тенденції до зростання чисельності населення, забруднення довкілля, виснаження природних ресурсів залишаться незмінними, то на Землі протягом найближчих 100 років будуть досягнуті межі зростання.

Найбільш ймовірним наслідком такої ситуації стане раптове й обвальне зменшення населення й обсягів виробництва.

Спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН (1997 р.) затвердила «Порядок денний на XXI століття» на принципах і засадах сталого розвитку. Комісія ООН зі сталого розвитку розробила 134 індикатори сталого розвитку за трьома напрямками – соціальним, економічним та екологічним. Головні положення концепції сталого розвитку наступні: вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем людства можливе лише за умови рівноваги між споживанням природних ресурсів і ресурсним потенціалом біосфери; динамічний економічний розвиток необхідно поєднати з виваженням і збалансованим природокористуванням.

Концепція сталого (за пропозицією українських географів – збалансованого) розвитку набуває значного поширення як одна з провідних глобальних проблем людства, що має міждисциплінарний характер і розглядається в багатьох аспектах і ракурсах. Найбільш істотні серед них такі:

1. усвідомлення потреби безумовного зберігання природно-ресурсного потенціалу біосфери, природного середовища життєдіяльності суспільства; це головний фактор виживання цивілізації; всі попередні тенденції світового розвитку розглядають як нестійкі, і їх продовження неминуче призведе до соціально-екологічних катаклізмів; людство наближується до порогу *асиміляційної ємності біосфери*, коли йдеться не лише про вичерпання ресурсів, але й про неможливість повної і безпечної утилізації відходів життєдіяльності людства;

2. все більшої популярності набувають *концепції антизростання*; нестримне і неконтрольоване збільшення споживання загрожує швидким вичерпанням ресурсів та деградацією довкілля; йдеться про певні обмеження кількісного зростання й поступового переходу до нових якісних показників життя, що враховують такі обмеження;

3. все частіше звучить теза щодо справедливого розподілу світових ресурсів між багатими і бідними, між Північчю і Півднем; йдеться про загальну потребу підвищення рівня життя на-

селення бідних країн, з одного боку, й про певні «самообмеження» та «раціоналізацію» споживання в багатих країнах, з другого.

Сталий розвиток трактують у вузькому та широкому розумінні. Вузьке розуміння акцентує екологічні проблеми й збереження біосфери. У широкому розумінні сталий розвиток – це новий тип функціонування цивілізації, нові параметри людського розвитку: соціальні, економічні, екологічні, культурні, політичні.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Як формувалося поняття «сталий розвиток»? Назвіть його розробників.
2. Характеризуйте заходи ООН, спрямовані на утвердження концепції сталого розвитку як «порядку денного на XXI століття».
3. Поясніть участь українських географів у розробленні концепції сталого (збалансованого) розвитку. Зверніть увагу на уточнення назви концепції і поясніть його.
4. Розкрийте зміст основних положень і напрямів концепції сталого (збалансованого) розвитку.

ЧАСТИНА VI

ГЕОПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

26. Територіальна організація життєдіяльності суспільства

26.1. Територіальна організація суспільства – географічна закономірність

Життєдіяльність суспільства завжди певним чином організована і така організація багатоаспектна, багатопланова. Суспільство організоване в політичному аспекті: держави, форми правління й управління, адміністративно-територіальний поділ, політичні партії й об'єднання громадян і т. д. Суспільство організоване також в економічному (різноманітні системи й форми господарства), в соціальному (різні станові групи громадян, верстви населення), в демографічному (різний склад і структура населення), в духовному (різні етноси, культури, конфесії та ін.) аспектах. Всі ці аспекти мають свій просторовий вираз, свою територіальну організацію:

- політична організація породжує кордони і межі – політичні, адміністративні;

- економічна організація знаходить свій вираз у формуванні територіальних систем виробництва – промислових центрів і вузлів, транспортно-логістичних комплексів і мереж, зон і районів сільського і лісового господарства, курортних районів і рекреаційних зон, заповідних територій;

- соціальна організація суспільства реалізується у вигляді територіальних систем розселення, обслуговування, соціальної інфраструктури;

- духовна життєдіяльність має свою територіальну організацію у формі просторового розмежування етнокультурного, конфесійного, громадсько-політичного.

До цього слід додати, що життєдіяльність суспільства протікає в природному середовищі, яке має свої просторові відмінності за природними умовами і ресурсами, за більш чи менш сприятли-

вими умовами щодо його заселення та господарського освоєння території. Іншими словами, суспільство завжди формує свою ту чи іншу природно-середовищну територіальну організацію.

Потреба раціональної організації навколишнього простору пронизує життєдіяльність людини на всіх рівнях суспільного буття. Весь життєвий досвід переконливо свідчить, що у будь-якій ситуації людина певним чином функціонально організує той простір, у якому протікає її життєдіяльність. Цей принцип (для географії – *науковий закон*) зберігається на всіх рівнях соціального устрою суспільства – від окремого житла, до населених пунктів, міських агломерацій, регіонів і країн.

26.2. Концепція територіальної організації суспільства

Географія вивчає *територіальну організацію суспільства* (ТОС), особливості розміщення основних складових життєдіяльності суспільства – його природно-ресурсного середовища, населення, виробничої та соціальної інфраструктури, суспільного виробництва, культури, а також їх різноманітних просторових поєднань. Вперше концепцію просторової організації суспільства сформулював у 1970 р. американський географ Р. Морілл, і невдовзі вона стала фундаментальною категорією географічної науки.

Концепція територіальної організації суспільства, розроблена в останній третині минулого століття (Р. Морілл та ін.), набула значного поширення і вже має статус базового поняття географії, а певною мірою – географічного постулату. Іншими словами, у сучасних розробках її вже використовують як вихідне положення, що не потребує обґрунтування. Територіальна організація суспільства – складне й багатоаспектне поняття, що поєднує такі різновиди територіальної організації: природничо-середовищну; екістичну – розселення населення: виробничої діяльності; надання послуг; духовної життєдіяльності; оздоровлення та відпочинку.

У природно-географічному плані ландшафти різняться за рельєфом, переважаючий тип і форми якого визначають загальні особливості розселення та господарського освоєння терито-

рії. Значну роль для розселення та господарства відіграє також мережа поверхневих вод – річок, озер, морів. Грунтово-кліматичні умови краю безпосередньо візуально не спостерігаються, але вони визначають поширення тих чи інших видів природних угідь. Так само “прихованими” для візуального спостереження є природні ресурси території, які зумовлюють розміщення виробництва, рекреації, вносять значні корективи у розселення населення. Таким чином, головними характеристиками природного середовища, які формують ту чи іншу ТОС і можуть бути показані на географічних картах, є рельєф, гідрографія та просторовий розподіл природних угідь, певною мірою – природних ресурсів.

Роль населення у формуванні ТОС багатопланова й своєрідна. Люди у той чи інший спосіб розселяються по території та освоюють її під різними видами господарської діяльності. Населення – один з компонентів ландшафту і разом з тим це активний і подекуди агресивний компонент, що надзвичайно сильно і все зростаючою мірою впливає на своє природне оточення. Більше того, населення виступає унікальною складовою частинною географічного ландшафту, яка може (й повинна!) управляти процесами господарського освоєння різних територій і певним чином регулювати й нормувати такі процеси.

Головною характеристикою населення, що формує ТОС, виступає його розселення. Мережа поселень різних типів і розмірів разом з транспортними комунікаціями, що з'єднують населені пункти, добре картографується. У суспільній географії населені пункти разом з транспортними мережами називають «кістяком», або «каркасом» ТОС. Система розселення певним чином вписується у природне середовище, пристосовуючись до його рельєфу й клімату, гідрографії та природно-ресурсного потенціалу. З другого боку, населені пункти й транспортні магістралі визначають просторову конфігурацію господарського освоєння території та територіальну диференціацію техногенного (виробничого) й антропогенного (соціального) навантаження на природне середовище.

Слід зауважити, що численні соціальні характеристики, які мають сильний вплив на ТОС, не можуть безпосередньо спо-

стерігатися. Для картографування таких латентних (внутрішніх, прихованих) показників потрібні спеціальні суспільно-географічні обстеження. Серед них етнонаціональний і конфесійний склад населення, його політична структурованість (партії, громадські рухи та ін.), структури державного управління та місцевого самоврядування.

Елементи господарства, що розглядаються як географічні об'єкти і можуть картографуватись, добре відомі. Це окремі підприємства й економічні центри, мережі виробничої інфраструктури, окремі землеволодіння та землекористування, різні види господарського використання земель (за різними видами сільськогосподарських угідь, лісопромислових ділянок, промислових угідь, рекреаційних територій, природо-охоронних ділянок та ін.), природно-господарські системи (зрошувані й дренажовані ділянки, рекультивовані землі та ін.), інженерно-технічні системи (греблі, аеропорти, канали, системи інженерного захисту узбереж та ін.).

Територіальна організація суспільства представляє фрагменти географічної оболонки з точки зору її просторової впорядкованості, тобто в плані просторового розподілу основних елементів природи, населення, господарства та їх територіальних поєднань. ТОС являє собою суто географічне поняття, і його складові – це географічні об'єкти, кожен з яких має своє місцеположення (місце), ту чи іншу просторову форму та конфігурацію. Організація не існує без зв'язків, без взаємодії складових частин. Територіальна організація має на меті аналіз просторової взаємодії географічних об'єктів, зумовленої їх місцеположенням, сусідством, територіальним співпаданням та накладанням і т. д.

Інтегровано ТОС можна представляти як множину географічних об'єктів – природних, соціальних, економічних, політичних, та зв'язків, взаємодій і відношень між ними (рис. 12). Складові елементи ТОС певної групи формують свою компонентну структуру ТОС, а взаємодія всіх компонентних структур утворює інтегральну ТОС, що представляє просторову організацію життєдіяльності населення кожної ділянки, кожного регіону, країни. Ще раз підкреслимо, що складові елементи ТОС та зв'язки і відношення між ними на цій схемі показані відповідно до предметної

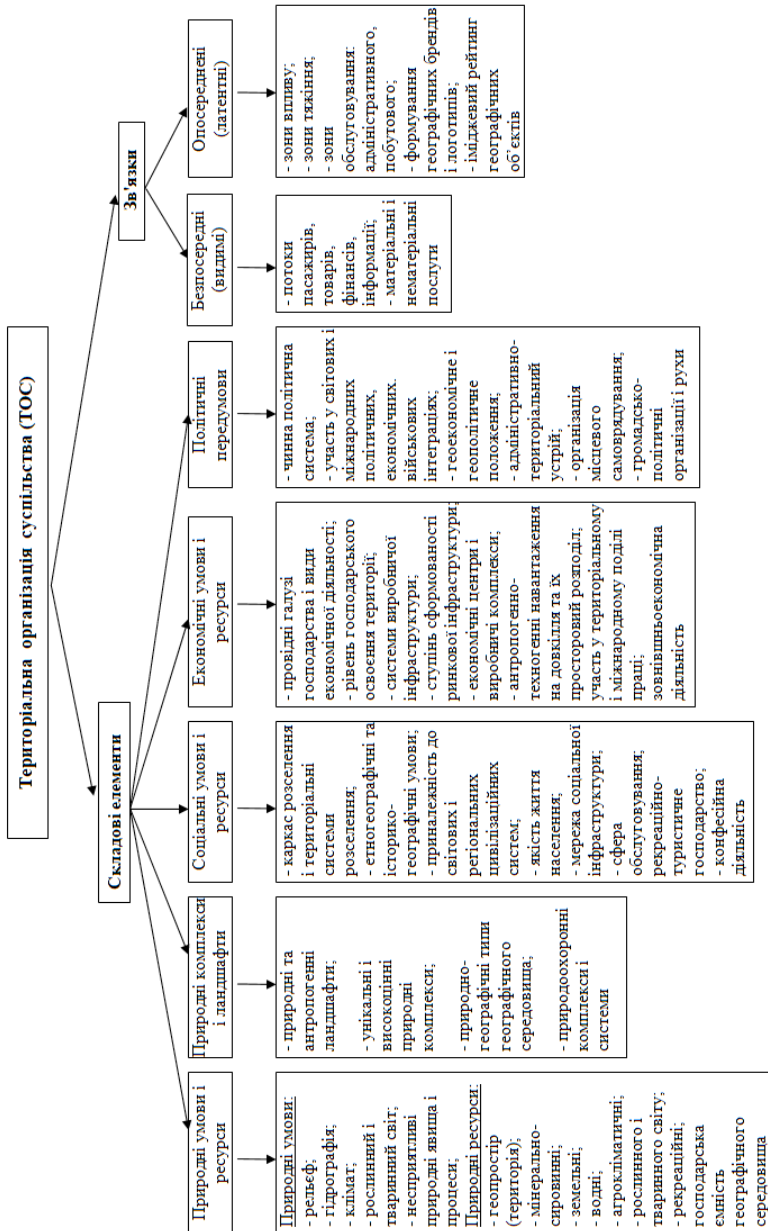

Рис. 12. Територіальна організація суспільства (ТОС): понятійно-термінологічна система

області суспільної географії. Іншими словами, їх перелік охоплює лише ті об'єкти, явища й процеси, які досліджують географи. Реальна картина просторової організації суспільства значно складніша. Вона охоплює всю множину взаємодій, взаємозалежностей, взаємного впливу всіх без будь-якого винятку (чи елімінування) компонентів природи і суспільства.

За предметною областю суспільної географії поняття ТОС охоплює такі напрямки:

1) розміщення по земній поверхні природи, населення, його виробничої та духовної діяльності, а також їх складових – більш дрібних природних та соціально-економічних компонентів;

2) форми просторової локалізації природи, населення, господарства на різних рівнях організації життєдіяльності суспільства – локальному, регіональному, глобальному;

3) принципи й механізми територіально-просторової взаємодії та відношень між природою, населенням та господарством на всіх рівнях організації суспільства;

4) форми територіальних (просторових) поєднань природи – населення – господарства в геокомплексах і геосистемах різних типів і масштабів;

5) суспільно-історичний розвиток форм територіальної просторової локалізації, геокомплексів та геосистем природи – населення – господарства.

26.3. Господарське освоєння території.

Стадійний розвиток геопросторової організації суспільства

Вагомою характеристикою взаємин суспільства з природним середовищем слугує категорія *господарського освоєння території*. Взаємодія природно-географічних та соціально-економічних компонентів ЛОЗ на різних її ділянках і фрагментах може бути дуже різною залежно від тривалості та інтенсивності освоєння, від видів природокористування, господарської діяльності та технологічних укладів. Цей напрям географічних досліджень позначає ***імператив освоєння території (імператив освоєння***

геопростору). Йдеться про етапи й стадії заселення та господарського освоєння територій та акваторій, про особливості використання природних умов і ресурсів, про напрями природокористування, про основні види економічної діяльності та технологічні уклади, про різні *рівні господарського освоєння* – від початкових до критичних, що вже потребують «розвантаження». На особливу увагу заслуговує послідовний розвиток освоєння території від первинних форм до більш складних: агропромислових, лісогосподарських, морепромислових та індустріальних і далі – до сучасних інформаційно-технологічних.

Територіальна організація суспільства змінюється в часі, еволюціонує. Як і багато інших фундаментальних понять суспільної географії, ТОС – історична категорія, така, що має свою динаміку, свій розвиток. Історичний підхід, ідеї еволюції пронизують сучасну суспільну географію. Історичні зміни в розселенні населення, в господарському освоєнні різних територій, у техніці та технологіях виробництва, в організаційно-економічному, культурному та політичному устрої суспільства спричиняють зміни в просторовому розподілі населення та господарства. Якщо розглядати територіальні структури розміщення населення, інфраструктури, господарства у різні часи, то стане очевидним, що вони змінюються в часі, еволюціонують. І якщо поступальний розвиток людства називають *суспільно-історичним процесом*, то еволюція територіальної організації становить *суспільно-географічний процес*. Суспільство розвивається у часі і просторі, і перший напрям називають суспільно-історичним процесом, а другий суспільно-географічним.

На різних етапах свого розвитку людство користувалось дуже різними підходами і принципами щодо використання природного середовища, розселення й соціальної організації, господарської діяльності, духовних цінностей. Територіальна організація господарства істотно змінювалась в процесі економічного розвитку суспільства.

У доіндустріальний час переважає сільськогосподарське виробництво. У ще нечисленних містах зосереджуються торгівля й ремесла, різні послуги. Навколо міст зосереджуються об-

роблювані землі. Характерні великі масиви неосвоєних земель. Зароджується обробна промисловість, орієнтована на споживчий ринок.

В *індустріальний час* рівень господарського освоєння території помітно зростає. Міста стають “фокусами” соціально-економічного життя території. Поряд із старими містами – центрами торгівлі й ремесел виникають нові міста – центри переробки сільськогосподарської продукції й обслуговування сільського населення. Виникають нові промислові міста, транспортні вузли, портово-промислові центри. Формуються розгалужені й складні системи виробництва та обслуговування. Швидко збільшується площа освоєних земель і регіонів. Стрімко розростаються системи інфраструктури – транспорту та зв’язку.

У *постіндустріальний час* загострюються екологічні проблеми міст, численні галузі й виробництва виносяться за межі великих міст або ж перепрофілюються. Зростають міста, не пов’язані з індустріальним виробництвом – курортні й наукові центри, центри обслуговування. Сільське господарство стає інтенсивним і високотехнологічним. Поступово скорочуються площі оброблюваних земель, зменшується кількість зайнятих в аграрному секторі.

У сучасній суспільній географії поширені концепції стадійного розвитку розселення, виробництва, обслуговування, транспорту, цивілізаційного поступу людства в цілому. Зокрема, виділені п’ять стадій просторової еволюції урбанізації (*Дж. Джиббс*), встановлена стадійність у формуванні конфігурації транспортних мереж (*С. О. Тархов*). *Дж. Фрідман* обґрунтував стадійний розвиток окремих регіонів: 1) стадія незалежних локальних центрів; 2) стадія єдиного сильного національного центру; 3) стадія сильного центру і сильних субцентрів; 4) стадія утворення системи функціонально взаємопов’язаних міст.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Характеризуйте геопросторову впорядкованість життєдіяльності суспільства як географічну закономірність, гіпотетично – географічний закон.

2. Наведіть приклади практичного застосування принципів територіальної організації на рівнях житлових приміщень і садиб, поселень і міст, регіонів, країн.
3. Поясніть зміст і цільові настанови концепції територіальної організації суспільства. Аргументуйте її сучасну популярність і поширеність.
4. Покажіть роль природно-географічних факторів у формуванні територіальної організації суспільства.
5. Характеризуйте роль населення у формуванні територіальної організації географічного середовища.
6. Якою мірою складові територіальної організації життєдіяльності суспільства підлягають картографуванню? Поясніть різні можливості показу на картах різних характеристик ТОС.
7. Поясніть зміст ТОС як базового географічного поняття.
8. Характеризуйте методологічну схему ТОС за рисунком 12. Поясніть принципи структурування поняття ТОС.
9. Що являє собою процес господарського освоєння території? Характеризуйте його вплив на розвиток територіальної організації суспільства.
10. Поясніть зміст стадійного формування ТОС.

27. Природні каркаси екологічної безпеки території

Охорона природного середовища, збереження ландшафтного і біологічного різноманіття природи – одна з найбільш актуальних глобальних проблем людства. Природоохоронна діяльність має статус загальнонаукового напрямку, в якому задіяні практично всі галузі науки. Йдеться про розроблення екологічно безпечної територіальної організації суспільства, про формування *природних каркасів екологічної безпеки* географічного середовища. Головними складовими у розробленні цього напрямку у наш час виступають створення систем природоохоронних територій та різнорівневих екологічних мереж. Розглянемо ці складові.

27.1. Природно-заповідний фонд України

Згідно з даними Державного кадастру природно-заповідного фонду в Україні на початок 2021 року нараховувалося 8633 території та об'єкти природно-заповідного фонду загальною площею 4,1 млн га, що становило 6,8 % площі країни, а також морський заказник «Філофорне поле Зернова» площею 402,5 тис. га, а у складі природно-заповідного фонду було 5 біосферних заповідників, 19 природних заповідників, 53 національні природні парки, 85 регіональних ландшафтних парків, 3398 заказників, 3580 пам'яток природи, 802 заповідні урочища, 28 ботсадів, 13 зоопарків, 62 дендропарки та 588 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Попри це, площа природно-заповідного фонду в Україні є недостатньою і залишається значно меншою, ніж в середньому для Європейського регіону, де відсоток заповідності становить 22,6 % (13,63 % від загальної площі суші та 8,97 % від загальної площі морських і прибережних територій).

До складу природно-заповідного фонду (ПЗФ) України відносяться наступні категорії:

1) **Біосферні заповідники (БЗ)** – природоохоронні, науково-дослідні установи міжнародного значення, що створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища та його змін під дією антропогенних факторів.

До екологічних завдань БЗ відносяться збереження біотичного та ландшафтного різноманіття, екологічний моніторинг за природними та антропогенними змінами; до економічних задач – використання екологічно обґрунтованих методів господарювання із застосуванням економічно доцільних технологій; до соціальних завдань – збереження культурних цінностей, екологічна освіта, виховання і підвищення екологічної кваліфікації фахівців охорони природи. Станом на 2021 р. на території України налічується 5 БЗ (479 110,8 га, 11 % від площі ПЗФ) (табл. 3).

2) **Природні заповідники (ПЗ)** – природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, які повні-

стю вилучаються з господарського використання, створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, які відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Таблиця 3

Біосферні заповідники України

Назва	Рік створення	Площа, га	Область
Карпатський біосферний заповідник	1968	57 880	Закарпатська область
«Асканія-Нова»	1983	33 307	Херсонська область
Чорноморський біосферний заповідник	1983	109 254	Херсонська, Миколаївська області
Дунайський біосферний заповідник	1998	50 252	Одеська область
Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник	2016	226 964	у Зоні відчуження Чорнобильської АЕС

Основними завданнями природних заповідників є збереження природних комплексів та об'єктів на їх території, проведення наукових досліджень і спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробка на їх основі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння в підготовці наукових кадрів і фахівців в області охорони навколишнього природного середовища та природно-заповідної справи. На території України станом на 2021 рік налічується 19 ПЗ (206630,62 га, 4,78 % ПЗФ) (табл. 4).

3) Національні природні парки (НПП) – природоохоронні, рекреаційні, культурно-освітні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збережен-

Таблиця 4

Природні заповідники України

Назва	Рік засн.	Площа, га	Область
Горгани	1996	5344,2	Івано-Франківська область
Дніпровсько-Орільський	1990	3766,2	Дніпропетровська область
Древлянський	2009	30872,8	Житомирська область
Єланецький степ	1996	1675,7	Миколаївська область
Казантипський	1998	450,1	Крим
Канівський	1923	2027	Черкаська область
Карадазький	1979	2872	Крим
Кримський - Філії: «Лебедині острови»	1923	44175	Крим
Луганський. - Філії: Станично-Луганський заповідник, «Провальський степ», «Стрільцівський степ»	1968	2122	Луганська область
Медобори	1990	10521	Тернопільська область
Мис Март'ян	1973	240	Крим
Михайлівська цілина	2009	882,9	Сумська область
Опуцький	1998	1592,3	Крим
Поліський	1968	20104	Житомирська область
Природний	1984	2084,5	Львівська область
Рівненський	1999	42288,7	Рівненська область
Черемський	2001	2975,7	Волинська область
Український степовий природний заповідник. - Філії: «Хомутовський степ», «Кам'яні могили», «Крейдяна флора»	1961	3335,6	Донецька, Запорізька, Сумська області
Ялтинський гірсько-лісовий природний заповідник	1973	14523	Крим

ня, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність. Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами та об'єктами вилучаються з господарського використання і надаються НПП, а деякі території та акваторії залишаються у віданні інших землевласників і землекористувачів.

4) **Регіональні ландшафтні парки (РЛП)** – природоохоронні, рекреаційні установи місцевого чи регіонального значення, які створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. У деяких країнах Європи ці природно-заповідні території називають природними парками, і як окрема категорія були виділені на I Всесвітньому конгресі національних парків (Сіетл, США) в 1962 році. Перший РЛП в Україні «Дністровський каньйон» був створений в Тернопільській області в 1990 році.

5) **Заказники** – природні території або акваторії, які виділяються і створюються з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів. Заказники поділяються на лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загальногеологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні загальнодержавного і місцевого значення.

6) **Пам'ятки природи** – окремі унікальні природні утворення, які мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення і створюються для збереження їх у природному стані. Вони діляться на комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні загальнодержавного і місцевого значення. Для категорії встановлюється диференційований, переважно заповідний режим охорони.

7) **Заповідні урочища** – лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні виділи в ландшафтах, які мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення, і створюють-

ся з метою збереження їх у природному стані. Однак, головною функцією є збереження цілісності природного урочища як фізико-географічного утворення. Образно кажучи, це «мікрозаповідники» – заповідні ділянки місцевого значення, природні резервати за міжнародною номенклатурою. У заповідних урочищах, в основному, вводиться режим абсолютного заповідання. Це одна з найдавніших категорій природоохоронних територій в Україні. У Карпатах перші природні резервати були виділені для пралісів Словаччини в 1838 році.

8) **Ботанічні сади** створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах, а також ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної та освітньої роботи.

9) **Дендрологічні парки** створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різних деревних видів рослин (дерев, чагарників, чагарників, напівчагарників, деревних ліан) і їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

10) **Зоологічні парки** створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ розведення тварин в неволі.

11) **Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва** – це видатні і цінні зразки паркового будівництва, які створюються з метою їх охорони і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях. Вони мають загальнодержавне і місцеве значення. На їх території може бути проведено поліфункціональне зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів, а також можуть проводитися наукові дослідження.

27.2. Екологічні мережі – новий напрям охорони природного середовища

Головним напрямом природоохоронної діяльності у наш час виступає формування природних каркасів екологічної безпеки територій у формі екологічних мереж. *Екологічна мережа* являє собою геопросторову систему екологічно взаємопов'язаних природних територій. Формування *Всеєвропейської екологічної мережі* розпочалося у 1994 році, і екомережа Європейського континенту поширилась і на Україну (рис. 13).

Двома законами України (2000 р. та 2004 р.) позначено розроблення *Національної екологічної мережі України* та *регіональних екомереж*. На даний час ескізна схема національної екомережі України розроблена у «Генеральній схемі планування території України». Розроблені також концепції і програми формування регіональних екомереж, серед них екомережа Одеської області.

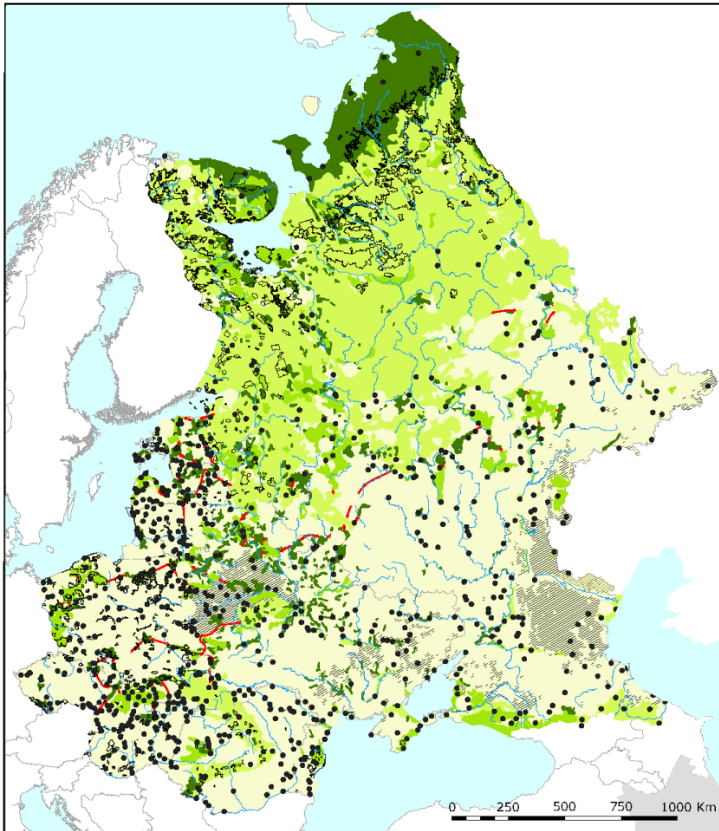
Всеєвропейська екологічна мережа включає такі елементи:

- **природні ядра або осередки (ключові райони)** для збереження екосистем, середовищ існування, видів рослин і тварин та ландшафтів європейського значення;

- **екологічні коридори** або перехідні зони для забезпечення взаємозв'язків між природними ядрами – елементи дефрагментації природних масивів і міграційні шляхи водночас. Функцію екокоридорів у національних природних парках і біосферних заповідниках виконують видовжені природні елементи: річки та захисні лісові смуги, гористі смуги тощо відповідно у господарській зоні та зоні антропогенних ландшафтів;

- **буферні зони**, які сприяють зміцненню мережі та її захисту від впливу негативних зовнішніх факторів. До буферних зон належать охоронні зони навколо природних заповідників, рекреаційні зони в національних природних парках та буферні зони в біосферних заповідниках (резерватах).

- **відновлювані райони**, де є потреба у відновленні порушених елементів екосистем, середовищ існування і ландшафтів європейського значення або повному відновленні деяких районів.

**Рис. 13. Всеєвропейська екологічна мережа
(Центральна та Східна Європа)**

	Дуже велика площа: більше ніж в 5 разів від критичного розміру для найвимогливіших видів		Неоптимальний розмір. Розширення та/або включення до інших охоронних територій вкрай бажано		Визначені на міжнародному рівні райони/ділянки
	Велика площа: в 1-5 рази перевищує критичний розмір. Бажано розширення або з'єднання коридорами		Основні частини території обробляються		Коридори в лісовому середовищі

Цілісність мережі забезпечується шляхом створення безперервних екокоридорів чи перервних «перехідних зон», які сприяють розселенню чи міграції видів між природними осередками. До природних осередків екомережі відносяться природоохоронні та природно-заповідні території з їх буферними зонами і екокоридорами.

27.3. Формування природного каркасу екологічної безпеки Українського Причорномор'я

Природний каркас екологічної безпеки Українського Причорномор'я (УП) необхідно розглядати як складову Всеєвропейської екологічної мережі та національної екологічної мережі України. Одночасно він об'єднує та інтегрує екомережі обласних регіонів, а також низку локальних екологічних мереж. Територією регіону УП проходять екологічні коридори міжнародного рівня – Чорноморсько-Азовський широтний, який є найважливішим природним коридором України, Нижньодунайський широтний, Дніпровський меридіанний та Дністровський меридіанний. До екокоридорів національного рівня належать Галицько-Слобожанський широтний, Південноукраїнський степовий широтний, Південно-Бузький меридіанний. Екокоридори регіонального рівня розташовані по всій території регіону здебільшого в долинах малих річок та великих балках.

Головна особливість регіону УП – наявність суцільної та обширної *приморської смуги*, яку у багатьох країнах визначають як *берегову зону*. Природні комплекси приморської смуги є дуже вразливими щодо антропогенно-техногенних навантажень: гирлові ділянки рік збирають забруднення з величезних водозборів; морські береги мають складну й різноманітну геодинаміку (абразія, зсуви, замулення й накопичення відкладів та ін.); шельфове мілководдя має малу "екологічну ємність" і невисокі допуски техногенних навантажень. У приморських смугах існує і постійно зростає соціально-екологічне протиріччя між їх надзвичайно високою атрактивністю (притягальністю) для розселення і багатьох видів господарської діяльності, з одного боку, і виключно високою екологічною вразливістю морських узбереж та прилег-

лих акваторій, з другого. Світова практика розглядає приморські смуги (берегові зони) як *унікальний і високоцінний ресурс* регіонального, національного і глобального значення, який потребує спеціальної законодавчої і нормативно-правової бази щодо свого використання. У багатьох країнах світу вже функціонує спеціальна законодавча база природокористування в приморських смугах і інтегрованого (комплексного) управління ними.

Проблемою в побудові регіональної екомережі Українського Причорномор'я є надзвичайно висока ступінь господарського освоєння території. Степ майже повністю розораний. Як стверджують фахівці, на сьогоднішній день площа природних степів в Україні є мізерною – близько 1 %. Сільськогосподарські угіддя складають 78,13 % території регіону, а безпосередньо рілля – 64,25 %. Гранично припустимим вважається рівень розораності – 38,2 %. Отже, при формуванні екомережі в регіоні потрібно перш за все скорочувати орні землі.

Основою екомережі в регіоні УП, її ключовими територіями (природними ядрами), є 343 *природно-заповідні території та об'єкти* загальною площею 485,9 тис. га, що становить 5,62 % від площі всього регіону (рис. 14). Але розташовані вони нерівномірно. Так, наприклад, найбільший відсоток заповідності – відношення площі природно-заповідного фонду (ПЗФ) до загальної площі певної території, мають райони, які відносяться до Приморської смуги, тобто мають вихід до Чорного або Азовського морів. Високий рівень заповідності досягається, в першу чергу, завдяки наявності в них 3 біосферних заповідників і 5 національних природних парків. Більшість районів Українського Причорномор'я мають незначну площу ПЗФ, яка становить від 0,04 до 5,23 %. За науково обґрунтованими рекомендаціями у степовій зоні, до якої відноситься майже вся територія регіону УП, рівень заповідності повинен бути не менше 10 %. Тобто, якщо площа регіону УП складає 8636 тис. га, то мінімально необхідна площа ПЗФ має бути 863 тис. га, фактично ж вона складає 485,8 тис. га. Звичайно, в зоні Степу (де розташована майже вся територія регіону УП) дуже складно довести площу природно-заповідного фонду до вищезазначеного рівня.

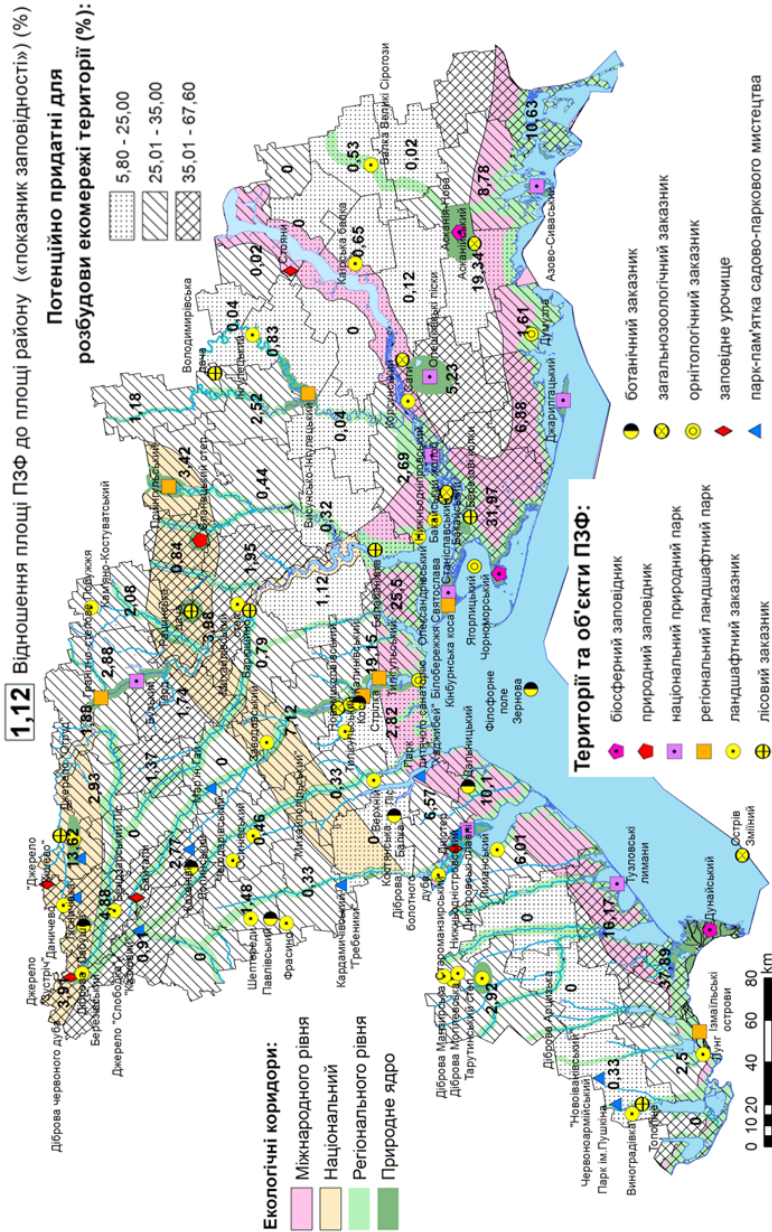

Рис. 14. Природний каркас екологічної безпеки Українського Причорномор'я

На території УП розташовані елементи екологічної мережі, які мають як загальнодержавне, так і всеєвропейське значення, тому формування репрезентативних природоохоронних територій є безумовним пріоритетом нової стратегії планування територій.

Важливим питанням залишається резервування територій для подальшого надання їм заповідання. Сюди входять як великі масиви, такі як Нижньодністровські плавні, озера Ялпуг, Китай, Кугурлуй, так і незначні за площею ділянки – схили річкових долин, балок, яри, де збереглася степова рослинність. Знов-таки, без регламентованого використання цих територій вже сьогодні небаром можна їх втратити зовсім.

Обов'язковими структурними елементами національної та Всеєвропейської екомережі є *водно-болотні угіддя (ВБУ) міжнародного значення*. Вони охороняються згідно з міжнародною Рамсарською Конвенцією, яку підписала і наша країна. На території регіону УП такий статус надано 14 ділянкам. Водно-болотні угіддя виконують роль своєрідного екологічного коридору між Дунаєм і Доном вздовж північно-західного узбережжя Чорного моря.

Важливою складовою екомережі є нова категорія земельного обліку – *землі водного фонду*. У регіоні Українського Причорномор'я внутрішні води займають 27,68 % від площі земель, потенційно придатних для розбудови екомережі. Законодавчо в Україні виділені такі категорії земель водного фонду: а) водоохоронні зони; б) прибережні захисні смуги; в) берегові смуги; г) смуги відведення; д) зони санітарної охорони. Для них встановлений відповідний нормативно-правовий статус і введені обмеження щодо господарського використання. Разом з тим на даний час землі водного фонду на місцевості (в натурі) не виділені, і їх використання практично не регламентоване.

Водоохоронні зони встановлюють для всіх водних об'єктів – уздовж обох берегів річок, вздовж узбереж морів і лиманів, навколо озер і водосховищ. Їх межі визначають спеціальним земельним проектуванням, але в будь-якому випадку водоохоронні зони включають заплавні землі, а для малих річок – і нижні тераси.

Прибережні захисні смуги виділяють у складі водоохоронних зон. Їх встановлюють вздовж обох берегів рісок, навколо водойм, на островах вздовж лінії урізу води (в період межені) такою шириною: для малих річок та ручаїв, також ставків площею менше трьох гектарів – 25 м; для середніх річок, водосховищ і ставків площею від трьох гектарів і більше – 50 м; для великих річок, водосховищ і озер – 100 м.

Вздовж судноплавних шляхів встановлюють *берегові смуги*. Для охорони водних об'єктів у місцях забору води для централізованого водопостачання та потреб оздоровлення, встановлюють *зони санітарної охорони*.

Регіон внаслідок свого приморського положення має значні площі *рекреаційних та курортних земель*, які можуть входити до екомережі. На сьогоднішній день триває розробка земельно-проектної документації цих територій, їх площа збільшилась у 1,5 рази. Але рекреаційні землі за сучасним обліком займають зовсім незначну частку в структурі регіонального потенціалу екомережі.

Значним резервом для формування регіональної екомережі є *малопродуктивні й деградовані сільськогосподарські угіддя*, які внаслідок інтенсивного та нераціонального використання втратили свій агровиробничий потенціал. Це еродовані, заболочені, перезволожені, засолені, забруднені важкими металами, кам'яністі, кислі сільськогосподарські угіддя. Середньо- та сильноеродовані землі найближчим часом необхідно вивести із сільськогосподарського обігу і включити до складу екомережі. Частка перезвожених земель у регіоні незначна. Разом з тим на Херсонщині поширені *поди* – замкнені пониження у рельєфі з оглеєними ґрунтами, які називають «блюдцями».

До складу екомережі, зокрема її природних коридорів і буферних зон, можуть включатися також сільськогосподарські угіддя екстенсивного використання (сіножаті, пасовища), відкриті землі тощо. В регіоні УП саме ця категорія земель має основним резервом для розбудови екомережі, але площу сіножатей та пасовищ потрібно збільшити. Якщо для порівняння взяти такий показник як відношення площі ріллі до площі пасовищ, який у країнах ЄС коливається в досить вузькому діапазоні й у середньо-

му дорівнює одиниці, тобто площі ріллі та пасовищ приблизно однакові, то у регіоні УП він дорівнює 0,15.

Однією із складових елементів екомережі є *відновлювальні території*. До цієї категорії відносяться території, що являють собою порушені землі, деградовані і малопродуктивні землі та землі, що зазнали впливу негативних процесів та стихійних явищ, в т. ч. осушені болота, деградовані ліси, еродовані, засолені землі, лучні та степові природні пасовища тощо. За умови виведення цих земель із сільськогосподарського використання на таких територіях існує можливість відновити природний рослинний покрив, тобто здійснити ренатуралізаційні заходи, а після цього включити їх до складу ключових ділянок екомережі.

Важливою складовою екомережі є *ліси*. Найбільшу територію ліси та лісовкриті площі займають на півночі Одеської області – у районах, які відносяться до Лісостепової зони, а також у районі Олешківських пісків Херсонської області.

Основою для формування екомережі в районах, які розташовані біля Дніпра, є землі водного фонду, для інших районів Херсонщини – пасовища, а також деградовані та малопродуктивні землі, які передбачено вивести для консервації. В структурі регіонального потенціалу екомережі центральних районів переважають категорії угідь, таких як сіножаті та пасовища, а також ліси та інші лісовкриті площі. В районах Приморської смуги до складу екомережі в першу чергу увійдуть землі водного фонду, болота та заболочені землі та пасовища.

Екомережею в регіоні найбільш охоплені наступні ландшафти: заплавні лиманно-морські солончакові, черепашково-піщані пересипи, коси та острови, які тяжіють до морського узбережжя; заплавні лісові, лучно-болотні, лучні остепнені заплави, плавні, які розташовані у долинах рік Дунай, Дністер, Південний Буг, Дніпро та їх приток; саме ними проходять меридіональні екологічні коридори національного та регіонального рівня.

Також в екомережі регіону широко представлені сухостепові терасні і давньодельтові горбисті піщані ландшафти зі слабогумусованими ґрунтами під борами – нижні течії річок Дунай, Дністер та Дніпро. У фізико-географічному районуванні ця те-

риторія відноситься до Задністровсько-Причорноморської, Дністровсько-Бузької та Бузько-Дніпровської низовинних областей Причорноморського середньостепового краю Середньостепової підзони.

Північно-західна частина регіону Українського Причорномор'я, яка розташована в Лісостеповій зоні Південноподільської височинної області, також виділяється своїми високими показниками частки територій, що можуть бути включені до екомережі. Для неї характерні лісостепові височинні хвилясті лесові ландшафти з сірими лісовими й темно-сірими опідзоленими ґрунтами, з грабовими дібровами та лісостепові височинні еродовані ландшафти з чорноземами глибокими, грабовими дібровами, ярами та балками. Саме цією територією проходить Галицько-Слобожанський широтний екологічний коридор національного рівня. Екосистеми лісостепу репрезентовані досить великою кількістю об'єктів ПЗФ як загальнодержавного, так і місцевого значення.

Незважаючи на те, що більша частина регіону відноситься до Степової зони, в межах якої представлені Північно-, Середньо- та Південностепова підзони, степові ландшафти усіх трьох підзон внаслідок надзвичайної змінності та фрагментованості недостатньо відображені в регіональній екомережі. На сьогоднішній день не існує схеми Південноукраїнського широтного екокоридору, який проходить в межах Північностепової підзони, представлені лише його природні ядра (Кучурган-Андріяшівське, Куяльницьке, Гранітно-Побузьке, Єланецьке), які доволі важко об'єднати сполучними коридорами внаслідок розораності земель.

Більш повно в регіональній екомережі представлені такі ландшафти як південностепові лесові із темно-каштановими солонцюватими, лучно-чорноземними ґрунтами, глеє-солодями подів. У фізико-географічному районуванні вони тяжіють до Дністровсько-Бузької низовинної області Середньостепової підзони, Нижньобузько-Дніпровської та Присивасько-Приазовської низовинних областей Південностепової підзони. Треба нагадати, що цією територією проходить Азово-Чорноморський прибережно-морський екологічний коридор.

Натомість, середньостепові лесові ландшафти із степовими балками із чорноземами південними, які розповсюджені на межі Дніпровсько-Молочанської та Присивасько-Приазовської низовинних областей, в регіональній екомережі на сьогоднішній день не представлені. Треба зауважити, що саме східна частина Причорноморського регіону, для якої характерні середньостепові та південностепові ландшафти має недостатню частку територій, що можуть бути включені до екомережі. Тобто степові екосистеми, за виключенням природоохоронних об'єктів, настільки змінено сільськогосподарською діяльністю, що в даний час навіть немає можливості розглядати їх як потенційно придатні для створення екомережі.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Характеризуйте цільові настанови і зміст сучасної природоохоронної діяльності, участь у ній географічної науки.
2. Що являє собою природно-заповідний фонд? Пояніть цільові настанови формування природно заповідного фонду країни та її регіонів.
3. Дайте загальну характеристику ПЗФ України. Порівняйте частку ПЗФ України і країн Європейського Союзу.
4. Назвіть і покажіть на карті біосферні заповідники України. Поясніть їх відмінність від природних заповідників. З якого часу в нашій країні встановлений статус біосферних заповідників?
5. Природні заповідники України: характеризуйте їх функції, покажіть розміщення на карті.
6. Екологічні мережі – новий напрям створення природних каркасів країн і регіонів. Характеризуйте структурні елементи екологічних мереж.
7. З якого часу і за якими рішеннями в Україні розпочато формування національної та регіональних екологічних мереж?
8. Характеризуйте зміст і цільові настанови природних каркасів екологічної безпеки територій. Як співвідносяться природні каркаси з мережами природно-заповідного фонду та екомережами?

9. Представте природний каркас екологічної безпеки регіону Українського Причорномор'я за його складом і особливостями геопросторової організації.
10. Характеризуйте природний каркас екологічної безпеки Українського Причорномор'я за його картою (рис. 14). Назвіть і покажіть у його складі елементи Всеєвропейської екологічної мережі та національної екомережі України.
11. Представте головні напрямки подальшого зростання природного каркасу екологічної безпеки Українського Причорномор'я.
12. Обґрунтуйте необхідність посилення захисту природних степових ландшафтів України.

28. Методологічні напрями вивчення розселення населення

28.1. Концептуально-понятійна система «розселення населення»

У географії населення відбуваються методологічні трансформації, пов'язані з розробленням сучасних напрямів і підходів, серед яких *концепція геодемографічних процесів* та *генетична систематика розселення населення*. Традиційна територіальна систематика розселення активно доповнюється і поглиблюється принципами генетичної систематики, що розглядає розселення населення на засадах історичної географії за часом та історико-географічними передумовами господарського освоєння території.

Сучасна географія населення користується переважно статичними характеристиками населення і розселення. Склад і структуру населення та мережі поселень розглядають фіксованими на певні моменти (дати) і відносно незмінними. Тенденції змін і розвитку населення і розселення аналізують методами порівнянь таких фіксованих характеристик на різні дати з інтервалом 5–10 і більше років. Новітня *концепція геодемографічних процесів* стверджує, що зміни населення і розселення тривають постійно, що динамічні характеристики населення і розселення важливі і потрібні, що зміни складу і структури населення та мереж поселень мають свої передумови, чинники, тенденції розвитку. Введе-

не і розроблене поняття *тип геодемографічного поселення (тип ГДП)* [Яворська, 2007; Яворська, 2013] .

На схемі (рис. 15) представлена концептуально-понятійна система «розселення населення», в якій враховані зазначені методологічні трансформації географії населення. Її ядро становить поняття *розселення населення* з його головними предметними напрямками – *географія населення*, що розглядає просторовий розподіл населення, та *екістика*, яка вивчає розміщення поселень, а також соціумів поселень, адміністративно-територіальних одиниць та будь-яких класифікаційних груп населення. Чотири складових цієї схеми визначені і виділені шрифтом як базові поняття концептуально - понятійної системи :

- територіальні системи розселення (ТСР);
- генетичні типи розселення (ГТР);
- геодемографічна ситуація;
- геодемографічний процес.

Розселення населення – базова категорія географії населення, що характеризує геопросторовий розподіл населення за адміністративно-територіальними одиницями різних рангів, а також за різноманітними таксонами геопросторової систематики населення – зонами, регіонами, районами, місцевостями, ареалами, поселеннями. Загальний напрям такої систематики розселення населення – *територіальна організація населення*, а її базова одиниця – *територіальна система розселення (ТСР)*.

На даний час певною мірою розроблена *територіальна систематика розселення населення*. У вітчизняному містобудуванні базовою таксономічною одиницею такої систематики виступає *територіальна система розселення (ТСР)*. Це поняття одержало доволі глибоку теоретико-методологічну розробку [Яворська, 2013], має відповідну ієрархічну таксономію і набуло практичного використання у соціально-демографічних та економічних дослідженнях, у плануванні території. Таксономія систем розселення жорстко прив'язана до адміністративно-територіального устрою (АТУ) країни. Відтак, встановлені системи розселення, що відповідають різним територіальним рівням адміністративного поділу країни – національна (загальнодержавна), регіональні (обласні),

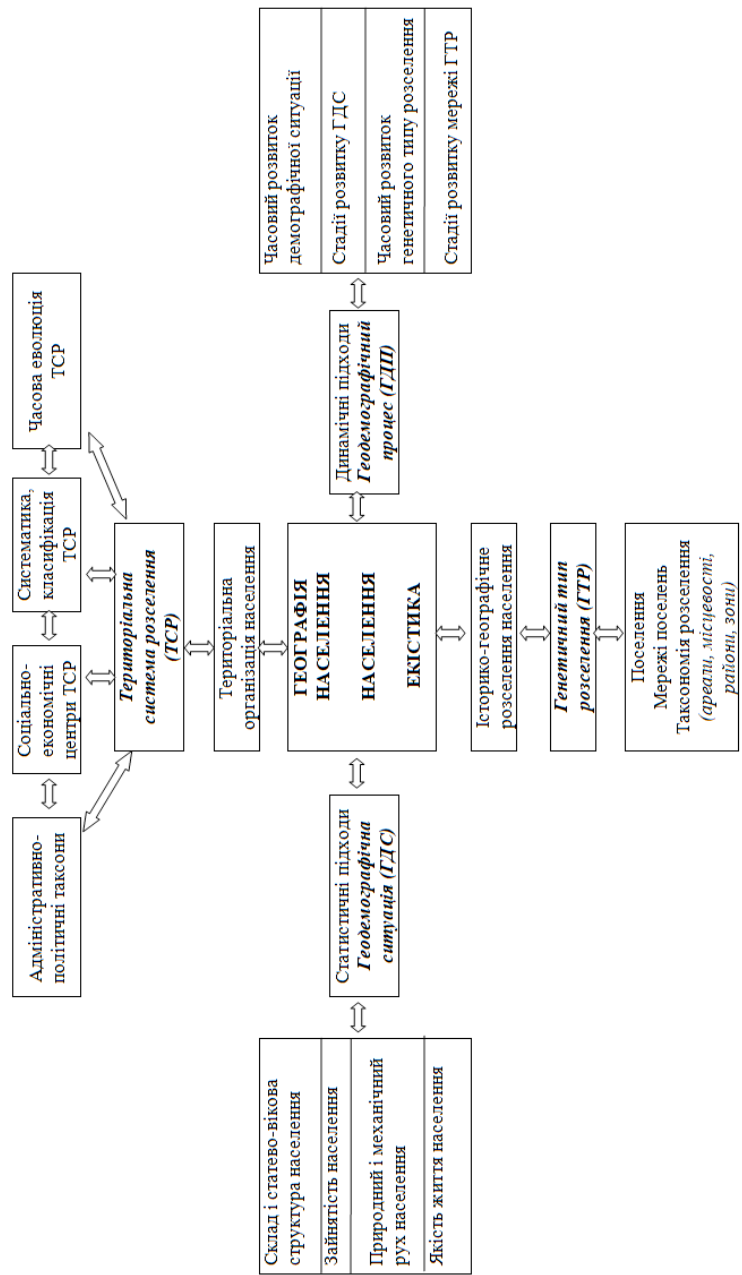

Рис. 15. Концептуально-понятійна система «розселення населення»

міжрайонні, районні, локальні системи розселення. І географи, і демографи повною мірою користуються у своїх розробках наведеною систематикою розселення, і це зрозуміло: системи розселення повинні мати управлінські структури, які розробляють і реалізують концепції, стратегії і плани їх соціально-економічного розвитку. Іншими словами, адміністративна прив'язка ТСР – одна з необхідних ознак систем розселення.

Територіальну систему розселення (ТСР) визначають як просторове поєднання поселень за такими ознаками:

- сукупність поселень має головне поселення – економічний і організаційний центр ТСР;
- поселення ТСР активно взаємодіють з центральним поселенням і між собою, і обсяг таких взаємодій і переміщень перевищує зовнішні контакти даної ТСР;
- сукупність поселень, що формують ТСР, має однорідні природно-географічні та соціально-економічні умови і ресурси життєдіяльності.

Як вже зазначалось, у більшості випадків ТСР виділяють за територіально-адміністративними та адміністративно-політичними ознаками, а зазначені генетичні властивості сукупностей поселень мають статус додаткових ознак. На методологічній схемі (рис. 15) позначені напрями характеристик ТСР. Серед них розроблення таксономії ТСР за адміністративно-політичним та адміністративно-територіальним поділом країни, встановлення організаційних і соціально-економічних центрів ТСР, впорядкування і класифікація ТСР і часова еволюція ТСР.

Екістика досліджує геопросторові розподіли поселень різних рангів і типів та їх територіальні поєднання і угруповання, а також розподіл населення поселень. Загальний методологічний напрям екістики – вивчення історико-географічного розселення населення та його генетична геопросторова систематика. Базовим поняттям цього напрямку є генетичний тип розселення (ГТР).

Генетична систематика розселення орієнтована на дослідження історико-географічних чинників заселення та господарського освоєння територій, на розгляд поступального розвитку розселення населення. Як вже зазначалось, цей напрям у геогра-

фії населення розроблений значно менше, ніж концепція територіальної організації населення.

За наведеною схемою (рис. 15) базовим поняттям нового підходу повинен стати *генетичний тип розселення* (ГТР). Коротко представимо зміст і функції цього поняття. *Генетичний тип розселення* утворюють поселення, що формувалися в однакових (подібних, схожих) історико-географічних умовах, мали споріднені природно-географічні, цивілізаційно-культурні, адміністративно-політичні та соціально-економічні складові свого розвитку. Зазначені чинники життєдіяльності поселень з часом можуть змінюватися, але вони певним чином залишаються у соціально-історичній пам'яті населення і помітно впливають на подальший розвиток соціумів. Саме тому такий аспект розселення термінують як *генетичний*. ГТР формується в межах території, що має певну природно-географічну та соціально-економічну однорідність. Критеріями для визначення ГТР є територіальна зосередженість поселень певних функціональних типів, своєрідна мережа поселень за їх місцезнаходженням та загальною конфігурацією, однаковий час заселення та господарського освоєння території, спільний соціально-економічний розвиток. Генетичні типи розселення встановлюють для окремих поселень, для мереж поселень, а також для різноманітних таксонів геопросторової систематики розселення – ареалів, місцевостей, районів, регіонів, зон (рис. 15).

Концепції *геодемографічних ситуацій* і *геодемографічних процесів* позначені на даній схемі також двома методологічними підходами (рис. 15). За першим населення і розселення регіону розглядають фіксованими, відносно незмінними. Це *статичний напрям* дослідження, що поєднує розгляд складу і структури населення – *геодемографічну ситуацію*, і мережу поселень – *різномірні територіальні системи розселення*. Екістика користується базовим поняттям *функціональний тип поселень*, за яким досліджують соціально-економічні функції міст і сільських поселень. Але це поняття – статична характеристика, позбавлена динамічних ознак.

Другий напрям – дослідження змін і розвитку населення та розселення регіону, що позначені сучасним поняттям *геодемогра-*

фічний процес. Йдеться про характеристику змін геодемографічних ситуацій – складу й структури населення, про загальні тенденції і «траєкторії» таких еволюцій, про різні *типи геодемографічних процесів* на різних ділянках території, які являють собою чи не найбільш вагомі характеристики розселення. Геодемографічні процеси орієнтовані також на зміну генетичних типів поселень, на поступальний розвиток соціально-економічних функцій міст.

Свою динаміку формування та розвитку має і територіальна систематика розселення населення в цілому. Можуть виникати нові ТСР і занепадати і зникати чи модернізуватися традиційні. Динамічний підхід необхідно поширювати і на *каркас розселення регіону*, що має свою еволюцію зі змінами генетичних типів розселення та їх співвідношенням.

28.2. Генетична систематика розселення – напрямок геодемографічних досліджень

Головним напрямом географії населення донедавна залишалося вивчення *розміщення* населення. Від середини минулого століття, з розвитком системного підходу почали досліджувати *територіальну організацію населення*, яка поєднувала характеристики розміщення населення та *екістику* – просторові розподіли і поєднання поселень. Такий інтегрований підхід термінували як *розселення населення*, а його цільові настанови визначають як *систематику розселення*.

На даний час певною мірою розроблена *адміністративно-територіальна систематика розселення населення*. У вітчизняному містобудуванні базовою таксономічною одиницею такої систематики виступає *територіальна система розселення* (ТСР). Це поняття одержало доволі глибоку теоретико-методологічну розробку, має відповідну ієрархічну таксономію і набуло практичного використання у соціально-демографічних та економічних дослідженнях, у плануванні території. Таксономія систем розселення жорстко прив'язана до адміністративно-територіального устрою (АТУ) країни, тому її термінують як *адміністратив-*

но-територіальну. Встановлені системи розселення, що відповідають різним територіальним рівням адміністративного поділу країни – національна (загальнодержавна), регіональні (обласні та АРК), міжрайонні, районні, локальні системи розселення. І географи, і демографи повною мірою користуються у своїх розробках наведеною систематикою розселення, і це зрозуміло: системи розселення повинні мати управлінські структури, які розробляють і реалізують концепції, стратегії і плани соціально-економічного розвитку.

Менш розробленою залишається *генетична систематика розселення*. Наукові розробки і публікації переконливо показують історико-географічну вкоріненість розселення населення: поселення у всі часи максимально вписувались у географічне середовище, орієнтуючись на його природно-ресурсний потенціал, історичні та політичні передумови, рівень господарського освоєння території, тогочасні вимоги і нормативи щодо природокористування та розміщення населених місць. Початкове розселення надалі набувало ознак самоорганізації і розглядалось вже як *процес розселення* зі своїми передумовами і чинниками, власною динамікою і загальними тенденціями розвитку, стадіями та етапами еволюції. Розглянемо вихідні положення цього напрямку.

Розселення населення – головна складова багатоаспектних і складних процесів господарського освоєння території, їх системний інваріант. На різних стадіях освоєння території розселення формує «генетичний зріз» розподілу населення та його господарської діяльності. Кожний новий екстичний «зріз» формується на основі попередніх і закладає основу його подальшої трансформації. *Процес заселення та господарського освоєння території* являє собою безперервну послідовність таких «зрізів», і завдання геодемографії – змістовно аналізувати процеси розселення в цілому за їх структурними часовими формалізаціями (карти, аеро- і космічні знімки, структурні схеми), а також за встановленими напрямками і тенденціями еволюції.

Помітно посилюється інтерес дослідників до *генетичної систематики розселення*, яка істотно поглиблює і конкретизує теорію і методологію сучасної *екістики* – науки про розміщення

поселень. На даний час системи розселення різних рангів встановлюються переважно за адміністративно-територіальними межами, вони «задані», і цільові настанови дослідження полягають у їх порівняльній характеристиці. Поза увагою дослідників лишається генеза систем розселення, їх формування і розвиток, виділення самих систем розселення як таких на генетичних та історико-географічних засадах.

Визначимо базові поняття генетичної систематики розселення:

– *генетична систематика розселення населення* це розподіл (класифікація) поселень за історико-географічними ознаками, серед яких час виникнення і передумови подальшого формування і розвитку, участь у заселенні та господарському освоєнні певної території;

– *генетичний тип розселення* – одиниця (таксон) ознакової систематики поселень за історико-географічними ознаками і характеристиками: часом і передумовами зародження та формування; тогочасними соціально-економічними та військово-політичними функціями; участю в заселенні та господарському освоєнні краю; адміністративно-територіальною та державною приналежністю; історико-культурною та цивілізаційною орієнтацією;

– *генетичний каркас розселення населення території* – сукупність генетичних типів поселень певної територіальної одиниці (країна, регіон, ареал), що представляє географічне розміщення поселень та їх геопросторовий розподіл.

Останнє поняття потребує обговорення. На відміну від територіальних систем розселення (ТСР) – національних, регіональних, локальних, які розглядають розселення як соціально-економічну цілісність, як об'єкти адміністративного управління, каркаси розселення представляють множину поселень як просторову сукупність поселень усіх генетичних типів, як просторове поєднання поселень різних типів. Генетична систематика розселення ще не користується ознаками взаємодії та соціально-економічних відношень поселень. Це справа недалекого майбутнього. І разом з тим потреба у такому понятті позначена чітко: сучасна екістика широко користується систематикою розселення без її

прив'язки до політико-географічних і адміністративно-територіальних одиниць.

Складним і недостатньо розробленим на даний час лишається питання про відношення та взаємодію понять *територіальна систематика розселення* та *генетична систематика розселення*: якою мірою генетичні особливості розселення враховані у визначенні форм адміністративно-територіальної організації населення, зокрема, у виділенні систем розселення (?), а також зустрічно – як у генетичній систематиці враховувати адміністративно-територіальний статус поселень (?). Відповіді на нього вкрай неоднозначні, дискусійні і складні. З одного боку, у геодемографічних дослідженнях генетичний підхід до вивчення процесів розселення та господарського освоєння території є загальноновизнаним і за окремими напрямками достатньо розробленим. З другого – генетичні ознаки розселення жодною мірою не враховані у чинній територіальній систематиці розселення. Як вже наголошувалось, системи розселення мають чітку адміністративну прив'язку до сучасного АТУ, і це критерій для їх виділення.

Географи намагаються подолати таке протиріччя і у багатьох випадках поширюють на адміністративні системи розселення ті чи інші генетичні характеристики. У містобудівельній таксономії систем розселення виділені «локальні системи розселення» без чіткої адміністративної прив'язки. Але це паліативні підходи, які аж ніяк не знімають ключового питання: як поєднати у систематиці розселення адміністративні та генетичні ознаки? Здавалося б, що будь-яку ТСР можна характеризувати за генетичним складом її поселень, і проблема поєднання двох систематик розселення вирішується. Але це не так. Генетична систематика розселення лишається незатребуваною для адміністративно-територіальних систем розселення. На перспективу можна припустити, що сучасна адміністративно-територіальна реформа більшою мірою врахує історико-географічні передумови і особливості розселення населення, і в цьому разі його адміністративна систематика буде більшою мірою (в ідеалі – повною мірою) співпадати з генетичними територіальними відмінами розселення населення. Але на даний час територіальна організація населення за адміністратив-

ним поділом жодною мірою не співставлена з його генетичними територіальними відмінами. Адміністративна система протистить генетичним засадам територіальної організації населення, і для того, щоб ці напрямки врешті решт стикувати, а на перспективу – поєднати, необхідно їх чітко розмежувати у концептуально-понятійному плані.

Приходить час ставити і розробляти проблему генетичної систематики розселення як альтернативи її традиційному адміністративно-територіальному прочитанню. Зрозуміло, що таке протиставлення зазначених підходів являє собою методологічне елімінування питань генези розселення, виділення їх окремим науковим напрямом з метою поглиблення розробки. Зрозуміло також, що методологічна і методична взаємодія двох підходів повинна посилюватись і орієнтувати вітчизняну ексітику на якісно вищий аналіз двох різновидів систематики розселення. Але нині на порядку денному перше питання – розробка *генетичної систематики розселення* як окремого і змістовно нового напрямку географії населення. Новий напрям потребує відповідного впорядкування та оновлення понятійного-термінологічного апарату.

І ще одне важливе методологічне положення: генетична систематика розселення повинна використовувати як статичні характеристики територіальних систем розселення, так і динамічні особливості їх геодемографічного розвитку. Донедавна динаміку розселення вивчали переважно порівнянням різночасових схем розселення. Сучасна ексітика спирається на фіксовані характеристики розселення, що фіксують мережу поселень, а також і на динамічні ознаки самого процесу розселення, його інтенсивність і соціально-економічну спрямованість. У географії населення розроблена *концепція геодемографічних процесів*, яка істотно доповнює ознаки систем розселення особливостями геодемографічного розвитку території. Методологічною основою геодемографічних досліджень повинна стати типологія *регіональних геодемографічних процесів*, що позначає перехід від адміністративно-територіальної систематики розселення до генетичної.

28.3. Концепція геодемографічних процесів

Вагомою методологічною складовою дослідження генетичного розселення повинна стати *концепція геодемографічних процесів*. Розселення населення – історична категорія, що має власну хронологію – від початку заселення і господарського освоєння до подальших його змін і трансформацій. Необхідно визначати час заснування поселень та набуття ними певних господарських функцій, етапи чи стадії змін і трансформацій соціально-економічних функцій поселень та їх системних поєднань. Наведемо схематичний приклад таких трансформацій. На півдні України чітко розмежоване *первинне розселення* – аграрне, аграрно-рибопромислове, рибопромислове, та *вторинне* – колоністсько-аграрне, аграрно-транспортне, аграрно-торгівельне, транспортно-логістичне, аграрно-рекреаційне, портово-промислове. Первинність-вторинність розселення потребує подальшого розроблення. Скажімо, у степовій зоні протягом 1960-1970-х років велось масштабне гідротехнічне будівництво – Північно-Кримський канал та системи зрошувального землеробства, яке спричинило чергову хвилю розселення, за наведеною схемою *третинну*) у вигляді нових радгоспних селищ. Про масштаби тогочасної «розселенської хвилі» свідчить той факт, що у районах зрошувального землеробства на Херсонщині густота сільського населення зросла вдвічі. Ще одна хвиля розселення – *четвертинна* пов'язана з інтенсивним формуванням *зон приміського розселення* – дачного, садівничо-городнього, котеджного, рекреаційного. Навколо великих міст формуються так звані *урбанізовані ареали*, які добре відомі як специфічні форми розселення у багатьох країнах світу і які, разом з тим, не мають офіційного статусу як форми розселення у вітчизняній практиці.

Розселення населення розглядають як геопросторове розміщення населення, з одного боку, і як процес заселення та господарського освоєння території та його зміни і трансформації, з другого. Демографія вивчає сучасний склад і структуру населення, який термінують *демографічною ситуацією*. Йдеться про кількісний і якісний склад населення, про його статеву-вікову струк-

туру та зайнятість, природний та механічний рух, якість життя (рис. 15). Географи поширили цей підхід на аналіз територіальних відмін у розселенні населення і розробили поняття *геодемографічна ситуація* – демографічна ситуація на певній території.

Згодом була розроблена концепція *геодемографічних процесів* (Яворська, 2013), за якою геодемографічні ситуації розглядають за їх змінами і розвитком. Якщо геодемографічна ситуація «картинка», фіксований «кадр», то геодемографічний процес – це вже «кінематографічна стрічка», що представляє певний сюжет, певний розвиток ситуації. Розселення населення набуло ознак динаміки, часових змін. Стало можливим характеризувати напрями і тенденції таких змін, прогнозувати «траєкторії» розвитку демографічних ситуацій.

Концепцію *геодемографічних процесів* розглядають за двома методологічними напрямками. За першим населення і розселення регіону розглядають фіксованими, відносно незмінними. Це *статичний напрям* дослідження, що поєднує розгляд складу і структури населення – *геодемографічну ситуацію*, і мережі поселень – *різнорівневих територіальних систем розселення*. Екістика – наука про розміщення поселень користується базовим поняттям *функціональний тип поселень*, за яким досліджують соціально-економічні функції міст і сільських поселень. Але у сучасній географії населення це поняття розглядають переважно як статичну характеристику, позбавлену динамічних ознак. Стає необхідним поглибити методологічне розроблення функціональних типів поселень і розселення в цілому за його часовими – власне історико-географічними властивостями і характеристиками.

Наукові публікації і практичні розробки переконливо показують історико-географічну вкоріненість розселення населення: поселення у всі часи максимально вписувались у географічне середовище, орієнтуючись на його природно-ресурсний потенціал, історичні та політичні передумови, рівень господарського освоєння території, тогочасні вимоги і нормативи щодо природокористування та розміщення населених місць. Початкове розселення надалі набувало ознак самоорганізації і розглядалось вже як *процес розселення* зі своїми передумовами і чинниками, власною

динамікою і загальними тенденціями розвитку, стадіями та етапами еволюції.

Дослідження змін розвитку поселень і динаміки кількості населення на певній території термінують сучасним поняттям *геодемографічний процес*. Йдеться про характеристику змін геодемографічних ситуацій – складу й структури населення, про загальні тенденції і «траєкторії» таких еволюцій, про різні *типи геодемографічних процесів* на різних ділянках території, які являють собою чи не найбільш вагомі характеристики розселення. Геодемографічні процеси орієнтовані також на зміну генетичних типів поселень, на поступальний розвиток соціально-економічних функцій міст [Яворська, 2013].

Свою динаміку формування та розвитку має і територіальна систематика розселення населення в цілому. Можуть виникати нові ТСР і занепадати і зникати чи модернізуватися традиційні. Динамічний підхід необхідно поширювати і на *каркас розселення регіону*, що має свою еволюцію зі змінами генетичних типів розселення та їх співвідношенням.

Типологічні підходи до аналізу розселення населення повинні включати головні характеристики *процесів розселення*, що представляють їх територіальні відмінності за динамікою заселення, рівнем господарського освоєння території тощо. У процесах розселення населення задіяні всі передумови і чинники, що спричиняють освоєння території і формують *генетичні типи розселення*. За їх поєднаннями виділяють ті чи інші стадії господарського освоєння території та формування мережі поселень. Кінцевою метою таких досліджень є встановлення генетичних груп поселень за часом їх застосування та економічними функціями – *функціонально-генетичних типів розселення*.

Генетичну систематику розселення населення розробляють на всіх рівнях організації життєдіяльності суспільства – від точкового до глобального. Відповідні класифікації і схеми розробляють для поселень, поселенських мереж, для різних рівнів розселенської таксономії, тобто для різних ареалів, місцевостей, районів, регіонів, зон.

За наведеною схемою (рис. 15) базовим поняттям нового підходу повинен стати *генетичний тип розселення* (ГТР). Коротко представимо зміст і функції цього поняття. *Генетичний тип розселення* утворюють поселення, що формувалися в однакових (подібних, схожих) історико-географічних умовах, мали споріднені природно-географічні, цивілізаційно-культурні, адміністративно-політичні та соціально-економічні складові свого розвитку. Зазначені чинники життєдіяльності поселень з часом можуть змінюватися, але вони певним чином залишаються у соціально-історичній пам'яті населення і помітно впливають на подальший розвиток соціумів. Саме тому такий аспект розселення термінують як *генетичний*.

ГТР формується в межах території, що має певну природно-географічну та соціально-економічну однорідність. Критеріями для визначення ГТР є територіальна зосередженість поселень певних функціональних типів, своєрідна мережа поселень за їх місцезонаванням та загальною конфігурацією, однаковий час заселення та господарського освоєння території, спільний соціально-економічний розвиток.

У географії населення розселення розглядають, з одного боку, як наявний просторовий розподіл населення, як карту розміщення населення, а з іншого – як процес заселення та господарського освоєння території та його зміни і трансформації (рис. 15). Типологічні підходи до аналізу розселення населення повинні включати головні характеристики *процесів розселення*, що представляють їх територіальні відмінності за динамікою заселення, рівнем господарського освоєння території тощо.

На рис. 15 показана участь окремих характеристик процесів розселення у формуванні генетичних типів розселення. Головними з них є ті чи інші стадії господарського освоєння території та формування мережі поселень. Кінцевою метою таких досліджень є встановлення генетичних груп поселень за часом їх застосування та економічними функціями – *функціонально-генетичних типів розселення*.

Розселення населення розглядають як геопросторове розміщення населення, з одного боку, і як процес заселення та гос-

подарського освоєння території та його зміни і трансформації, з другого. Демографія вивчає сучасний склад і структуру населення, який термінують *демографічною ситуацією*. Йдеться про кількісний і якісний склад населення, про його статеву-вікову структуру та зайнятість, якість життя. Географи поширили цей підхід на аналіз територіальних відмін у розселенні населення і розробили поняття *геодемографічна ситуація* – демографічна ситуація на певній території. Згодом була розроблена концепція *геодемографічних процесів* [Яворська, 2007], за якою геодемографічні ситуації розглядають за їх змінами і розвитком. Якщо геодемографічна ситуація «картинка», фіксований «кадр», то геодемографічний процес – це вже «кінематографічна стрічка», що представляє певний сюжет, певний розвиток ситуації.

І ще одне важливе методологічне положення: генетична систематика розселення повинна використовувати як статичні характеристики територіальних систем розселення, так і динамічні особливості їх геодемографічного розвитку. Донедавна динаміку розселення вивчали переважно порівнянням різночасових схем розселення. Сучасна екістика спирається на фіксовані характеристики розселення, що фіксують мережу поселень, а також і на динамічні ознаки самого процесу розселення, його інтенсивність і соціально-економічну спрямованість.

У географії населення розроблена *концепція геодемографічних процесів*, яка істотно доповнює ознаки систем розселення особливостями геодемографічного розвитку території. Методологічною основою геодемографічних досліджень повинна стати типологія *регіональних геодемографічних процесів*, що позначає перехід від адміністративно-територіальної систематики розселення до генетичної.

28.4. Генетичний каркас розселення населення Українського Причорномор'я

Як приклад практичного використання генетичної систематики розглянемо характеристику розселення населення Українського Причорномор'я (УП). Розселення населення Українського Причорномор'я можна характеризувати за двома напрямками:

(1) як *територіальну систему розселення* регіону, в якій поселення пов'язані інтенсивними відношеннями і взаємодіями і мають головний економічний центр – «регіональну столицю»; (2) як *регіональний каркас розселення*, що інтегрує всю сукупність поселень краю різних генетичних типів. Зрозуміло, що за кожним напрямом розселення населення регіону характеризують по-різному, за різними класифікаційними ознаками.

Регіон УП внаслідок свого приморського положення виділяється своєрідною територіальною організацією господарства та розселення населення. Головні економічні центри – портово-промислові комплекси та вузли, а також рекреаційні центри та найбільші міста, розміщені вздовж узбережжя моря та по нижній течії Дунаю, Дністра, Південного Бугу та Дніпра. Регіон вирізняється характерним *поліцентричним (багатоядерним) приморсько-фасадним типом* територіальної організації, який зумовлює значну нерівномірність і контрастність господарського освоєння території регіону.

Приморська смуга є найбільш заселеною і економічно розвиненою частиною регіону, його своєрідним фасадом. Зауважимо, що концентрація населення, інфраструктури та господарства у приморській смузі продовжує невинно зростати. Далі від узбережжя приморська смуга змінюється *серединною смугою*, де відсутні види господарської діяльності, пов'язані з морем, але зберігається загальна орієнтація на економічні центри, що розташовані на узбережжі. Північні райони, найбільш віддалені по відношенню до приморської частини, утворюють *периферійну смугу*, для якої характерна слабо розвинена соціальна інфраструктура, постійний відтік населення і несприятлива статеві і вікова структура населення (висока частка пенсіонерів, мала – працездатного населення, в тому числі і молоді).

Регіональна система міського розселення УП представлена 37 містами і 81 селищем міського типу (СМТ). Чисельність міського населення станом на 2013 р. складала 3063,8 тис. чол. або 65,9 % від загальної чисельності населення регіону УП, що становило 4637,4 тис. чол. За кількістю міських поселень в регіоні УП переважають малі міста (30 з 37 одиниць). Слід зазначити

про нерівномірність їх розміщення по території УП. Найбільша їх кількість сконцентрована в Одеській області (15 одиниць), 7 – в Миколаївській і 8 – в Херсонській областях. Натомість чисельність їх населення становить лише 19,1 % від всього міського населення УП. Великі міста (до цієї категорії ми віднесли обласні центри – Одесу, Миколаїв, Херсон, в яких людність перевищує 100 тис. чол.) і категорія середніх міст (50–100 тис. чол.) в регіоні УП малочисельні (відповідно 3 і 4 одиниці – в Одеській області середні міста – Ізмаїл, Чорноморськ, Білгород-Дністровський, в Миколаївській – Первомайськ, в Херсонській – відсутні, так як Нова Каховка перейшла з розряду середніх до малих міст). В великих містах проживають 59 % всього міського населення, в той час як у середніх – 8,1 %.

Наступна категорія міських поселень – селища міського типу являє собою найчисельнішу групу. Всього таких поселень в регіон УП – 81, в них мешкає 13,7 % від всього міського населення регіону УП. СМТ є однією із самих динамічних категорій міських поселень Одеського регіону. Так, якщо за останні півстоліття кількість малих, середніх і великих міст в Одеській області збільшилась на 11,0 % (з 17 до 19 одиниць), то в той же час кількість смт зросла на 12,2 % (з 27 до 33 одиниць). Тільки за останні 10 років з сільських поселень в категорію СМТ перешли 4 сільські поселення (Хлібодарське, Причорноморське, Таїрове, Авангард). Територіально СМТ розосереджені по всій території регіону УП і є основою формування (опорним каркасом) багатьох районних і місцевих систем розселення.

У сільській місцевості регіону УП за станом на 2013 р. мешкало 1589,1 тис. чол., або 34,14 % загальної чисельності населення регіону. Систему сільського розселення регіону УП складають 2677 сільських населених пунктів. Одеська область має в регіоні найбільшу щільність сільського населення – 23,8 чол./км², в той час як Миколаївська – 15,4 чол./км², Херсонська – 14,7 чол./км².

Особливості господарського освоєння і заселення регіону Українського Причорномор'я сформуvalи головні типологічні ознаки малих міст. У регіоні Українського Причорномор'я виділено п'ять генетичних типів малих міст:

- 1) морські портові міста – Рені, Кілія, Вилкове, Гола Пристань, Олешки, Очаків, Скадовськ, Генічеськ;
- 2) міста-фортеці – Берислав, Каховка, Балта;
- 3) міста іноземної поселенської колонізації – Болград, Арциз;
- 4) міста при новобудовах – Роздільна, Южне, Южноукраїнськ, Таврійськ, Теплодар;
- 5) міста-сільськогосподарські поселення (агromіста) – Ананьїв, Баштанка, Березівка, Біляївка, Вознесенськ, Кодима, Подільськ, Нова Одеса, Новий Буг, Снігурівка, Татарбунари. Наведемо коротку характеристику функціональних типів малих міст Причорномор'я, яка є складовою генетичної систематики поселень. Міські поселення систематизовані за соціально-економічною спеціалізацією, за функціями, які вони виконують у господарському комплексі регіону.

Портові міста, портові пункти, річкові пристані становлять одну з головних груп малих міст. Населені пункти, на базі яких сформувались малі міста цього генетичного типу, виникали в різні періоди історичного минулого регіону – від X і XVI ст. (Кілія, Рені) до XVIII–XIX ст. (Генічеськ, Скадовськ). На їх місці спочатку закладались військові укріплення, фортеці. Але основним фактором їх локалізації було їх приморське положення, положення на берегах річок (Дунай, нижня течія Дніпра або його рукавів, притоків).

До цього генетичного типу віднесені 8 малих міст: 3 з них локалізовані на лівому березі Дунаю (Рені, Кілія, Вилкове), два міста в районі нижньої течії Дніпра (Гола Пристань, Олешки) і три – на узбережжях Чорного і Азовського морів (Очаків, Скадовськ, Генічеськ). Мале місто Южне віднесено до генетичного типу поселень, виникнення яких обумовлено будівництвом Одеського припортового заводу та розвитком порту Южного.

Генетичний тип – міста-фортеці представлений трьома поселеннями. Територія, де виникло місто *Берислав*, входила до Великого Князівства Литовського (XIV–XV ст). Тут була заснована Вітовтова митниця, військове поселення. Після захоплення цієї території турецькими феодалами на місці митниці була побу-

дована військова фортеця Кизил – Керман, яка використовувалась як плацдарм для нападів на українські землі. Після того, як цей край ввійшов до складу Російської імперії (1774 р.), на руїнах турецької фортеці було засновано місто Берислав.

Місто Каховка (місто з 1791 р), розміщене на лівому березі Дніпра в зоні Каховського водосховища. Турецькі і кримські феодали, які панували в цьому регіоні декілька століть, в 1492 р. побудували на місці теперішньої Каховки військову фортецю Іспам-Кермен, яка використовувалась (як і Берислав) для нападів на українські землі. Після приєднання цих земель до складу Росії в 1791 р. тут виникає ряд населених пунктів, серед яких і Каховка.

Місто Балта (місто з 1797 р.) – це поселення виникло як військова фортеця і торговельний центр на р. Кодима, по якій проходив рубіж (лінія) інтересів Турецьких османів і Польщі в цьому районі. В першій половині XVI ст. турки побудували тут фортецю Балта, яка виконувала функції певного форпосту в їх боротьбі проти Польщі. У свою чергу польський магнат Юзеф Любомирський побудував на протилежному березі р. Кодими фортецю, заснував тут поселення під назвою Юзефград, яке слугувало базою для захисту від нападів турецьких і татарських орд. В кінці XVIII ст. вся ця територія ввійшла до складу Російської імперії; в 1797 р. обидва населених пункти були об'єднані під назвою Балта, яка стала адміністративним центром Балтського повіту Подільської губернії.

Генетичний тип – міста іноземної поселенської колонізації представлений Болградом і Арцизом. Ці два міста були засновані на початку XIX ст. відповідно болгарськими і німецькими колоністами. Їх первинні генетичні функції пов'язані з характерними для цих етнічних соціумів напрямком господарської діяльності (овочівництво, городництво, виноградарство, садівництво, шовківництво, вівчарство), і така спеціалізація прослідковується до наших днів.

Міста при новобудовах утворюють ще один генетичний тип міст. Виникнення цих малих міст пов'язане з різними новобудовами народно-господарського значення. *Роздільна* була заснована в 1863 р., як робітниче поселення під час будівництва першої

в Україні залізничної лінії Одеса-Балта, яка почала функціонувати з 1865 р. *Місто Южне* виникло у 1973 р. на березі Аджалицького лиману як робітниче поселення при будівництві Одеського припортового заводу. *Місто Южноукраїнськ* – засноване в 1975 р. як робітниче селище при будівництві Південноукраїнської АЕС (місто з 1987 р.). *Місто Таврійськ* – засноване в 1983 р. за рахунок виокремлення частини території Нової Каховки, яку було засновано в 1950 р. в зв'язку з будівництвом Каховського гідроенергетичного комплексу. *Місто Теплодар* – засноване в 1989 р. (місто – з 1997 р.) як робітниче поселення при будівництві Одеської АЕС. Після Чорнобильської катастрофи будівництво Одеської АЕС було зупинено, а місто Теплодар, не дивлячись на надання йому статусу міста обласного підпорядкування, занепало у своєму розвитку.

Сільськогосподарські поселення утворюють найбільшу групу міст. До цього генетичного типу віднесено 11 малих міст регіону Українського Причорномор'я: Ананьїв, Баштанка, Березівка, Біляївка, Вознесенськ, Кодима, Подольськ, Нова Одеса, Новий Буг, Снігурівка, Татарбунари. Більшість їх виникло в період масового заселення цього регіону в кінці XVIII – на початку XIX століть як сільськогосподарські поселення.

28.5. Еволюція розселення населення в Українському Причорномор'ї

Не зважаючи на кількісні втрати міського населення, у регіоні продовжується процес утворення *агломерацій*, зумовлений посиленням зв'язків між найбільшими містами та прилеглою до них територією на основі трудових міграцій, спільних ринків праці, землі, фінансових ресурсів тощо. В геоурбаністиці застосовуються поняття «*субурбанізація*» (процес зростання і розвитку приміської зони великих міст, внаслідок чого відбувається утворення міських агломерацій), «*рурурбанізація*» (процес поширення міських форм життя на сільську місцевість), «*контрурбанізація*» (процес уповільнення зростання міських агломерацій).

Одеська агломерація – окреслена адміністративними межами міст обласного значення Одеса, Чорноморськ, Теплодар і

Южне, більша її частина за сучасного АТУ потрапила до Одеського району. Такі населені пункти як Роздільна, Березівка та територіальні громади – Лиманська, Іванівська, Раухівська, Степанівська, Роздільнянська, Березнянська, Курісовська, які територіально не відносяться до Одеського району, але які знаходяться в межах годинної досяжності м. Одеса та генерують маятникові міграційні потоки до Одеси, входять до приміської зони Одеси (ПЗ). В Одеській агломерації виділяються дві потужні планувальні осі, які швидко розвиваються – «Одеса-Чорноморськ» і «Одеса-Южне». Приморсько-фасадна лінійна планувальна організація агломерації повторює перебудову територіальної структури самої Одеси, яка в другій половині ХХ століття з міста з компактною забудовою перетворилася в лінійне місто, витягнуте уздовж морської затоки.

За останні десятиріччя минулого століття структуризувалась Херсонська міська агломерація, до якої відносяться Херсон з прилеглими містами Олешки (б. Цюрупинськ) та цілий ряд селищ – Білозерка, Камишани, Зеленівка, Антонівка, Наддніпрянське. Загальна площа агломерації складає біля 1,5 тис. км², на якій проживало понад 450 тис. жителів.

Навколо Миколаєва формується міська агломерація, до складу якої входять 6 міських поселень і 139 сільських населених пунктів Миколаївського району. В межах агломерації проживало 656 тис. чол., населення, що становить 59,2 % від всієї чисельності населення області. Миколаївська міська агломерація належить до типу великих, моноцентричних, слаборозвинених. В межах Миколаївської міської агломерації формується досить потужна промислова агломерація з промислово-портовими функціями загальнонаціонального і міжнародного значення.

Приморська система розселення Українського Причорномор'я локалізована і охоплює лише певну групу адміністративних районів, які тягнуть (своїм розташуванням, соціально-демографічними і економічними зв'язками) до морського узбережжя і оконтурюють узбережжя «ланцюжком» населених пунктів (приморських міст і селищ). У приморській смузі регіону Українського Причорномор'я загальною площею 36,6 тис. км² або 42,3 % від

загальної території регіону, проживає за станом на 1 січня 2021 р. – 3134,9 тис. чол., або 69,7 % від всієї кількості жителів УП. В межах приморської смуги функціонує 16 одиниць міських поселень, 31 селище міського типу та 745 сільських населених пунктів. Загальний показник густоти населення тут досить високий – 86 чол. на км² (в цілому по УП він становить 52 чол. на км²). Більше ніж 50 % сільського населення зосереджено в районах Приморської смуги та тяжіють до агломерацій.

У приміських зонах великих міст України склався особливий тип розселення населення. Демографи і географи-екісти традиційно ділять населення на міське і сільське, аналізують рівень урбанізації території, виділяють системи міського і сільського розселення. У зонах тяжіння великих міст сформувався новий тип розселення – власне приміський. Поряд зі звичним міським і сільським населенням в приміській зоні виник змішаний тип розселення, який сучасна статистика не може віднести ні до міського, ні до сільського. Йдеться про масиви котеджного, дачного і садово-городнього землекористування в приміській зоні, які не мають чіткої адміністративної прив'язки ні до великого міста, ні до певних адміністративних районів. У світовій статистиці такі території називають «урбанізовані ареали» і включають в міське населення. На перспективу приміські зони можуть отримати певний адміністративний статус і в Україні. Поки ж в приміських зонах необхідно враховувати три типи населення – міське, сільське і власне приміське.

Рекреаційні поселенські мережі мають свою територіальну структуру з типовою конфігурацією, густотою і людністю поселень. На сьогоднішній день в регіоні УП досить чітко сформовані мережі рекреаційних поселень, які виконують функції курортів; в процесі формування знаходяться мережі поселень, де розвивається відпочинковий та пізнавальний туризм, як наприклад – агро-, еко- та етнотуризм. В регіоні УП здебільшого такі поселення тяжіють до водних об'єктів, об'єктів ПЗФ або лісових масивів. Треба відмітити, що у функціональному відношенні подібні поселення при своєму заснуванні виконували аграрні, рибопромислові, транспортні чи ще якісь господарські функції. На сьогоднішній

час провідною галуззю господарства району стає рекреаційно-туристична діяльність. Це супроводжується формуванням рекреаційного розселення з розгортанням мережі спеціалізованих сезонних і постійних об'єктів і населених пунктів для розміщення та обслуговування туристів.

Вагомим чинником формування розселення регіону з кінця минулого століття стала дачна і садово-городня діяльність міського населення. Дачні, садово-городні, приміські котеджні селища протягом останніх 30–40 років значно змінили загальну картину розселення навколо міських поселень, і, перш за все, навколо обласних центрів. В науковій літературі з'явилися нові поняття і терміни, що засвідчують цей феномен: «дачизація території», «сільсько-міський образ життя», «агро-рекреаційні форми розселення», «дачне розселення», «зони спільних інтересів» тощо.

Причини масової «дачизації» треба шукати в тому, що в цей період (80-і роки ХХ ст. – перша декада ХХІ ст.) суттєво загострилась економічна ситуація в країні: дефіцит продовольчих товарів, шалене зростання цін, зубожіння населення, приватизаційні процеси, непрозора політика владних структур тощо. Масштаби цього явища в Україні як і в Росії унікальні. На жаль, офіційна статистика масштабів «дачизації» у нас відсутня. В аналітичній літературі називають різні її показники. В родові поняття «дача» зазвичай включають власне дачі, сільські будиночки, городництво, багаті сільські вілли, садиби тощо. Чи мають вони суттєве значення для економічного розвитку тих сільських територій, де вони концентруються зі своїми шістьма сотками? Але ж ці шість соток існують, ці дачні кооперативи мають свої будівлі, шляхи сполучення (частіше – це примітивні дороги та стежини без твердого покриття), свою інфраструктуру (лінії електропередач, технічні споруди з функціями водозабезпечення, інколи тимчасові сезонні торговельні точки, сезонні мікро-ринки тощо). В цілому дача – скоріше атрибут еволюції розселення або його територіальної пульсації, яке функціонує в сезонних, а частіше, в щотижневих циклах. Це – агро-рекреаційна форма сільсько-міського розселення, сільсько-міського образу сучасного буття.

Масштаби «дачизації» вражають. На 1992 р. вони охоплювали від 50 до 70 % сімей обласних центрів, а для середніх і малих міст – 40–45 %. У приміських зонах Одеси, Чорноморська, Білгород-Дністровського, Южного на початку 1990-х років було зареєстровано близько 140 тис. ділянок із загальною площею землі понад 10 тис. га.

Найбільша концентрація цих дачних ділянок спостерігається вздовж правих берегів Хаджибейського і Тилігульського лиманів, на берегах Дністра і Дністровського лиману, долинами невеликих річок (Барабой та ін.) в радіусі 1,5–2,0 годинної ізохроні від обласного центру. У Миколаївській і Херсонській областях в приміських зонах вздовж берегів Південного Бугу, Інгульця, Дніпра і його нижніх притоків (Конка) зосереджено близько 90 і 60 тис. ділянок відповідно, а загальна площа дач сягає тут 9 тис. га.

Надалі, в умовах відносного покращення соціально-економічної ситуації, активний розвиток дачного і садово-городнього розселення триває. Почався досить інтенсивний перерозподіл численних земельних ділянок між певними суб'єктами діяльності в цій сфері. Значна власників дач відмовляється від них з причин постаріння людей, підвищення цін на проїзд до ділянок, підвищення цін на електроенергію, охорону, тарифів на воду, активізації «збирачів» металу, які в зимовий період розкрадають все «що легко лежить» тощо. Є випадки, коли покинуті, залишені дачі перекуповуються певними людьми, які вже володіють кількома ділянками. Вони чекають подорожчання землі, щоб в майбутньому після вирішення законодавчими органами певних процедур щодо земельного питання, зробити на цьому «непоганий» бізнес. Адже цінність землі (або ширше – території) зростає у наш час все більше оскільки вона кінцева, а збільшення населення, продуктивних сил, забудова і заселення нових просторів вірогідно ніколи в майбутньому не закінчиться. Ці процеси мають місце і в інших регіонах України. Так, голова Донецької обласної адміністрації А. Близнюк в травні 2011 р., характеризуючи положення з дачами в обласному регіоні, заявив, що біля 70 % попередніх власників ділянок в області залишили їх або перепродали іншим господарям (Голос

України 5.05.2001 р.). До цього ще слід додати, що деякі дослідники ще в 2000 р. вважали, що населення поступово відходитиме від свого захоплення «дачними» ділянками, які в своїй основі ще з початку освоєння були не придатні для землекористування.

Отже, нова форма сучасної еволюції систем розселення в УП існує, удосконалюється, ускладнюється, вона наближується до третинної сфери, сфери агро-рекреаційної складової і потребує якісних ґрунтовних досліджень. До «дачизації» (ще раз наголосимо) у нас відношення дещо легковажне, і перш за все – на академічному рівні. А ця проблема не дуже проста: що це – форма еволюції систем розселення? чи це форма урбанізації сільських територій? Остаточної відповіді на ці питання ще не існує, вона потребує ще всебічного і ґрунтового дослідження.

За думкою деяких дослідників дачний феномен дещо гальмує перехід до *контрурбанізації* як нової універсальної стадії розселення населення. Сезоно-пульсуюча агро-рекреаційна форма розселення – це не контрурбанізація, а швидше – конвергенція сільсько-міського буття людей, індивідів. Як ці численні будиночки, сади, ця їх примітивна технічна інфраструктура, сезонне населення вписуються, інтегруються в уже існуючі стабільні системи розселення, генетичне минуле яких вже досить стабільне. Ці процеси є ще відносно новими, не повністю дослідженими, їх наслідки ще недостатньо з'ясовані.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Поясніть появу нових методологічних напрямів у географії населення.
2. Характеризуйте концептуально-понятійну систему «розселення населення» (рис. 15). Поясніть зміст її головних складових.
3. Представте територіальну систематику розселення як офіційну мережу впорядкування територіальної організації населення. Дайте визначення базовому поняттю *територіальна система розселення (ТСР)*.
4. За якими ознаками слід виділяти територіальні системи розселення (ТСР)?

5. Чому територіальну систематику розселення в Україні називають «адміністративно-територіальною»?
6. Назвіть одиниці (таксони) офіційної адміністративно-територіальної систематики розселення населення України.
7. Поясніть реальні запити суспільства на генетичну систематику розселення населення. Характеризуйте її зміст, покажіть відміни від традиційної територіальної систематики розселення.
8. Що вивчає екістика? Порівняйте її цільові настанови і зміст із звичаною характеристикою розселення населення.
9. Поясніть зміст і функції поняття *генетичний тип розселення*. За якими ознаками встановлюють генетичні типи розселення населення?
10. Характеризуйте відмінності між демографічними і геодемографічними дослідженнями. Які цільові настанови має геодемографічний напрям вивчення розселення населення?
11. Визначте зміст і пізнавальні функції поняття *геодемографічна ситуація*. Як за допомогою геодемографічних ситуацій можна характеризувати зміни головних характеристик населення та його розвиток?
12. Поясніть зміст і функції поняття *геодемографічний процес*. Характеризуйте співвідношення понять *геодемографічна ситуація* та *геодемографічний процес*.
13. Характеризуйте статичний та динамічний підходи у вивченні розселення населення. Які статистичні відомості потрібні для характеристики розвитку розселення населення?
14. Представте базові поняття генетичної систематики розселення населення. Покажіть новий зміст генетичної систематики порівняно з традиційною адміністративно-територіальною.
15. Поясніть взаємозв'язок понять територіальна систематика розселення населення та генетична систематика.
16. Характеризуйте генетичну систематику малих міст Українського Причорномор'я.
17. Поясніть стадійний розвиток розселення населення Українського Причорномор'я.

29. Соціально-економічна регіоналізація територій

29.1. Зміст і базові поняття соціально-економічної регіоналізації

Сучасна географічна наука розробляє десятки, а з врахуванням галузевих напрямів – напевне і сотні різноманітних схем регіоналізацій, районувань, зонувань, ешелонувань територій для численних запитів практики. Переважають компонентно-галузеві розробки, разом з тим все більшу увагу привертають комплексні та інтегральні схеми регіоналізації. Серед них найбільш високу комплексність та інтегрованість має *соціально-економічна регіоналізація*, пов'язана з регіональною економікою та регіональною політикою – напрямами сучасного менеджменту. В географічних дослідженнях змістовним аналогом такої регіоналізації здавна було *суспільно-географічне районування*, хоча значне поширення вже має саме *соціально-економічна регіоналізація*.

Сучасна географічна наука розуміє *соціально-економічну регіоналізацію* як поділ території на відносно цілісні природно-господарські таксони, що протистоять численним компонентно-галузевим підходам і певною мірою інтегрують їх. Регіоналістика поширює територіальні підходи і принципи управління на звичні схеми галузевого управління і сприяє його децентралізації. Чи не кращий приклад переходу від традиційного галузевого управління до територіального надає Асамблея європейських регіонів (1987 р.) та Комітет регіонів ЄС (1994 р.), які розробляють і реалізують регіональну політику для 146 регіонів 30 європейських країн (2018 р.).

У країнах ЄС впроваджена багаторівнева система регіоналізації:

- перший рівень – великі економічні регіони (NUTS-I);
- другий – базові економічні регіони (NUTS-II);
- третій – середні економічні регіони (NUTS-III);
- на четвертому і п'ятому рівнях виділяють локальні таксони (LAU-I та LAU-II).

Сучасні регіони – цілісні природно-економічні об'єкти державного управління та місцевого самоврядування, геопросторова основа регіональної політики. У такому контексті, *регіон* – це со-

ціально-економічна система, яка представляє геопросторову цілісність природного середовища, господарства та населення, має свої функції, ієрархічну структуру, складні внутрішні та зовнішні зв'язки. Кожний регіон має свою власну ТОС, зумовлену його історико-географічними, етнокультурними, демографічними, розселенськими, соціально-економічними особливостями розвитку, заселення та господарського освоєння. *Соціально-економічний регіон (суспільно-географічний район)* – це територія, однорідна за історією заселення та господарського освоєння, природними умовами і ресурсами, етнокультурним розвитком, головними напрямками економічного і соціального становлення. На різних рівнях організації життєдіяльності людства регіоналізація може мати різні просторові масштаби, що визначають характер однорідності зазначених ознак. За сучасними представленнями регіональну однорідність характеризують за наступними ознаками:

1) історико-географічна однорідність – регіони мають своєрідні «біографії» щодо заселення, господарського освоєння, суспільно-історичного та політико-адміністративного становлення;

2) природно-географічні умови і ресурси життєдіяльності населення;

3) конфесійні, культурно-історичні та етногеографічні характеристики населення;

4) достатньо однорідні чи подібні напрями природокористування і соціально-економічного розвитку території;

5) загальні особливості державної приналежності та політико-адміністративної організації;

6) наявність економічного, певною мірою політичного центру – регіональної столиці;

7) формування своєрідних укладів життєдіяльності, побутових норм і обрядів, що характеризують ментальність населення.

Регіоналізація – процес таксонування, при якому таксони, що ідентифікуються, мають відповідати як найменше двом критеріям: критерію специфіки (унікальність місцеположення) даного таксону та критерію єдності, цілісності елементів, що ідентифікуються. Оскільки об'єктом таксонування є регіон, то використовується термін регіоналізація.

Регіоналізацію розглядають як *геопросторову форму класифікації (типізації)*, яка окрім того, що враховує подібність об'єктів, що віднесені до одного класу (типу), передбачає обов'язкову просторову прив'язку та цілісність кожного з виділених класів (типів) об'єктів, їх неперекриття, загальну повноту (немає об'єктів поза класифікацією). Відтак, всі методологічні принципи класифікації необхідні і для регіоналізації, в тому числі для неї характерний особливий вид систематики, за яким досліджувану територію поділяють на рівнозначні або ж нерівнозначні, ієрархічно підпорядковані таксони.

29.2. Соціально-економічна регіоналізація Українського Причорномор'я

У господарському комплексі України регіон Українського Причорномор'я виконує роль «морських воріт» країни за рахунок потужних портових центрів, портово-логістичних комплексів, портово-промислових формувань. Переваги гео економічного та геополітичного положення краю зумовили його вагому участь у зовнішньоекономічній діяльності країни. Потужний агропромисловий комплекс регіону забезпечує його участь в експорті аграрної продукції і, насамперед, зерна. Значна протяжність морських узбереж – так званих *берегових зон*, зумовила активний розвиток природоохоронної діяльності та участь Причорномор'я у формуванні Всеєвропейської екологічної мережі. Регіон виділяється високим розвитком рекреаційно-туристичної діяльності.

За європейською системою регіоналізації Українське Причорномор'я – базовий регіон (NUTS-II), що являє собою поєднання територіальних таксонів нижчих рівнів – мезо- та мікрорегіонів. Завдання даного підрозділу – показати соціально-економічне структурування Українського Причорномор'я на мезорегіональні та мікрорегіональні територіальні одиниці. Межі базового регіону узгоджені з адміністративно-територіальним поділом, і це певною мірою зрозуміло, оскільки чинна статистика має відповідну рубрикацію за областями. Разом з тим до сучасного адміністративно-територіального устрою країни чимало критичних зауважень, і у наш час триває непроста реформа АТУ. Аналогічні

роздуми викликає й адміністративна узгодженість регіоналізації нижчих рівнів. Стає необхідним розробляти нові більш змістовні критерії виділення мезо- і мікрорегіонів. У наведеному прикладі використані такі ознаки регіоналізації, що враховують своєрідні природно-географічні та соціально-економічні умови регіону.

Ескізна схема трьохрівневого структурування регіону Українського Причорномор'я показана на рисунку 16 за такими таксономічними одиницями: *базовий регіон; мезорегіони; мікрорегіони*. Ознаки для виділення різнорівневих таксонів ще не мають чіткого методичного обґрунтування і потребують обговорення і подальшого розроблення. Базовий регіон узгоджений з адміністративно-територіальним поділом, і це певною мірою зрозуміло, оскільки чинна статистика має відповідну рубрикацію. Разом з тим до сучасного адміністративно-територіального устрою країни чимало критичних зауважень, і у наш час триває непроста реформа АТУ.

Ядрами *мезорегіонів* виступають головні міські агломерації Причорномор'я, у складі яких обласні центри, портово-логістичні центри і системи, портово-промислові комплекси, науково-технічні комплекси, курортні райони та осередки відпочинку й оздоровлення, приміські зони агломерацій і міст. Найбільш складне й дискусійне питання – встановлення меж таких агломерацій та зон їхнього впливу. У багатьох країнах адміністративний статус мають так звані *урбанізовані ареали*, що являють собою приміські зони великих міст і агломерацій. У вітчизняному містобудуванні приміські зони нібито розглядають. Але вони не мають жодного адміністративного статусу і критеріїв встановлення відповідних меж. Сучасна реформа адміністративно-територіального устрою країни частково враховує цю проблему за рахунок укрупнення адміністративних районів.

Критеріями виділення *мікрорегіонів* у даному прикладі слугує господарська спеціалізація територій в економіці Українського Причорномор'я і наявність організаційно-економічних центрів відповідного рівня. Для Українського Причорномор'я спеціалізацію мікрорегіонів визначають його провідні міжгалузеві комплекси: агропромисловий; морегосподарський; транспорт-

но-логістичний; курортно-рекреаційний; природоохоронний; науково-технічний.

Соціально-економічні мікрорегіони встановлені за переважанням одного міжгалузевого комплексу чи певного поєднання міжгалузевих кластерів. І для цього рівня найбільш складним методичним питанням лишається визначення меж мікрорегіонів. Типова проблема регіоналізації полягає у «розмиванні» ознак виділення регіонів на їхніх периферіях і помітне «змішування» різних ознак на стиках регіональних одиниць.

За наведеною методичною схемою в межах Українського Причорномор'я виділені *мезорегіон Одеської агломерації* та *мезорегіон Миколаївсько-Херсонської агломерації* (рис. 16).

Ядро першого мезорегіону становить місто-мільйонер з його супутниками. У господарстві мезорегіону Одеської агломерації поєднані: потужний морегосподарський комплекс з розвиненою транспортно-логістичною інфраструктурою; комплекс зовнішньоекономічної діяльності; портово-промисловий комплекс, що переробляє експортну та імпорتنу продукцію; комплекс рекреаційно-туристичної діяльності; культурно-освітній комплекс; науково-технічний комплекс; комплекс установ і закладів ринкової інфраструктури та соціальних послуг. У формуванні приміської зони Одеси вагому роль відіграє котеджне та дачне розселення, на основі якого формуються "агро-рекреаційні" форми розселення. Система розселення в мезорегіоні набуває нової форми, удосконалюється, ускладнюється, вона наближається до агро-рекреаційної складової сфери обслуговування.

Ядро *Миколаївсько-Херсонської агломерації* формують два сусідні обласні міста з їхнім оточенням, а також міжгалузеві комплекси господарської діяльності – портово-логістичні, портово-промислові, інфраструктурно-енергетичні, агропромислові, науково-технічні, культурно-освітні, ринкової інфраструктури, рекреаційно-туристичні.

Можна говорити про формування Миколаївсько-Херсонської конурбації. Таку тенденцію засвідчує аналіз маятникової міграції між мешканцями прилеглих приміських населених пунктів, що розташовані у 30–40-кілометровій зоні навколо Микола-

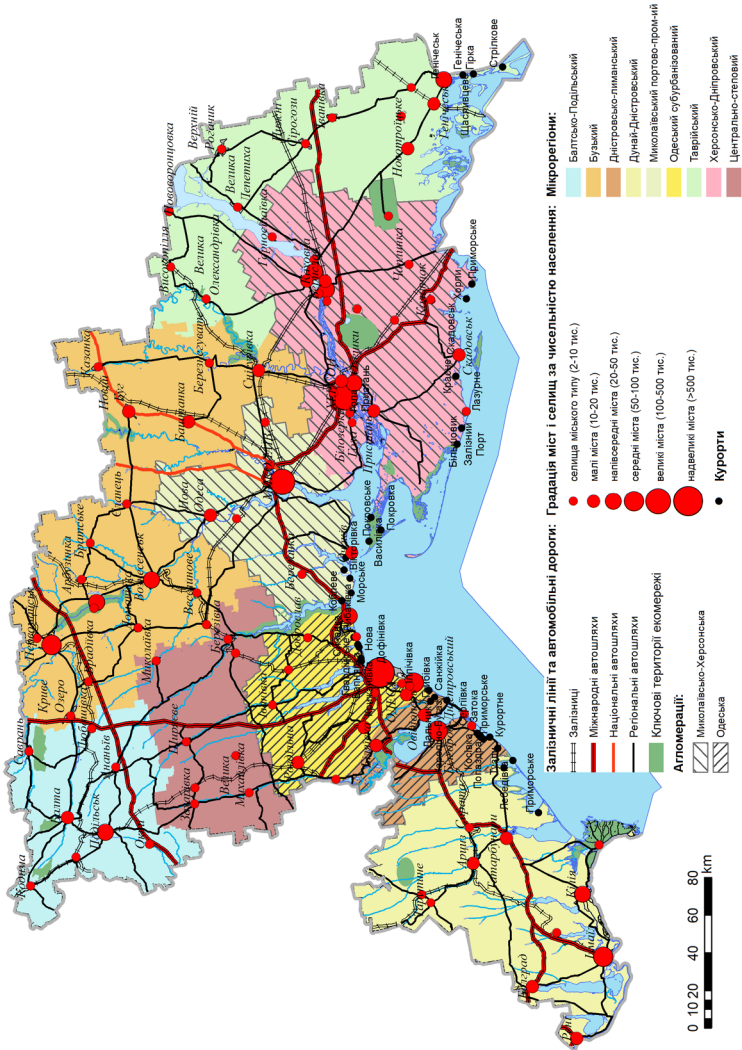

Рис. 16. Ескізна схема структурування регіону Українського Причорномор'я

єва та Херсона. Відстань між цими містами не перевищує 60 км, і вони є «найбільш прилеглими» обласними центрами в Україні, а отже відзначаються суттєвою соціально-економічною взаємодією. Своєрідними розселенськими та економічними радіусами агломерації є річкові магістралі Дніпра та Південного Бугу.

На другому рівні територіальної організації Українське Причорномор'я поділене на *соціально-економічні мікрорегіони* (рис. 16) за таким складом. Мезорегіон Одеської агломерації складений двома мікрорегіонами – **Одеським субурбанізованим** та **Дністровсько-лиманським**. **Одеський субурбанізований мікрорегіон** у складі господарства області виконує транспортно-логістичні, рекреаційні, морегосподарські, промислові, науково-технічні, культурно-освітні функції. У мікрорегіоні продовжується процес формування агломерації з посиленням зв'язків між найбільшими містами та прилеглою до них територією на основі трудових міграцій, спільних ринків праці, землі, фінансових ресурсів тощо. Лише у цьому мікрорегіоні спостерігалось зростання населення у період з 2001 по 2015 роки.

Дністровсько-лиманський мікрорегіон у господарському комплексі області позначений такими господарськими функціями: портово-логістичний комплекс, інтенсивний агропромисловий комплекс з виноробством, рекреаційно-туристична діяльність з кількома курортними осередками та зонами рекреації, природоохоронна діяльність (Нижньо-Дністровський національний парк). Організаційно-економічним центром мікрорегіону є місто Білгород-Дністровський, у його складі також курортне місто Сергіївка, смт Затока.

Миколаївсько-Херсонська агломерація також поділена на два мікрорегіони – **Миколаївський портово-промисловий** та **Херсонсько-Дніпровський**. **Миколаївський портово-промисловий мікрорегіон** виокремлюється за наступними функціями: промисловими, транспортно-логістичними, науково-освітніми, агропромисловими, рекреаційно-туристичними.

Херсонсько-Дніпровський мікрорегіон позначається промисловими, агропромисловими, транспортно-логістичними, науково-освітніми, рекреаційно-туристичними, природоохоронними

функціями. Розселенська мережа представлена великим та малими містами Херсон, Каховка, Нова Каховка, Берислав, Таврійськ, об'єднаними Дніпром як віссю розселення та транспортною артерією. Особливістю мікрорегіону є висока частка ділянок природно-заповідного фонду високих статусів. Серед них біосферні заповідники «Асканія-Нова» та Чорноморський, національні природні парки Олешківські піски та Нижньодніпровський, регіональні ландшафтні парки.

Поза мезорегіонами в межах Українського Причорномор'я виділені мікрорегіони *Дунай-Дністровський (Буджак)*, *Балтсько-Подільський* та *Центрально-степовий* в Одеській області, *Бузький* – північна Миколаївщини, *Таврійський* – у Херсонській області. Як бачимо, п'ять мікрорегіонів з дев'яти не вписані у загальну ієрархічну схему регіоналізації Українського Причорномор'я і мають статус самостійних територіальних таксонів. Такі мікрорегіони встановлені за поєднаннями міжгалузевих комплексів господарської діяльності.

Дунай-Дністровський мікрорегіон (Буджак) у господарських комплексах області і країни виділяється розвиненою портово-логістичною системою (Дунайське пароплавство), природоохоронною діяльністю (Дунайський біосферний заповідник, національний парк «Тузлівські лимани»), потужним агропромисловим комплексом з виноградарством і рисосіянням, активною рекреаційно-туристичною діяльністю. Організаційно-економічний центр мікрорегіону – Ізмаїл. Болград виконує роль адміністративного і культурно-політичного центру болгар Українського Придунав'я.

Центрально-степовий мікрорегіон (центральна частина Одещини) – характерна функція – агропромислова; розселенська мережа представлена малим містом – Березівка, яка відіграє роль економіко-організаційного центру мікрорегіону, селищами та селами, в мікрорегіоні переважає сільське населення – 70 % (мікрорегіон рурального типу); менша за середню щільність населення, низька людність але більша за середню густота сільських населених пунктів; спеціалізація сільського господарства – зернове господарство, виробництво соняшнику, молочно-м'ясне

скотарство, свинарство; основна екологічна проблема – надмірна еродованість ґрунтів.

Балтсько-Подільський мікрорегіон виділений за поєднанням економічних функцій агропромислових, транспортно-логістичних, рекреаційних, природоохоронних. Розселенська мережа представлена малими містами, серед яких Подільськ – організаційно-економічний центр мікрорегіону, Балта, Кодима, Ананьїв, селища міського типу та села.

Бузький мікрорегіон займає північну та центральну частину Миколаївської області, виконує господарські функції: агропромислові, енергетичні (Південно-Українська АЕС), транспортно-логістичні, промислові, природоохоронні, рекреаційні. Роль організаційно-економічного центру мікрорегіону відіграє місто Первомайськ.

Таврійський мікрорегіон займає східну частину Херсонської області, виділяється за своєрідним поєднанням соціально-економічних функцій, серед яких інтенсивний агропромисловий комплекс з високою часткою зрошуваного землеробства, гідротехнічний комплекс Північно-Кримського каналу, рекреаційно-туристична діяльність, природоохоронна діяльність (Азово-Сиваський національний природний парк).

29.3. Ешелонування Українського Причорномор'я

Дослідження територіальної організації регіонів дає можливість розглядати їх за різними соціально-економічними аспектами. Для приморських регіонів, зокрема, характерне *ешелонування територій і акваторій* відносно морських узбереж. Територію Українського Причорномор'я за інтенсивністю та видами господарського використання поділяють (ешелонують) на три природно-господарських смуги – *приморську (I), серединну (перехідну) (II) та периферійну (окраїнну) (III)* (рис. 17).

Показниками встановлення таких ешелонів є густота населення і частка зайнятих у морегосподарському комплексі та морській рекреації, а також характер розселення населення, природокористування та геопросторової організації господарської діяльності. Аналогічно ешелонують і прилеглу морську аквато-

рію з її поділом на смуги різного господарського використання – *прибережну (IV), територіальних вод (V) та шельфову смугу (VI)* (рис. 17). Критеріями поділу слугують морська рекреація – пляжна, водно-спортивна, а також морегосподарська діяльність і міжнародний статус морських акваторій.

Головною характеристикою, що формує ешелонування регіону, виступає розселення населення. Система розселення певним чином сформувалася під впливом клімату, гідрографії та природно-ресурсного потенціалу. З другого боку, населені пункти й транспортні магістралі визначають просторову конфігурацію господарського освоєння території та територіальну диференціацію техногенного та соціального навантаження на природне середовище.

Приморська смуга є найбільш заселеною і економічно розвиненою частиною регіону, його своєрідним фасадом. У приморській смузі регіону УП сконцентровано понад 60 % населення, до 70 % його промислового потенціалу, більша частина транспортно-логістичної інфраструктури, головні об'єкти і комплекси туризму та рекреаційного господарства.

Море виступає сприятливим фактором розвитку агломерацій: воно одночасно і притягує до себе, надає потужні передумови для розвитку міст і обмежує його відносним дефіцитом приміських територій. Три обласних центри – Одеса, Миколаїв, Херсон та значна кількість урбанізованих територій витягнуті вздовж морського узбережжя, яке забезпечує їх відповідними ресурсами економічного розвитку за рахунок морегосподарської діяльності та курортного і рекреаційного господарства. Формування агломерацій триває: у процесі зростання приміських зон великих та середніх міст головну роль відіграє котеджне та дачне розселення, на основі якого формуються «агро-рекреаційні» форми розселення. Більше ніж 40 % сільського населення зосереджено в межах, і воно тяжіє до агломерацій. Проживання у приміській зоні дає сільському населенню низку переваг, в тому числі у збуті сільськогосподарської продукції, міського способу життя, можливості отримання послуг вищого рівня.

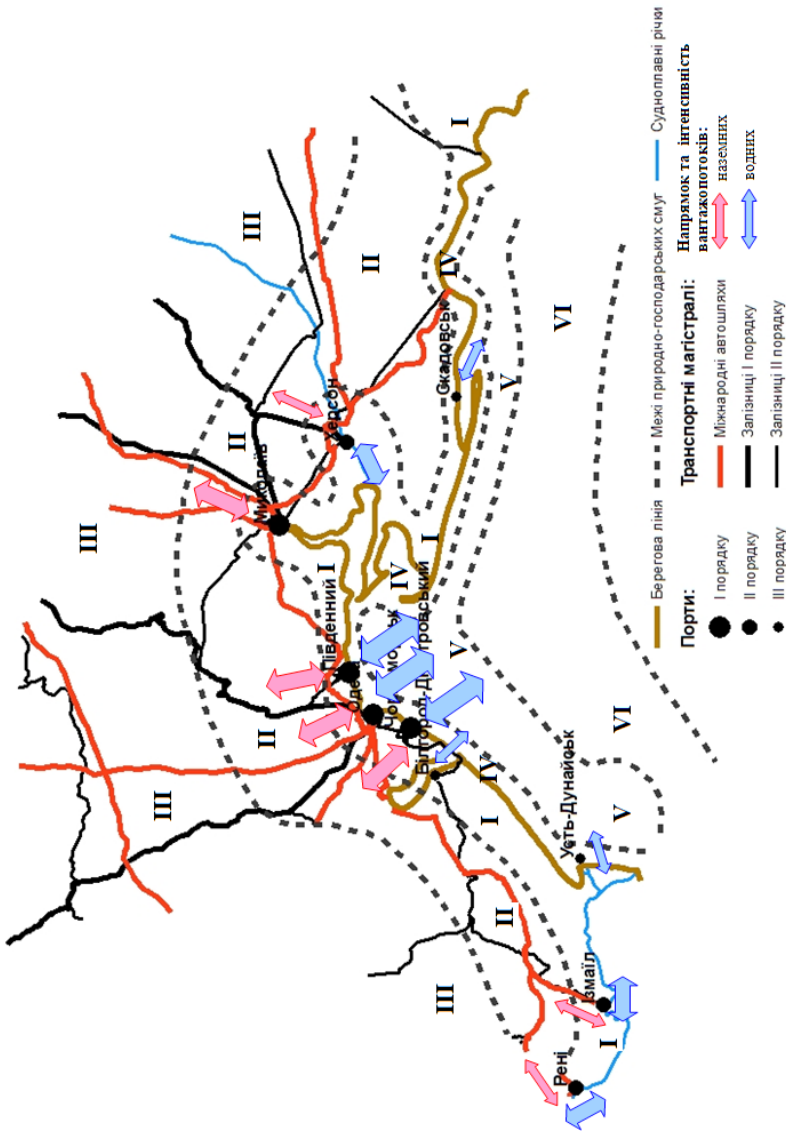

Рис. 17. Формалізована територіальна структура регіону Українського Причорномор'я

У тилиових зонах портів та приміських зонах, формується мережа транспортно-логістичних центрів, що обслуговують порти. У складі портів комплексів стрімко зростає сучасна ринкова інфраструктура. І якщо донедавна морські порти розглядали як самостійні господарські одиниці, то у наш час вони вже набули форми *економічних холдингів*, в яких головне підприємство очолює *портово-логістичний кластер*. До портів тяжіють також агропромислові пункти, селища міського типу (СМТ), малі і середні міста, господарська діяльність яких певним чином, опосередковано пов'язана з портово-морським фасадом регіону. В межах приміських зон відбуваються поїздки населення на роботу до великих міст та інші інтенсивні економічні зв'язки.

Далі від узбережжя приморська смуга змінюється *серединною (перехідною) смугою*, де відсутні види господарської діяльності, пов'язані з морем, але зберігається загальна орієнтація на економічні центри, що розташовані на узбережжі. Північні райони регіону, найбільш віддалені по відношенню до приморського фасаду, утворюють *периферійну (окраїнну) смугу*, для якої характерна слабо розвинена соціальна інфраструктура, постійний відтік населення і несприятлива статеві і вікова структура населення (висока частка пенсіонерів, мала – працездатного населення, в тому числі і молоді).

Внутрішньорегіональна диференціація аграрного сектора Українського Причорномор'я своїми природно-географічними зональними відмінами у спеціалізації сільського господарства також посилює соціально-економічне ешелонування регіону. Регіон відноситься до Причорноморської рекреаційної зони, в межах якої виділено три підзони – *Приморська, Південно-степова перехідна та північна Периферійна*, які повторюють ешелонування Українського Причорномор'я.

Приморська смуга узбереж Чорного та Азовського морів виконує роль своєрідного екологічного об'єкта «суходіл – море», входить до складу Азово-Чорноморського екологічного коридору міжнародного та національного значення.

29.4. Територіальна структура регіону

Тяжіння населення та господарства Українського Причорномор'я до морських узбереж формує *поліцентричний (багато-ядерний) приморсько-фасадний тип* територіальної організації господарства, який зумовлює високу нерівномірність і контрастність господарського освоєння території регіону (рис. 17).

Географи поширюють на територіальну організацію суспільства (ТОС) системний підхід, за яким ТОС – це геосистема, складена множиною географічних об'єктів, пов'язаних в єдине ціле відношенням просторової (геопросторової) впорядкованості. Головне системоутворююче відношення в теорії систем називають *структурою системи*. Відношення просторової впорядкованості стосовно ТОС представляє її *територіальну структуру*. У суспільній географії генералізоване й схематизоване представлення ТОС регіону у вигляді карти або картосхеми називають *територіальною структурою країни чи регіону*. Звичайно територіальну структуру показують як множину економічних центрів різних рангів та транспортних магістралей або комунікацій різної інтенсивності. Ранги економічних центрів представляють пунсонами різних розмірів, комунікації (зв'язки) – лініями різної ваги (ширини), які називають *епюрами*.

Українське Причорномор'я – регіон зі своєрідною *приморсько-фасадною територіальною структурою*. Його головні економічні центри – потужні портово-промислові комплекси, розміщені вздовж морського узбережжя, утворюють його *морський фасад*. У приморській смузі зосереджена більша частина населення краю, розміщені головні види економічної діяльності. Територія та акваторія регіону ешелоновані відносно морського узбережжя за інтенсивністю господарського освоєння. Зазначені особливості територіальної організації населення та господарства регіону визначають загальну стратегію і напрями його соціально-економічного зростання.

З приморсько-фасадним типом територіальної організації господарства пов'язана і значна контрастність регіону УП щодо розвитку та якості транспортної інфраструктури. Транспортні ма-

гістралі, що йдуть від Одеси, Миколаєва та Херсона вглиб країни, добре технічно обладнані і мають високу пропускну здатність. Магістралі, що йдуть уздовж узбереж, технічно менш досконалі, рейсове сполучення між областями в більшості випадків недостатнє. Така ж ситуація і з морськими перевезеннями: значно переважають міжнародні вантажопотоки, а каботажні рейси – перевезення між українськими портами – позначені менше.

На рисунку 17 представлена формалізована територіальна структура регіону Українського Причорномор'я, яку географи називають *картоїдом* – спрощеною та схематизованою картою. На ній показані порти – економічні центри регіону, ранги яких умовно масштабовані розмірами картографічних *пунсонів*. Різна вага головних транспортних комунікацій формалізована різними лініями за товщиною, лінійністю, що являють собою картографічні *епюри*. Свого часу Чорноморська асоціація економічного співробітництва (ЧАЕС) розглядала програму формування Чорноморського транспортного кільця – залізниць та автодоріг, що посилить економічні зв'язки всіх причорноморських країн. Перспективна реалізація цього проекту істотно вплине на загальну конфігурацію економічних зв'язків та транспортних комунікацій.

Ешелонування територіальної структури показане поділом регіону на природно-господарські смуги з відповідним їх термінуванням. Формалізована територіальна структура представляє *поліцентричний (багаторядерний) приморсько-фасадний тип* геопросторової організації Українського Причорномор'я. Зауважимо, що географічна наука розглядає типологічні особливості територіальних структур як вагомі характеристики регіонів.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Характеризуйте зміст і функції поняття соціально-економічна регіоналізація. Як співвідноситься це поняття з попереднім терміном «соціально-економічне районування»?
2. Представте багаторівневу систему соціально-економічної регіоналізації, прийняту у країнах ЄС. Поясніть вимогу ЄС до уряду України розробити офіційну схему регіоналізації країни – обов'язкову норму для членства у ЄС.

3. Дайте визначення поняттю «соціально-економічний регіон». За яких умов ним користуються для потреб управління економічним розвитком?
4. За якими ознаками і критеріями виділяють соціально-економічні регіони?
5. Поясніть обставини, які стримують розроблення законодавчого затвердження регіоналізації України у наш час.
6. Характеризуйте цільові настанови соціально-економічної регіоналізації за методологічними принципами Європи.
7. Поясніть трьохрівневу таксономію соціально-економічної регіоналізації Українського Причорномор'я.
8. Дайте загальну соціально-економічну характеристику мезорегіонам Українського Причорномор'я – Одеській та Миколаївсько-Херсонській агломераціям.
9. Зробіть загальний огляд мікрорегіоналізації Українського Причорномор'я (рис. 17). За якими ознаками виділені мікрорегіони? Якою мірою вони співпадають з адміністративно-територіальними одиницями?
10. Характеризуйте природно-господарське ешелонування Українського Причорномор'я як головну особливість територіальної організації регіону.
11. Поясніть значення берегової зони Українського Причорномор'я як своєрідної і фасадної природно-господарської смуги (ешелону) регіону.
12. На прикладі Українського Причорномор'я покажіть пізнавальні функції територіальної структури – формалізованого виразу його приморсько-фасадної організації. Поясніть особливості картографічного зображення територіальної структури регіону у вигляді так званого картоїду.

30. Територіальна організація і екологічна безпека суспільства

Якою повинна бути раціонально-екологічно безпечна та економічно ефективна територіальна організація суспільства (ТОС) на тій чи іншій ділянці, у різних регіонах, країнах? Надійної, науково обгрунтованої й практично випробуваної відповіді на це

питання немає. Є окремі гіпотези, підходи, принципи, схеми, ідеї, розробки, які певною мірою можна розглядати як фрагменти майбутньої цілісної картини раціональної ТОС. Певна єдність сьогодні існує щодо критеріїв раціональної організації господарства: на зміну традиційним економічним (виробничим) критеріям, таким, що забезпечували найбільші обсяги виробництва чи максимальну його ефективність, прийняті критерії соціально-екологічні, які гарантують надійну охорону природи та здорове оточуюче середовище населення. Розвиток і нарощування виробництва і надалі залишається провідним напрямом у розв'язанні численних соціально-економічних проблем суспільства, але найбільш пріоритетною є нині проблема безумовної екологічної безпеки людства.

Обґрунтування раціональної ТОС для конкретної ділянки чи регіону має такий зміст: як правильно поділити природне середовище на ділянки різного господарського призначення, щоб забезпечити екологічну безпеку, з одного боку, і виконання життєво необхідних господарських функцій – розселення людей, виробництва продовольства, видобутку сировинних ресурсів, розвитку виробництва і т. д., з другого? Перше питання, на яке повинні відповісти географи: які господарські функції, у яких обсягах та співвідношеннях може забезпечити окрема територія – природне середовище з його власним (у багатьох випадках – своєрідним і навіть специфічним) природно-ресурсним потенціалом? На жаль, на це питання ще й нині шукають відповідь лише практичним шляхом, тобто навантажують територію забудовою, інфраструктурою, виробництвом, сільськогосподарськими угіддями, комунікаціями далі й далі, аж до критичних та закритичних екологічних ситуацій. І лише потому – по досягненню кризових та катастрофічних рівнів, розпочинається «вивчення проблеми» та пошук шляхів виходу.

Відомі перші спроби визначити норми глобального господарського використання територій. За С. А. Доксіадісом, *співвідношення основних видів використання земної поверхні в ідеалі повинне бути таким*:

а) *повне збереження природних комплексів (без будь-якого господарського використання) – 40 % усієї суші;*

б) *максимальне збереження природних комплексів (допустиме пересування людей без розбивки таборів) – 17 %;*

в) *збереження природних комплексів з тимчасовим пересуванням відпочиваючих (рекреантів) – 18 %;*

г) *збереження природних комплексів з постійним перебуванням населення – 7 %;*

д) *урбанізовані території – 5–6 %;*

е) *сільськогосподарські ареали 5–7 %.*

Підкреслимо, що 40 % суші за цими нормами повинні зберігати абсолютно заповідний режим і ще 35 % – практично позбавлені використання під розселення та безпосереднє господарське використання. Лише 17–20 % території «дозволені» для інтенсивного господарського використання. Можна не погоджуватись з автором таких нормативів, і все ж наскільки далекою є наша нинішня практика, зокрема, на території України, від «ідеальних» норм.

Зрозуміло, що загальні для земної поверхні нормативи будуть різними у різних природних зонах: для природного середовища з екстремальними умовами частка заповідного використання повинна бути ще більшою, а ділянки інтенсивного господарювання – мінімальними; для регіонів із сприятливими природними умовами матимемо зворотну картину із помітним зростанням частки територій з інтенсивним господарським навантаженням. Але ж не до 90 % і більше, як сьогодні в Україні. Зауважимо, що розвинені країни, які зрозуміли реальну загрозу екологічної катастрофи, розпочали поступове скорочення частки територій інтенсивного господарського використання та наросування земель з відновленим природним середовищем. Зокрема, помітно скоротились площі розорюваних земель на схилах, зростають залужені та заліснені площі, відновлюються водно-болотні угіддя. Такі програми активно впроваджуються та реалізуються у США та Канаді, в країнах Західної Європи.

Ще більш складне питання, до того ж питання суто географічне: якою повинна бути теоретична (ідеальна) модель розумного господарського використання території за своєю конфігурацією, за «територіальним малюнком»? Йдеться вже не про

співвідношення площ різного господарського призначення – ця проблема розглядалась перед цим. Вважаємо, що ми вже знаємо норми різного господарського використання території для даного регіону. Але як покласти ці «норми» на конкретну територію, які види використання можуть бути «добрими сусідами», а які – потрібно максимально дистанціювати, розвести якомога далі один від одного?

Перерахуємо основні (чи можливі) територіальні елементи природно-господарської «мозаїки» регіону. На одному полюсі – *згустки населення, виробництва, інфраструктури*. Це ареали найбільшої концентрації населення (поселення, міста, міські агломерації), промислові вузли і комплекси, транспортні системи і магістралі, інженерно-технічні системи, які виділяються максимальним антропогенно-техногенним навантаженням на природне середовище. На другому полюсі господарської організації території *ділянки максимально збереженої природи* – заповідники, заказники, резервати, національні парки тощо. Це так звані «природно-географічні вікна» або «біосферні вікна», що являють собою ділянки чистої природної біосфери. Між цими полюсами розміщуються перехідні форми господарського використання території – сільськогосподарського, лісгосподарського, рекреаційного, які можна ранжувати за техногенним навантаженням від більш інтенсивних видів до менш інтенсивних чи навпаки.

Ще одне принципове зауваження. Ні згустки населення, ні промислові «ядра», ні біосферні «вікна» не можуть існувати ізольовано, без відповідних з'єднуючих «коридорів». *Індустріально-урбанізовані ареали не існують без розвиненої системи комунікацій та транспортних магістралей*, що системно організують їх.

Менш очевидною є необхідність «коридорів», які б з'єднували окремі ареали заповідної та збереженої природи. Без такого взаємозв'язку порушуються і деградують природні біогеографічні, біогеохімічні цикли, що включають міграції живих організмів, кругообіг речовин тощо. Поки що не знайдені варіанти надійного «співіснування» систем техногенних «коридорів» – транспортних магістралей та комунікацій, та «коридорів» і «каналів» жи-

вої природи. Зрозуміло, що беззастережну перевагу і пріоритет традиційно зберігають перші. Зрозуміло також, що така «перевага» зумовлена нашим загальним екологічним невіглаством. Транспортні комунікації та магістралі по відношенню до живої природи відіграють роль жорстких і часто нездоланих бар'єрів. Візьміть детальну карту будь-якої території і подумки (чи буквально – червоними лініями) акцентуйте всю наявну транспортно-комунікаційну інфраструктуру. Результат з високою вірогідністю буде вражаючий. Будь-який регіон вже сьогодні гранично покращений такими магістралями і комунікаціями, його природне середовище порізане на шматки штучними біосферними, біогеохімічними бар'єрами. До того ж процес техногенного розмежування природного середовища, як правило, зростає й посилюється.

Таким чином, можна сформулювати досить очевидні і разом з тим універсальні *принципи раціональної господарської організації території*:

1) *максимально розмежувати та дистанціювати (розвести) ділянки з полярними господарськими функціями, не допускаючи їх стикування (сусідства), що може призвести до «короткого замкнення» і взаємного знищення;*

2) *організувати дві автономні системи техногенних та природних комунікацій і забезпечити їх гранично можливу неретрібуційність*; йдеться по суті про «демонтаж» (чи принаймні – «подолання») штучних геохімічно-геоекологічних бар'єрів;

3) *забезпечити поступовий перехід від ареалів максимального господарського навантаження до «біосферних вікон» (і у зворотному напрямку); це принцип додержання мінімальних перепадів у рівнях інтенсивності господарського використання між сусідніми ділянками: зростання чи зменшення техногенних навантажень від однієї ділянки до іншої повинно бути поступовим, «ешелонованим», без різких «перепадів» та «розривів».*

Перший і третій принципи практично реалізуються у вигляді індустріально-урбанізованих ядер та природних «вікон», які оконтурені буферними (захисними) смугами і між якими послідовно розміщені ділянки за ознакою зростаючого чи низхідного за інтенсивністю господарського використання, які за формою

утворюють кілька перехідних смуг. Буферні, охоронні зони досить поширені у сьогоденній практиці землевпорядкування: водоохоронні, ґрунтозахисні, лісозахисні (приполонинні – в Карпатах), санітарно-захисні та зелені зони. Менш відомий та реалізований принцип поступового переходу у господарському використанні території між полярними і несумісними типами.

Відносно простою виглядає теоретична модель природного середовища, яку названо *«каркасом» екологічної стабільності території* [Low, 1982]. Її територіальними складовими елементами є (рис. 18): 1) «вікна» чистої (заповідної та ін.) природи, які утворюють «ядра біосфери»; 2) ареали природи, яка у більшій чи меншій мірі порушена чи змінена господарською діяльністю людини 3) природні «коридори», що з'єднують розрізнені ареали природи у єдину, цілісну біосферу, забезпечують необхідний біогеохімічний обмін між ними. Зрозуміло, що ця теоретична модель буде істотно різною у різних природних зонах як за співвідношенням ареалів різного функціонального призначення, так і за їхньою конфігурацією, лінійними і площинними розмірами і т. д.

Аналогічно будується і теоретична модель територіальної організації населення та господарства – соціо-техносфери (рис. 19). Її структурними елементами є: 1) економічні центри різних рівнів (рангів) і з різними господарськими функціями; 2) ареали окультуреного (антропогенного) ландшафту з різним ступенем – високим, середнім, низьким і т. д., антропогенно-техногенної перетвореності природної основи; 3) магістралі та полімагістралі (лінійні змуги з різних магістралей – залізниця, шосе, нафтопровід, зв'язок та ін.), які формують транспортні та комунікаційні мережі і об'єднують економічні центри і ареали у цілісну соціо-техносферу.

Як бачимо, скласти теоретичні моделі територіальної організації окремо для природного середовища та соціо-техносфери не дуже складно. Щоправда, ми не користувалися нормами часток і площ різних видів ареалів, що, цілком природно, помітно ускладнює цю роботу. І все ж найбільш складною, вузловою проблемою є поєднання цих двох схем (рис. 20).

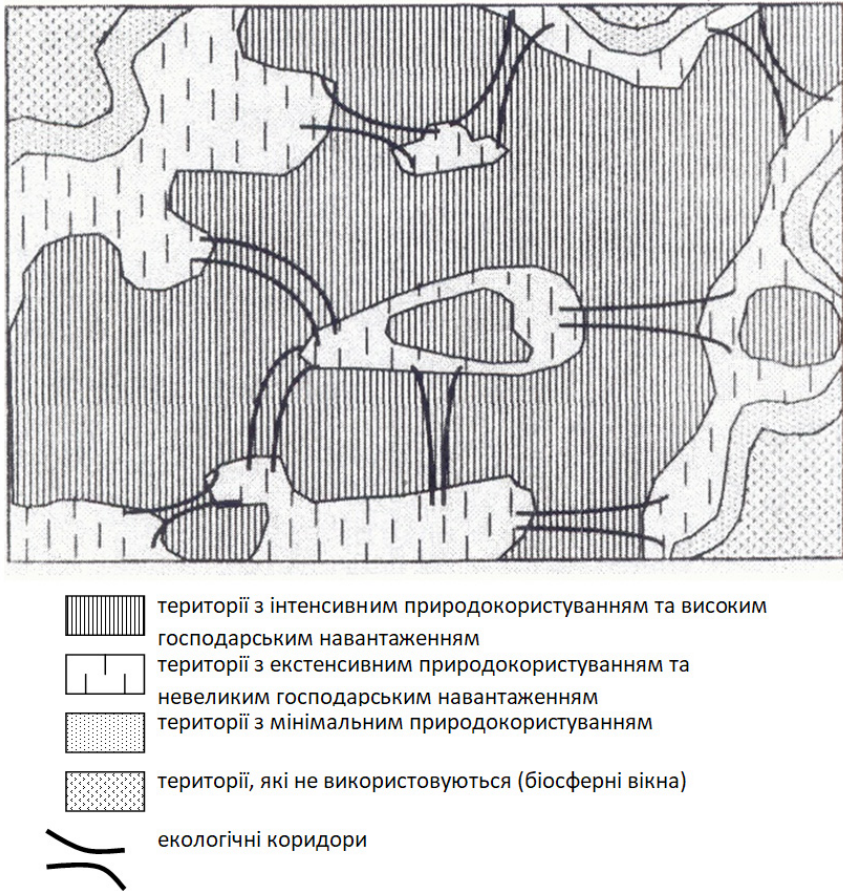

Рис. 18. Модель біосферної організації природного середовища

Накладання картосхем біосфери та соціо-техносфери спричиняє перетини біосферних коридорів та транспортних комунікацій: транспортна інфраструктура різке біосферні коридори «по живому»: на моделі показані теоретичні «переходи» для біогеохімічних потоків і переміщень через транспортні магістралі, але як їх практично сконструювати та побудувати, на даний час, не знає ніхто. І ще одна важлива деталь заключної моделі (рис. 20). У багатьох випадках стають необхідними посилені захисні та буферні

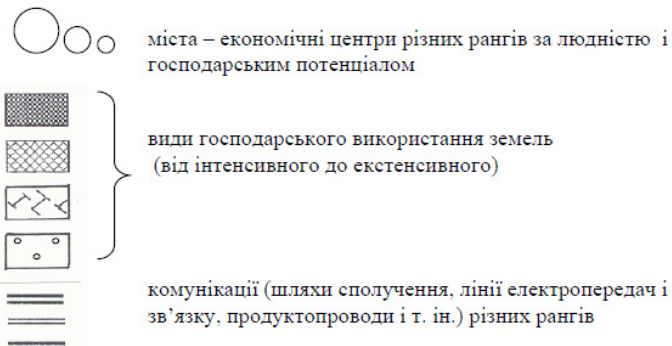
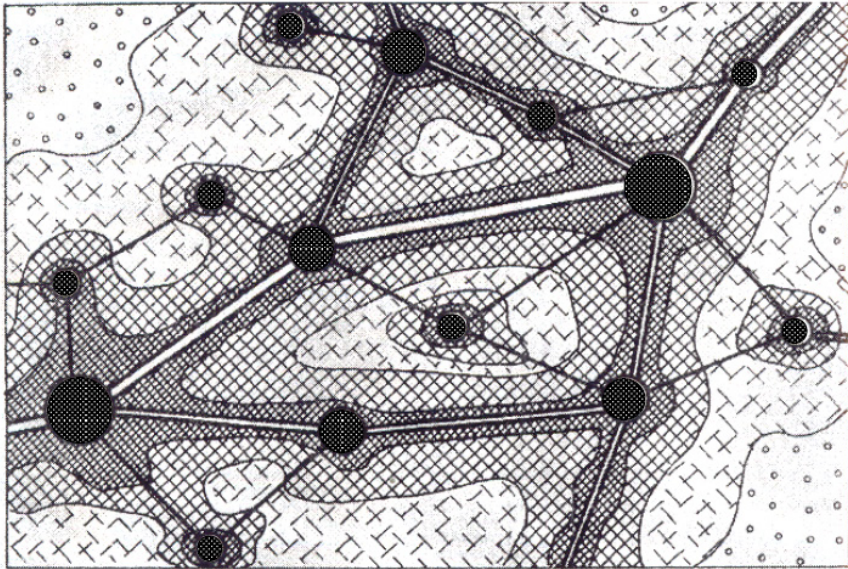
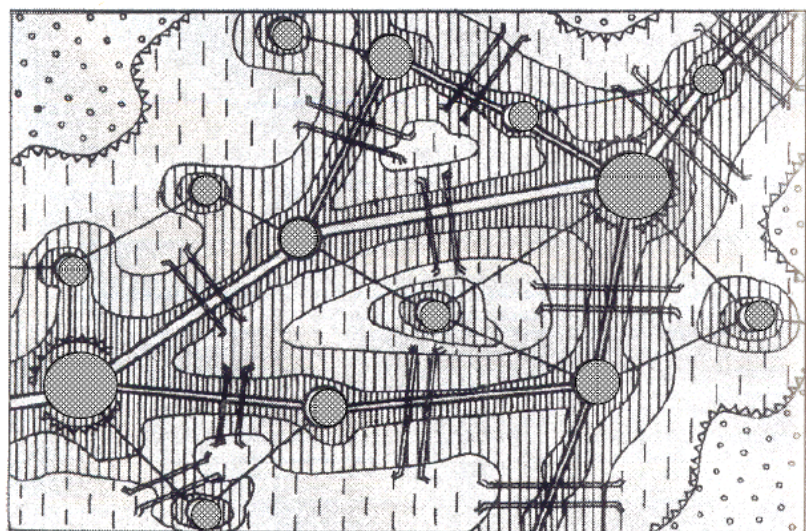

Рис. 19. Модель (картоїд) територіальної організації населення та господарства (соціосфери і техносфери)

смуги, що розділяють ділянки з дуже різним і несумісним функціональним використанням. Яким би чином ми не розміщували природні «вікна» та господарські центри і ядра, залишається нерозв'язаною (такою, що немає очевидного розв'язання) проблема

○ ○ ○ міста та урбанізовані райони різних соціально-економічних рангів

селитебні землі міст

землі урбанізованих ареалів с максимальними антропогенними навантаженнями на територію

землі інтенсивного господарського використання з високими антропогенно-техногенними навантаженнями

землі екстенсивного господарського використання з помірними антропогенно-техногенними навантаженнями

землі, які не використовуються (під особливою охороною)

біосферні коридори

транспортні магістралі

біосферні буферні зони

Рис. 20. Теоретична модель (картоїд) територіальної організації системи природа – суспільство

накладання господарських комунікацій та природних коридорів. Іншими словами, проблема техногенних біогеохімічних бар'єрів щодо раціональної територіальної організації, здається, немає простого й традиційного розв'язання.

Географи розробили теоретичну модель правильної (ідеальної) територіальної організації природного середовища співставно з розміщенням населення та його господарської діяльності. Першим запропонував концепцію *«поляризованого ландшафту»* Б. Б. Родман (1974). З того часу таку модель поширили на всю земну поверхню у формі так званої *«поляризованої біосфери»*. Проте намічені лише загальні контури концепції (чи теорії) раціональної природно-господарської організації території. В умовах жорсткої та зростаючої екологічної кризи потрібно якомога швидше й продуктивніше завершити розробку теоретичних моделей організації території для різних природних зон України та різних її господарських, соціально-економічних регіонів. Необхідно також якнайширше пропагувати концепцію раціональної територіальної організації суспільства серед управлінців, економістів, демографів, соціологів, екологів. Географічне осмислення соціально-екологічних проблем, геоекологічний підхід до їх дослідження – обов'язкова умова нашої загальної екологічної безпеки.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Характеризуйте територіальну організацію суспільства (ТОС) як фундаментальну категорію сучасної географічної науки. Дайте визначення ТОС як базовому поняттю географії.
2. Які компоненти географічного середовища та їх властивості формують територіальну організацію суспільства? Характеризуйте склад ТОС за його елементами та взаємозв'язками.
3. Серед сучасних запитів суспільства до географічної науки – розроблення концепції раціональної екологічно безпечної та економічно ефективної ТОС. За якими ознаками визначають раціональну ТОС?
4. Поясніть принципи раціональної територіальної організації суспільства, розроблені сучасною географічною наукою.

5. Розгляньте теоретичну модель раціональної територіальної організації природного середовища. Наведіть приклади використання такої моделі у практичній природоохоронній діяльності.
6. Теоретична модель територіальної організації населення і господарства представлена у вигляді картоїда на рисунку 19. Поясніть її зміст і принципи побудови.
7. Розробка раціональної ТОС потребує поєднаного аналізу моделей природного середовища, населення і господарства. Теоретичний картоїд такого накладання показаний на рисунку 20. Які проблемні ситуації представляє таке накладання і поєднаний аналіз таких моделей?
8. Поясніть зміст концепції «поляризованої біосфери» у контексті розроблення раціональної ТОС.

ЧАСТИНА VII

ГЕОГРАФІЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛІСТИКИ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

31. Принципи територіального управління та їх сучасна актуалізація

31.1. Запити суспільства на територіальні принципи управління

Наскрізним принципом просторової організації життєдіяльності суспільства слугує *регіоналізація* – природно-географічна, історико-географічна, цивілізаційно-культурна, етнонаціональна, соціально-економічна, конфесійна, геополітична. Географічна наука розробляє різноманітні схеми регіоналізації, зонування, районування для геопросторового впорядкування природного середовища, розселення населення, розміщення господарської та духовної діяльності. Показово, що сучасне світове господарство і національні економіки багатьох країн надають перевагу принципам і методам регіональної економіки та регіональної політики, за яких регіони розглядають як інтегральні природно-господарські комплекси, як фрагменти цілісної соціоприродної геосфери. Регіональну геопросторову організацію ландшафтної оболонки Землі ми розглядаємо як вагомий передумову географічного холізму, орієнтованому на її цілісний розгляд.

Незважаючи на фундаментальність категорії *територія* і загальнонауковий статус *територіальності* (Walsh C., 2014), принципи *територіального управління* порівняно недавно позначені у європейському менеджменті і часто використовуються у розробках і концепціях територіальної зосередженості. Поняття *територіального управління* було концептуально визначене в ході європейських політичних та наукових дискусій. Наголошуються три специфічні особливості, які відрізняють територіальне управління від інших видів управління (Stead D., 2014):

– територіальне управління здійснює оцінку впливу територіальних умов і формування потенціалу розвитку місць;

– територіальне управління аналізує територіальну динаміку, прогнозує її та пропонує засоби керування територіальними процесами;

– територіальне управління в рамках проведення адміністративної регіоналізації визначає межі політичного впливу.

У окремих дослідженнях акцентується підвищена увага до ролі території і територіальності в контексті соціально-просторової взаємодії і прийняття просторових рішень. Зокрема, відзначається, що в основі процесів планування територій і пошуку стратегій територіального управління закладені просторові уявлення суб'єктів державної політики, які відображають встановлені політико-адміністративні традиції і територіальні кордони.

Останнім часом в економічній науці також розробляється поняття *територіального капіталу* (Giffinger R., 2008). Концепція територіального капіталу передбачає, що однакові інвестиції в різних регіонах приведуть до різних результатів як на міському рівні, так і на рівні держави. Конкурентоспроможність, досягнута завдяки особливостям території, ефективності інфраструктури і послуг, приносить користь всій місцевій економіці. Територіальний капітал зумовлює можливість і величину отримання доходу на одиницю інвестицій, отже, впливає на конкурентоспроможність місця за допомогою залучення інвестицій і кваліфікованих працівників. Так, наприклад, до основних чинників, що формують матеріальні активи територіального капіталу міста, дослідники включають просторове розташування та організацію міста, економічні показники підприємств, економічну структуру, кліматичні умови та природні ресурси, людський капітал, інфраструктуру та містобудівні умови. Нематеріальні активи характеризуються як специфічний соціальний капітал, що дозволяє реалізувати конкурентну стратегію розвитку міста, включаючи взаємодію влади, бізнесу і суспільства, соціокультурні моделі конкуренції та бізнесу, а також соціальні мережі взаємодій, механізми перетікання знань в інноваційному кластері.

Територіальний капітал визначається (Giffinger R., 2008; Perucca G., 2014) як система територіальних фондів економічного, культурного, соціального та екологічного характеру, що забез-

печує потенціал розвитку місць. Сутність цієї концепції полягає у визнанні можливих взаємодій між факторами різної природи. Дуже мало досліджень були свого часу зосереджені на емпіричній перевірці зв'язку між територіальним капіталом та економічним зростанням, але в європейських країнах є досвід (Perucca G., 2014) аналізу такого впливу, який вказує на провідну роль деяких ендогенних факторів (властивостей території) у поясненні диференціації регіональних моделей зростання. Матеріали дослідження «Kleinräumige Wirtschaftsentwicklung im dicht genutzten Stadtgebiet von Wien», які представляють результати аналізу впливу 15 територіальних умов конкретних територіальних одиниць на розвиток галузей економіки, доводять, що підприємства та організації різних галузей пред'являють диференційовані вимоги до території. При цьому одні й ті ж територіальні умови можуть стимулювати розвиток конкретних галузей економіки і гальмувати розвиток інших галузей. Наприклад, існують галузі та сектори економіки, які не можуть ефективно розвиватися на інтенсивно використовуваних територіях (Giffinger R. 2004).

Отже, фактично *територіальний капітал визначається як система територіальних фондів економічного, культурного, соціального та екологічного характеру, що забезпечує потенціал розвитку місць – ділянок і територій*. Сутність цієї концепції полягає у визнанні можливих взаємодій між факторами різної природи. Дуже мало досліджень були свого часу зосереджені на емпіричній перевірці зв'язку між територіальним капіталом та економічним зростанням, але в європейських країнах є досвід аналізу такого впливу, який вказує на провідну роль деяких ендогенних факторів (властивостей території) у поясненні диференціації регіональних моделей зростання. З одного боку, підприємства та організації різних галузей пред'являють диференційовані вимоги до території. З іншого боку, одні й ті ж територіальні умови можуть стимулювати розвиток конкретних галузей економіки і гальмувати розвиток інших галузей. Наприклад, існують галузі та сектори економіки, які не можуть ефективно розвиватися на інтенсивно використовуваних територіях.

31.2. Досвід галузевого і територіального управління господарством

Економікою централізованого типу можна управляти за однією з двох альтернативних схем – *галузевою* чи *територіальною*. Ринкова економіка звичайно зберігає так званий державний сектор, який у різних країнах займає від 8 % до 25–30 % господарства і в якому державні органи безпосередньо керують окремими підприємствами й галузями економіки. Але ринкова економіка більшою своєю частиною орієнтована на самоорганізацію й самоуправління: держава відповідає лише за формування нормативно-правового поля господарської діяльності і не втручається у саме виробництво, окрім державного сектору. Пострадянські країни проголосили перехід до ринкової економіки, але на даний час ще зберігають багато в чому принципи і механізми централізованого управління. Відтак, розгляд галузевого й територіального управління та проблем їх раціонального поєднання лишається актуальним.

Принципові схеми галузевого й територіального управління господарством показані на рис. 21. За *галузевим управлінням (управлінням по вертикалі)* підприємства згруповані в різні галузі, і підприємства однієї галузі управляються одним центральним органом (міністерством) незалежно від того, де, в якому регіоні вони розміщені (рис. 21.а). *Територіальне управління (управління по горизонталі)* організоване так, що всі підприємства (рис. 21.б) розміщені в одному регіоні (районі), підпорядковані місцевій регіональній владі незалежно від їх профілю та галузевої приналежності.

У колишньому СРСР схеми управління господарством змінювались кількаразово. У часи НЕПу – нової економічної політики, протягом 1922–1929 рр. управління економікою тогочасної радянської Росії організовувалось за *територіальним принципом*. Країна була поділена на так звані *економічні адміністративні райони*, якими управляли *ради народного господарства (раднаргоспи)*. Всі підприємства, розміщені в даному районі, були підпорядковані раднаргоспу. Виняток становили окремі стратегічні галузі – зовнішня торгівля, армія, електроенергетика, які залишались у

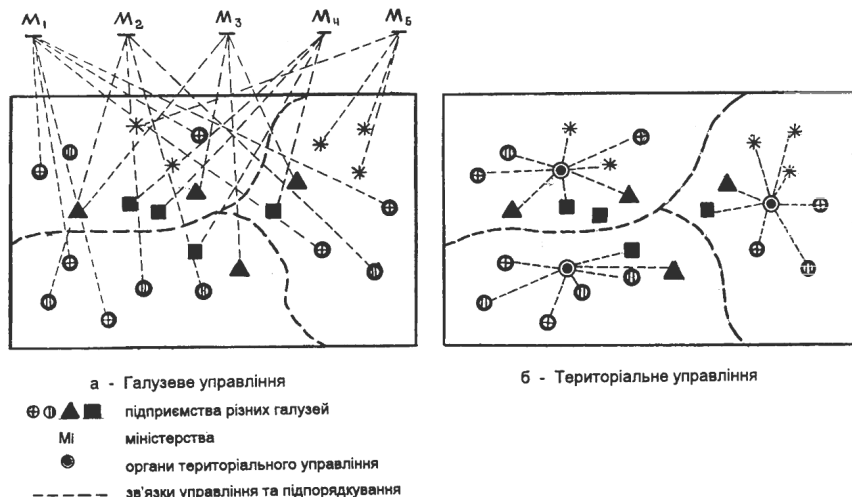

Рис. 21. Галузеве та територіальне управління господарством

центральному підпорядкуванні. Ще раз підкреслимо назву районів – *економічні, адміністративні* (такі, що мають орган управління). І пізніше в країні діяли різні схеми економічного районування, але такі райони не мали відповідних органів управління і відтак не були *адміністративними* і лишались просто *економічними районами*.

З часів так званого «великого стрибка» – індустріалізації та колективізації, СРСР переходить на *галузеву структуру державного управління*. Галузями керують тогочасні *міністерства – народні комісаріати (наркомати)*, які знов називатимуть «міністерствами» з 1946 року. У цей час формуються нові галузі господарства, такі як літакобудування, автомобілебудування, тракторо- та танкобудування та ін., що певною мірою і спричинило перехід до галузевого управління. Підкреслимо, що тогочасна індустріалізація СРСР відбувалась за рахунок вагомих зарубіжних *концесій* (інвестицій), які залучила НЕП, орієнтована на ринкову економіку, і потужні майнові активи якої були беззастережно і злочинно націоналізовані (відібрані) радянською владою.

Протягом 1957–1965 рр. в країні знов діяла *територіальна схема державного управління*. У травні 1957 р. команда

М. С. Хрущова провела реформу, за якою міністерства були ліквідовані, країна була поділена на *економічні адміністративні райони*, управління якими було покладено на *раднаргоспи (ради народного господарства)*. Всього було утворено понад 100 раднаргоспів. При цьому знов стратегічні галузі лишалися в підпорядкуванні центральних органів влади. Чергова зміна структури державного управління відбулась у 1965 р., коли була проведена так звана «косигінська реформа» (тогочасні лідери – Л. І. Брежнєв та О. М. Косигін). За цією реформою раднаргоспи були ліквідовані, і країна знов повернулась до *галузевого управління*, яке практично зберігається в усіх пострадянських країнах і нині.

Які загальні висновки можна зробити з цього огляду? Очевидно, що і галузеве, і територіальне управління мають свої плюси та мінуси, інакше ми не повертались би до них знов і знов. Очевидно також, що ці схеми альтернативні, такі що не допускають їх певного поєднання чи комбінування. Всі спроби поєднати принципи галузевого і територіального управління в радянський час зазнали невдач. Протягом 1957–1965 рр., коли діяв територіальний принцип управління, паралельно з раднаргоспами були організовані *державні галузеві комітети*: раднаргоспи управляють по горизонталі, а комітети – по вертикалі розвитком галузей. Пізніше, у 1965–1969 рр. в умовах вже галузевого управління функціонували *районні планові комісії* з тим самим розмежуванням: міністерство керує по вертикалі, а районна планова комісія – по горизонталі. Але в умовах жорстко централізованого управління таке «двовладдя» виявилось недієздатним. Вся повнота економічної влади лишалась в одних руках, а будь-які “інші руки” мали лише дорадчі повноваження.

31.3. Проблеми поєднання галузевого і територіального управління

Розглянемо переваги й недоліки галузевого та територіального управління, пам'ятаючи, що вони є дзеркально протилежними: плюси галузевого управління є мінусами територіального; недоліки галузевої схеми обертаються для територіальної плюсами. Головною перевагою галузевого управління є можливість

проведення в кожній галузі певної науково-технічної та організаційно-економічної політики. Міністерство – це штаб галузі, який відповідає за її економічний, науково-технічний, соціально-економічний рівень, розробляє і реалізує відповідну політику щодо додержання світових рівнів і стандартів. Ще одна перевага галузевої схеми полягає в тому, що вона зручніша для централізованого управління, для реалізації саме державної політики, іноді навіть на протидію інтересам регіону (для України Одеський припортовий завод безумовно потрібний, а для самої Одеси як екологічно небезпечне підприємство – ні).

Галузеве управління має і великі недоліки. По-перше, територія (регіон) в умовах галузевого управління не мають свого господаря. Скажімо, на даний час практично вся промисловість Одеської області, її залізничний і морський транспорт, електроенергетика, курортне господарство і т. д. підпорядковані безпосередньо тим чи іншим міністерствам, управляються десятками різних людей «з Києва». Одеська обласна державна адміністрація, як і інші області, не має достатніх повноважень щодо управління господарством регіону.

По-друге, галузеве управління породжує так звані «відомчі бар'єри», які дуже ускладнюють економічні зв'язки між різними галузями взагалі, в кожному регіоні і кожному місті – зокрема. Відомчі бар'єри спричиняють нерациональні зустрічні перевезення. Кожне відомство (міністерство) возить «свої» вантажі за будь-якими напрямками і відстанями. Одні й ті ж самі рейки возили з Уралу на Донбас і з Донбасу на Урал, одну й ту ж саму цеглу – з Ярославля у Москву і з Москви у Ярославль; це були “нормальні” вантажопотоки різних міністерств. Зустрічні перевезення у радянські часи були настільки масовими, що СРСР обганяв США за вантажообігом залізничного транспорту в десятки разів. Нині цілком зрозуміло, що це була абсурдна економіка, а в той час така «першість» розцінювалась як успіх.

Відомчі бар'єри надзвичайно ускладнюють міжгалузеві економічні зв'язки – кооперування, комбінування, комплексування. Наприклад, кілька верстатобудівних заводів в Одесі самотужки відливали станини для своїх верстатів і робили це непрофесій-

но, з величезною кількістю браку. До того ж ливарні виробництва істотно погіршують екологічний стан міста. Розв'язання проблеми очевидне: в місті розміщений спеціалізований ливарний завод «Центроліт»: закрити кілька кустарних ливарок і передати замовлення на станини на «Центроліт». Але таке рішення, не дивлячись на численні спроби, реалізувати не вдалося, оскільки верстатобудівні заводи і «Центроліт» підпорядковані різним міністерствам.

Територіальне управління сильне своїм цілісним підходом до території. В цьому випадку регіон має єдиного господаря, легко налагоджуються зв'язки виробничої кооперації, комбінювання, комплексування. Можна розробляти й реалізувати програми структурної та технологічної перебудови господарського комплексу, соціально-економічного розвитку та екологічного оздоровлення краю. Разом з тим галузі народного господарства країни в цьому разі залишаються поза єдиним і цілісним управлінням. Вони подрібнені щодо управління за десятками регіонів. Розроблення та реалізація єдиної загальнодержавної науково-технічної політики для тієї чи іншої галузі стає надзвичайно складним. Немає органу, який відповідав би за рівень розвитку окремої галузі як такої.

І ще одна обставина. Територіальне управління породжує так звані тенденції «місництва» – такі ситуації, коли регіональні і місцеві економічні інтереси протистоять загальнодержавним. З точки зору багатьох одеситів Одеський нафтовий термінал, спорудження якого заплановане поблизу порту Южного, екологічно небезпечний і відтак непотрібний. В той же час загальнодержавна політика, спрямована на організацію імпорту нафти з кількох різних країн, на подолання дуже загрозливої монополії таких поставок з Росії, орієнтована на безумовне і якнайшвидше спорудження даного терміналу. Сумнозвісний спротив самодіяльних експертів спорудженню глибоководного суднового ходу «Дунай – Чорне море», який є вкрай необхідним країні, на кілька років призупинив його прокладання. Як вже зазначалось, пострадянські країни зберігають нині галузеву структуру управління економікою. Але все більш помітними стають тенденції поступового переходу від галузевого управління до *функціонального*, до управління гос-

подарством за укрупненими групами галузей – *міжгалузевими комплексами*.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Поясніть сучасні запити суспільства на більш повне застосування принципів територіального управління.
2. Характеризуйте принципи територіального управління. Які аспекти управління господарством недостатньо враховані у традиційних системах галузевого управління?
3. Поясніть цільові настанови і зміст концепції територіального капіталу. Якою мірою територіальне управління враховує властивості територіального капіталу?
4. Як характеризують особливості територіального управління його прибічники?
5. Характеризуйте головні відмінності галузевого і територіального управління за їх моделями (рис. 21).
6. Порівняйте галузеве та територіальне управління за їх відносними перевагами та недоліками.
7. Коментуйте практику використання схем територіального й галузевого управління радянських часів. Яке узагальнення щодо їх популярності та тривалості засвідчує цей досвід?
8. Поясніть проблеми поєднаного використання моделей галузевого та територіального управління.

ЧАСТИНА VIII

ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ. ГЕОПЛАНУВАННЯ

32. Цільові настанови та напрями геопланування

У сучасній світовій практиці, зокрема, в європейських країнах планування територій набуло значного розвитку. Функціонують численні міністерства і департаменти територіального розвитку та планування територій. Планувальні схеми розробляють для територіальних одиниць різних масштабів: для країн в цілому; для груп сусідніх країн та макрорегіонів; для різнорівневих – макро-, мезо-, мікрорегіонів. Західна система планування територій базується на ідеї обмеженого втручання держави в економічні процеси у випадку економічних криз, зростання безробіття вище деякої припустимої межі й виникнення інших проблем, які неможливо розв'язати на рівні приватних господарств або місцевого самоврядування. Такий підхід до планування територій, який ще можна охарактеризувати як «проблемний», враховує наявність трьох основних груп територій, що потребують просторового планування. До першої групи відносяться великі й найбільші міста, що мають екологічні проблеми, перенаселеність, високий рівень злочинності й т. д. Другу групу утворюють периферійні райони зі слаборозвиненою інфраструктурою й економікою. Третю групу утворюють території із застарілою галузевою структурою виробництва й зростанням безробіття – *депресивні райони*.

В узагальненому вигляді методологічні підходи та цільові настанови геопланування можна представити так (рис. 22).

Пропонована схема має певною мірою узагальнений і пошуковий характер, разом з тим вона дозволяє конкретизувати методичні напрями і «кроки», необхідні для безпосереднього здійснення планування території.

Методологічна настанова геопланування – перехід від моделей (карт) сучасного використання територій регіонів країни до проектних схем (карт) територіальної організації країн і регіонів. Робоча гіпотеза планувальних розробок така: наявне використання територій формувалося у процесах їх поступального господар-

Рис. 22. Напрямки планування території за рівнями організації життєдіяльності суспільства та за головними макрокомпонентами ландшафтної оболонки

ського освоєння, без належного планування, доволі невпорядковано, часом хаотично; в умовах інтенсифікації природокористування зростає дефіцит територій для головних видів господарської діяльності, множаться конфліктні ситуації між різними видами природокористування, помітно знижується економічна ефективність природокористування і господарської діяльності в цілому, зростають соціально-екологічні та природоохоронні проблеми; стає необхідним оновлення планувальної організації життєдіяльності населення країн і регіонів.

Наскрізним і стрижневим *методологічним принципом геопланування* виступає поєднаний і компонентний геопросторовий

аналіз населення і природи, населення і господарства, природи і господарства. При цьому просторовий аналіз таких відповідностей повинен бути двобічним: населення до природи і природа до населення і т. д. Такий підхід не може бути забезпечений лише поєднаним аналізом тематичної серії покомпонентних карт. Для кожної пари генералізованих компонентів – «природа-населення», «природа-господарство», «населення-господарство» і т. д., а також для їх інтегрованих поєднань «природа-населення-господарство» необхідно розробляти принципово нові синтетичні карти, що представляють такі поєднання та відповідності.

Методологічні напрямки геопланування встановлені за головними складовими територіальної організації суспільства:

- *геопланування природного середовища* за найбільш загальною орієнтацією має на меті створення природного каркасу екологічної безпеки території; за існуючими напрямками планувальних розробок – це ландшафтне планування, створення систем природно-заповідного фонду (ПЗФ), формування екологічних мереж;

- *геопланування розселення* представлене *екістичним плануванням (плануванням розселення населення)*, що має на меті геопросторове впорядкування розміщення населення;

- *впорядкування господарської діяльності у контексті геопланувальних розробок* – це *геопросторова організація господарства (господарське геопланування)*, орієнтоване на більш раціональне – екологічно безпечне та економічно ефективне розміщення виробництва і духовної діяльності населення.

Поряд із зазначеними покомпонентними геопланувальними розробками планування території регіону має на меті їх співставний аналіз та розроблення інтегральних геопланувальних картограм. Такими є каркас антропогенно-техногенних навантажень території регіону (4), та карта (тематична серія карт) які обґрунтовують заключні геопланувальні рішення (5) методом поєднаного аналізу каркасів природної безпеки (1) та антропогенно-техногенних навантажень (4). Змістовна характеристика цих напрямків геопланувальних розробок показана далі.

В узагальненому вигляді методологічні підходи та цільові настанови геопланування можна представити на рис. 23. Пропонована схема має певною мірою узагальнений і пошуковий характер, разом з тим вона дозволяє конкретизувати методичні напрями і «кроки», необхідні для безпосереднього здійснення планування території.

Методологічна настанова геопланування – перехід від моделей (карт) сучасного використання територій регіонів країни до проектних схем (карт) територіальної організації країн і регіонів.

Рис. 23. Методологічні підходи і цільові настанови геопланування

Робоча гіпотеза планувальних розробок така: наявне використання територій формувалося у процесах їх поступального господарського освоєння, без належного планування, доволі невпорядковано, часом хаотично; в умовах інтенсифікації природокористування зростає дефіцит територій для головних видів господарської діяльності, множаться конфліктні ситуації між різними видами природокористування, помітно знижується економічна ефективність природокористування і господарської діяльності в цілому, зростають соціально-екологічні та природоохоронні проблеми; стає необхідним оновлення планувальної організації життєдіяльності населення країн і регіонів.

Наскрізним і стрижневим *методологічним принципом геопланування* виступає поєднаний і співставний компонент геопросторового аналізу населення і природи, населення і господарства, природи і господарства. При цьому просторовий аналіз таких відповідностей повинен бути двобічним: населення до природи і природа до населення і т. д. Такий підхід не може бути забезпечений лише поєднаним співставним аналізом тематичної серії покомпонентних карт. Для кожної пари генералізованих компонентів – «природа-населення», «природа-господарство», «населення-господарство» і т. д., а також для їх інтегрованих поєднань «природа-населення-господарство» необхідно розробляти принципово нові синтетичні карти, що представляють такі поєднання та відповідності.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Характеризуйте проблемний підхід до планування територій у європейських країнах за його напрямками.
2. Поясніть цільові настанови планування територій (геопланування) за наведеною схемою (рис. 23).
3. Як поєднується у геоплануванні геопросторовий аналіз узагальнених компонентів – макрокомпонентів географічного середовища, та їх поєднаний інтегрований розгляд?
4. Характеризуйте методологічні напрямки планування територій. Поясніть цільові настанови кожного з них.

5. Які методологічні підходи використовують у геопланувальних розробках? Якими комплексними та інтегрованими планувальними схемами вони завершуються?

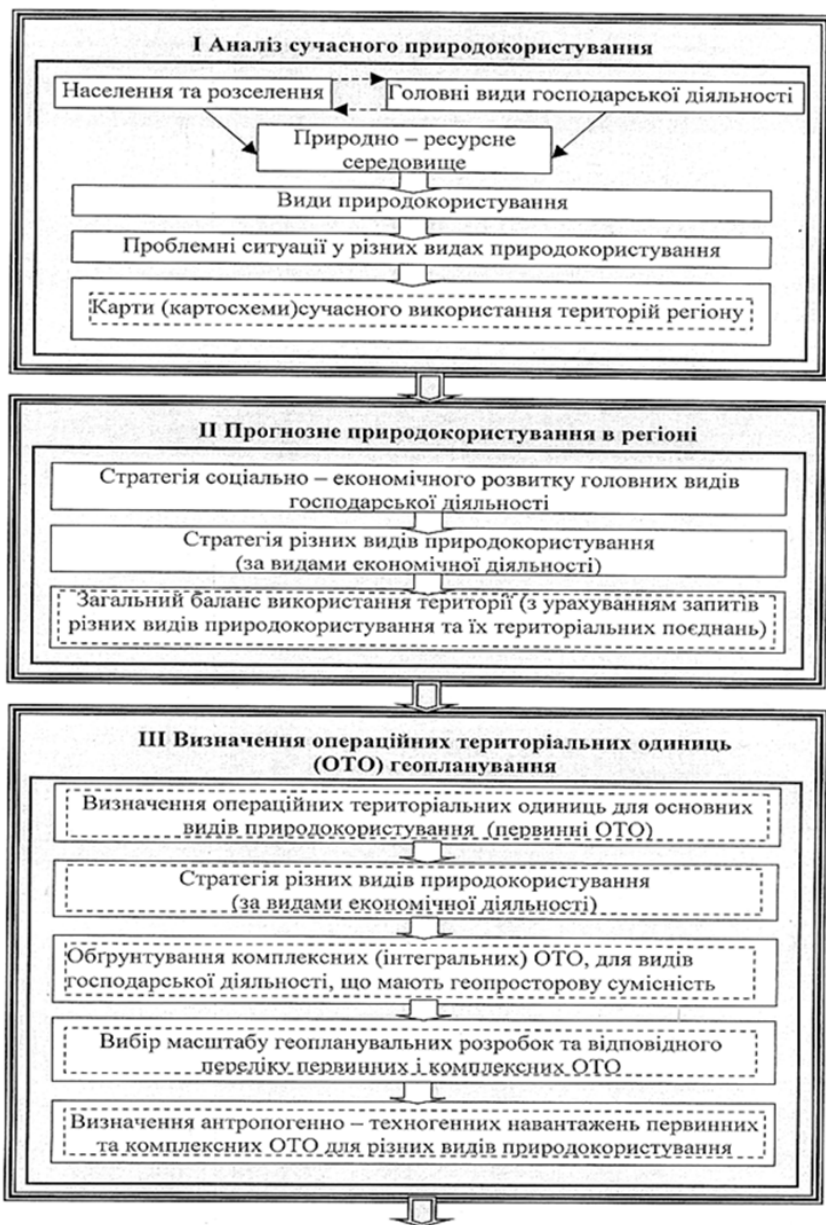
33. Методична схема геопланування регіону

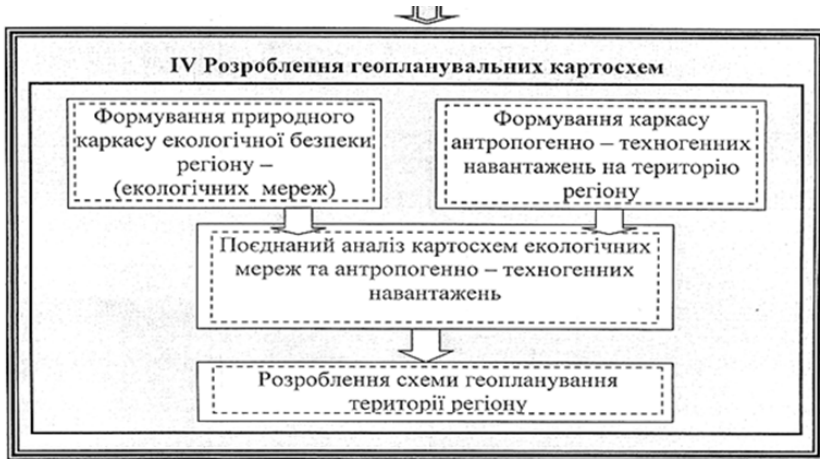
Методичний алгоритм геопланування регіону складений чотирма блоками (рис. 24). Додатковою пунктирною обводкою на схемі виділені напрями досліджень, які на даний час не мають методологічного та методичного обґрунтування і потребують відповідних розробок.

Цільова настанова першого блоку – складання карти чи тематичної серії карт, що відображують сучасне використання території регіону. У «чистому вигляді» таких карт на даний час не існує. Для їх розроблення необхідно проаналізувати наявне природокористування в регіоні, систематизувати його на головні різновиди, встановити змістовні і технічні особливості їх картографування.

Для головних різновидів природокористування і відповідних варіантів господарського використання територій необхідно визначити наявні протиріччя і конфліктні ситуації: дефіцит земель для основних видів економічної діяльності, випадки територіальної сумісності-несумісності відповідних різновидів природокористування та ін. Проблемні і конфліктні ситуації щодо територіального розподілу видів природокористування та господарської діяльності необхідно показати на картах. Цей напрям тематичного картографування як такий в цілому ще не розроблений.

Головні види господарської діяльності потребують розроблення карт територіальної (геопросторової) організації відповідних галузей з урахуванням напрямків і масштабів перспективного розвитку. Планування території повинно орієнтуватись на переваги пріоритетних виробництв, галузей і видів економічної діяльності. Впорядкування території планувальними методами повинно враховувати особливості територіальної організації населення та господарства регіону. Для регіонів з великими містами та міськими агломераціями, скажімо, необхідно уважно розглядати планувальні проблеми їх передмість та приміських зон. Для

* Додатковою пунктирною обводкою на схемі виділені напрямки досліджень, які на даний час не мають достатнього методологічного та методичного обґрунтування і потребують відповідних розробок

Рис. 24. Методична схема геопланування регіону

приморських регіонів відповідно до приморсько-фасадного типу територіальної організації населення і господарства необхідно враховувати соціально-економічну ешелонованість відносно берегової лінії і території, і акваторії.

Другий блок загальної методичної схеми геопланування має на меті обґрунтування природокористування та відповідних видів використання територій регіону на близьку перспективу. У складі цього блоку розроблення стратегій (проектів, програм, концепцій та ін.) соціально-економічного розвитку регіонів. Цей напрям на даний час достатньо розроблений і є важливою складовою сучасної державної регіональної політики. Потребує поглибленої методологічної та методичної розробки стратегія головних видів природокористування у регіоні співставно з пріоритетними видами економічної діяльності у проектних розробках. Ще більш складним є складання перспективного балансу територій (земель) регіону за пріоритетними видами економічної діяльності та відповідними напрямками природокористування. Подібні докумен-

ти для регіонів не розроблялись взагалі. Офіційні баланси земель регіонів (областей) показують їх розподіл за видами земельних угідь і тільки. Для потреб геопланування необхідно показати прогностичний розподіл територій і земель саме за різними видами природокористування та відповідними видами їх господарського використання.

Існуючий облік земель за видами угідь і окремими категоріями земель не відповідає потребам геопланування. Зокрема, з'явилися нові категорії земель, що ще не увійшли до чинного обліку земель (землі водного фонду, рекреаційні землі, водно-болотні угіддя). По-друге, найбільш рубриковані за різновидами сільськогосподарські землі не розглядають окремо деградовані та малопродуктивні угіддя, не поділяють орні землі щодо їх використання за різною інтенсивністю.

Підкреслимо, що геопланування на регіональному рівні розглядає поділ території, як правило, не за окремими видами її використання, а за їх певними просторовими поєднаннями та комбінаціями. Територіальний розподіл використання планувальних ділянок у регіональному масштабі показує вже не окремі види природокористування, а їх геопросторові комбінації, які потребують відповідної типізації та геоекологічної оцінки щодо більшої – меншої конфліктності таких комбінацій.

Стратегії соціально-економічного розвитку регіонів обґрунтовують пріоритетні галузі і види економічної діяльності. Для кожної галузі чи виду економічної діяльності у проектних розробках фігурують їх запити щодо необхідних земель і територій. Але в таких стратегіях відсутні зведені плани перспективного використання територій і земель регіону, які б інтегровано і взаємопов'язано розглядали запити різних галузей на території і знаходили б розв'язання конфліктних ситуацій, пов'язаних з дефіцитом земель в умовах зростаючої конкуренції різних видів господарської діяльності.

У третьому блоці запропонованої методичної схеми розглянуто проблеми визначення операційних територіальних одиниць (ОТО) для картографування різних видів господарського використання територій. Необхідно встановити ОТО для основних видів

природокористування. Ними можуть бути, зокрема, види земельних угідь, окремі категорії земель, населені пункти, транспортні мережі, інженерно-технічні системи і комплекси. Картографування використання територій регіонів у середніх, дрібних масштабах не може обмежитись так званими первинними ОТО, які показують якийсь один різновид використання територій. У багатьох випадках необхідно картографувати території та географічні об'єкти з поліфункціональним господарським навантаженням, з поєднанням різних видів природокористування та господарської діяльності на одній ділянці. З'являється потреба у виділенні так званих комплексних ОТО, які інтегрують характерні поєднання тих чи інших видів природокористування.

Заключний четвертий блок загальної методичної схеми геопланування представлений геопланувальними картосхемами, що завершують проектні розробки природного середовища, з одного боку, і населення та господарства, з другого. Другим заключним документом повинна бути картосхема антропогенно-техногенних навантажень на територію регіону, яка поєднує екістичне геопланування з господарським. Екістичний (розселенський) фактор – головна складова територіальної організації суспільства. З одного боку, картографування регіональних систем розселення має відповідне методологічне обґрунтування і значне поширення у географічних дослідженнях. З другого, поряд з традиційними характеристиками систем розселення у контексті геопланування території потрібна систематика регіональних і локальних систем розселення за видами природокористування та господарської діяльності, за узагальненими рівнями антропогенно-техногенних навантажень на природне середовище.

Картосхеми техногенних навантажень на територію регіону показують рівні техногенного впливу на довкілля поселень, транспортних комунікацій, інженерно-техногенних систем, ареалів різного господарського використання – сільськогосподарських, лісгосподарських, гірничопромислових, рекреаційних.

Проблемними питаннями на даний час є класифікація і типізація міст та інших населених пунктів за їх техногенним навантаженням в залежності від людності та функціональних типів,

території техногенного впливу поселень у вигляді їх промислових зон. Не розроблена систематика транспортних магістралей та комунікацій за рівнями техногенного впливу та зонами його поширення на прилеглі ділянки.

На особливу увагу у контексті геопланувальних розробок заслуговують так звані «гарячі ареали» та «гарячі точки» – ділянки й пункти, де рівні техногенного навантаження близькі до критичних чи перевищують їх. Картографування «гарячих ареалів» та «гарячих точок», зон їх техногенного впливу та відповідних санітарно-захисних зон практично не ведеться.

Загальна систематика господарського використання земель – селитебного, промислового, сільськогосподарського, лісогосподарського, водогосподарського, рекреаційного тощо – відома. Для потреб геопланування необхідна більш докладна класифікація видів використання територій та акваторій, яка б враховувала більшу – меншу інтенсивність господарської діяльності та відповідні рівні техногенних навантажень на середовище.

Поєднаний аналіз картосхем розселення регіону з відповідними антропогенними навантаженнями та карт господарського використання території з різними рівнями техногенних навантажень дозволяють побудувати інтегральну картосхему антропогенно-техногенних навантажень, яку ми називаємо каркасом антропогенно-техногенних навантажень на територію регіону.

Заключним етапом геопланування регіону є співставний аналіз всіх зазначених картосхем, а в найбільш узагальненому вигляді – природного каркасу екологічної безпеки регіону (регіональної екологічної мережі) та каркасу його антропогенно-техногенних навантажень. Головні питання, відповідь на які дає такий аналіз:

- забезпеченість регіону ділянками зі слабо порушеною біосферою (ядра екологічної мережі) та природними екологічними коридорами;
- загальний рівень антропогенно-техногенного навантаження території регіону та особливості його геопросторового розподілу;

- ступінь поляризованості ландшафту за взаємною віддаленістю та розмежуванням ділянок чистої природи – біосферних «вікон» та ареалів з максимальними антропогенно-техногенними навантаженнями;

- забезпечення поступових переходів від ділянок максимальних господарських навантажень до заповідних територій і навпаки методом ешелонування антропогенно-техногенних навантажень, тобто поступового їх збільшення чи зменшення;

- негативні впливи екологічних бар'єрів – головних транспортних магістралей та проблеми їх накладання на екологічну мережу;

- особливості геопросторового розподілу «гарячих ареалів» та «гарячих точок» у регіоні та проблеми мінімізації їх негативних впливів.

Завершує геопланувальні розробки схема (картосхема) планування території регіону. Таку картосхему розробляють методом поєднаного та співставного аналізу карт регіональної екомережі та антропогенно-техногенних навантажень. Змістовно ключовим завданням такого поєднаного аналізу є виявлення критичних невідповідностей між функціональною організацією природного середовища, з одного боку, та планованими варіантами його господарського використання, з другого.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Розгляньте загальну методичну схему планування території регіону. Поясніть цільові настанови розроблення її складових (блоків) . Характеризуйте загальну настанову проектної розробки.
2. На які результати орієнтований аналіз сучасного природокористування регіону?
3. Характеризуйте другий блок даної схеми – перспективне природокористування регіону.
4. За якими ознаками у планувальних розробках виділяють первинні та вторинні (комплексні, інтегральні) операційні територіальні одиниці?

5. Якою повинна бути оновлена систематика видів використання території, що враховувала б їх поділ на первинні та вторинні (комплексні) операційні територіальні одиниці?
6. Що позначають на планувальних схемах «гарячі точки» та «гарячі ареали»? Якого наукового обґрунтування вони потребують?
7. Характеризуйте цільові настанови і напрями поєданого аналізу планувальних схем природного середовища, розселення населення, розміщення виробничої та духовної діяльності населення.
8. Поясніть зміст і цільові настанови заключної схеми планування території регіону.

34. Генеральна схема планування території України

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про розроблення проекту Генеральної схеми планування території України» (1997 р.) Українським державним інститутом проектування міст «Діпромісто» з участю Ради по вивченню продуктивних сил НАН України, університетів, науково-дослідних інститутів та установ був розроблений проект *Генеральної схеми планування території України*. Надалі Генеральна схема планування території України була затверджена Законом України (7 лютого 2002 р.) і запропонована до реалізації центральним і регіональним органам державної влади та місцевого самоврядування.

Генеральна схема (ГС) планування території України визначає пріоритети та концептуальні засади планування і використання території країни, вдосконалення систем розселення, забезпечення сталого розвитку регіонів і населених пунктів, розвитку виробничої, інженерно-транспортної та соціальної інфраструктури, формування *національної екологічної мережі*. Вона включає такі складові: (а) аналіз стану використання території України; (б) обґрунтування основних напрямків використання території України; (в) пропозиції щодо реалізації ГС. Сучасне використання території країни відзначається надмірним техногенним навантаженням на довкілля, високим ступенем його забруднення та природно-техногенних небезпек. Для існуючої системи розселення

властива неузгодженість соціального, економічного, містобудівного та екологічного аспектів розвитку населених пунктів та прилеглих територій, надмірна концентрація населення та виробництва у великих містах, уповільнений розвиток більшості середніх і малих міст, селищ і сіл, недостатній рівень розвитку соціальної та інженерно-територіальної інфраструктури.

У ГС території систематизовані за видами переважного використання таким чином:

(1) території з інтенсивною переважно промисловою міською житловою та громадською забудовою – зони урбанізації в тому числі:

(1а) з критичним рівнем виробничо-містобудівного освоєння (міста з населенням понад 500 тис. жителів, а також міста Севастополь, Сімферополь, Херсон, їх приміські зони; центральна частина Донбасу);

(1б) з високим рівнем виробничо-містобудівного освоєння (приміські зони Києва, Черкас, Чернігова, Житомира, Вінниці, Полтави, Сум і Кропивницького; райони, що оточують центральну частину Донбасу;

(1в) із середнім рівнем виробничо-містобудівного освоєння (Красноперекопський і Керченський промислові райони АР Крим; Нікопольський марганцеворудний басейн та Західний Донбас; території, що прилягають до решти обласних центрів та розвинених промислових центрів з населенням понад 50 тис. чоловік, які відіграють роль переважно міжрайонних центрів розселення);

(2) території переважно агропромислового виробництва та сільської забудови – зони сільського господарства;

(3) території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси, водно-болотні вгіддя, землі водного фонду, рекреаційного та оздоровчого призначення, інші природні території, важливі для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття – зони національної екологічної мережі;

(4) зона радіаційного забруднення, в тому числі території: а) відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення; б) гарантованого добровільного відселення; в) посиленого радіоекологічного контролю.

ГС визначає території, розвиток яких потребує державної підтримки, обґрунтовує напрямки та пріоритети розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, формування національної екологічної мережі. Реалізація ГС була розрахована на два етапи: 1) 2001–2010 рр.; 2) 2011–2020 рр.

На *першому етапі* передбачалося вдосконалення законодавчого, наукового, інформаційного, проектного, організаційного забезпечення планування території на загальнодержавному рівні та здійснення першочергових заходів, зокрема, організація моніторингу подальшої реалізації ГС. Протягом *другого етапу* необхідно було здійснити всю заплановану систему заходів щодо планування території, відповідно до завдань ГС. На стадії обговорення перебуває друга черга Генеральної схеми планування території країни.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. На яких засадах, ким і коли була розроблена «Генеральна схема планування території України»?
2. Які завдання ставилися перед розробниками «Генеральної схеми»? Як зафіксовані результати планування території України, який вони мають офіційний статус?
3. Характеризуйте систематику територій за їх сучасним використанням, прийняту в «Генеральній схемі».
4. Якою передбачалася реалізація «Генеральної схеми»?
5. Поясніть необхідність завершення планувальних розробок і заходів, передбачених «Генеральною схемою». Коментуйте можливості розроблення другої черги геопланування території України.

35. Концепція довкілля

Концепція довкілля формувалась від базових понять «географічного середовища», «природного середовища», «навколишнього середовища» зіставно із загальною тенденцією ускладнення будови та геопросторової організації оболонки Землі. *Довкілля* – нове поняття у географічній науці, що представляє земну обо-

лонку як навколишнє середовище у її відношенні до життєдіяльності суспільства. Науковці розглядають довкілля як фрагмент ландшафтної оболонки Землі і поширюють на нього такі вихідні постулати:

- біосфера відіграє роль природного «мега-довкілля» по відношенню до всього населення і світового господарства;

- довкілля являє собою фрагмент ландшафтної оболонки Землі, що містить всі її компоненти і потребує комплексних географічних досліджень;

- географи розглядають довкілля як простір взаємодії природи і суспільства;

- довкілля – арена життєдіяльності суспільства, розселення населення, розміщення всіх видів його господарської і духовної діяльності;

- головною складовою довкілля виступає природне середовище, що визначає природні умови і ресурси території, її потенціал для розселення населення та його господарської і духовної діяльності; інші складові формують свої «компонентні довкілля» – соціальне середовище, економічне середовище, духовне середовище, політичне середовище та ін.;

- довкілля – один із головних чинників, що визначають якість життя населення і умови його життєдіяльності;

- склад і якісну характеристику довкілля характеризує територіальне поєднання головних компонентів ландшафтної оболонки Землі – природного середовища, населення з його господарською та духовною діяльністю, штучного матеріального світу, створеного людиною;

- на довкілля поширюються принципи територіальної організації ландшафтної оболонки, і його простір підлягає ландшафтному, розселенському (екістичному) та соціально-економічному геоплануванню;

- критерієм раціональної геопросторової організації довкілля виступає екологічний імператив (моральний закон);

- довкілля може розглядатися як фрагмент ландшафтної оболонки, як територіальний географічний комплекс (геокомп-

лекс), як територіальна географічна система (геосистема), як планувальний регіон або район.

На рис. 25 представлена концептуально-понятійна система «довкілля», що охоплює дві підсистеми. Перша показує базові складові ландшафтної оболонки Землі та їх назви, друга – типологічну систематику компонентних середовищ суспільства, що поєднано формують довкілля.

Географічну основу довкілля становить ландшафтна оболонка Землі. Її складові поділені на два блоки – природно-географічний і соціально-економічний, відповідно до двох головних гілок географічної науки – географії фізичної та географії суспільної. До природно-географічних складових ландшафтної оболонки віднесені: природні ландшафти і природні вгіддя; агроландшафти та сільськогосподарські землі, що значною мірою зберігають природно-географічні особливості та характеристики; територіальні природоохоронні системи – природно-заповідний фонд (ПЗФ) та екологічні мережі. Природне середовище включає територію як специфічний всезагальний і безальтернативний географічний ресурс, а також земельний фонд в цілому з його різноманітним господарським використанням.

До соціально-економічних складових ландшафтної оболонки віднесені системи природокористування, зокрема, землекористування, населення і територіальні системи розселення, територіальні системи виробничої інфраструктури (мережі транспортного сполучення і комунікацій, системи енерго-, водо-, газо-, теплопостачання), інфраструктурні об'єкти системи та комплекси. Соціально-економічні складові ландшафтної оболонки представлені також об'єктами і системами соціальної інфраструктури матеріального і духовного виробництва, обслуговування, відпочинку та рекреації. Важливою географічною складовою довкілля виступають форми територіальної організації життєдіяльності суспільства: міста і сільські поселення, різні типи планувальної організації сільських (руральних) та урбанізованих осередків.

Географічні оцінки довкілля як навколишнього середовища суспільства мають багато різних аспектів і напрямків, які можуть бути компонентно-галузевими, комплексними (інтегративними)

Рис. 25. Концептуально-понятійна система «довкілля»

чи загальними (інтегральними). У нашій схемі (рис. 25) використана систематика Н. Ф. Реймерса (1990), за якою середовище людини поділене на чотири взаємопов'язаних компоненти: 1) природне середовище; 2) середовище, породжене агротехнікою – «друга природа»; 3) «квазіприродне середовище» – штучний матеріальний світ, створений людиною; 4) соціальне середовище.

Оцінка довкілля як **природного середовища** суспільства має на меті аналіз його можливостей щодо збереження соціально-економічної безпеки населення. Серед інших функцій природного середовища – охорона і раціональне використання природних умов і ресурсів, раціональне природокористування, збалансована господарська діяльність, правильна екологічно безпечна та економічно ефективна територіальна організація життєдіяльності суспільства. Зауважимо, що донедавна лише охорона природного середовища була головним і чи не єдиним напрямом впорядкування довкілля, яке зберігало назву «навколишнє природне середовище».

Розгляд довкілля як «другої природи» має на меті його оцінку як **агротехнічного (агроландшафтного) середовища**. У наш час це чи не найбільш поширений тип навколишнього оточення людини, який потребує поєднаних оцінок його природно-ресурсного та агровиробничого потенціалу території, а також виділяється численними соціально-екологічними та соціально-економічними проблемами, пов'язаними з недостатньо регламентованим та збалансованим агротехнічним використанням територій такого типу.

На особливу увагу заслуговує третій тип людського середовища – «квазіприрода», що являє собою **штучний матеріальний світ, створений людиною**. Глибина технічного перетворення природи тут максимальна. Середовища цього типу експоненційно поширюються у складі ландшафтної оболонки Землі і формують «інтразональні» (наскрізні) техногенні комплекси і ландшафти, які на глобальному рівні утворюють нову земну оболонку – **техносферу**.

«Квазіприродне» середовище об'єднує системи природокористування і, в першу чергу, землекористування, розселення на-

селення, територіальні системи виробничої та соціальної інфраструктури, об'єкти і системи матеріального виробництва і сфери послуг, форми територіальної організації суспільства, що інтегрують територіальні системи природокористування та охорони природи, територіальні системи розселення, виробництва та духовної життєдіяльності населення. Центральною проблемою вивчення «квазіприродних» середовищ виступає пошук їх збалансованого і регламентованого функціонування у життєдіяльності суспільства співставно з його природно-географічним середовищем.

Соціальне середовище охоплює населення, виробничу і соціальну інфраструктуру, сферу послуг. Аналіз довкілля як соціального середовища має чимало різних цільових настанов. Але їх стрижнем виступає оцінка якості життя населення, пов'язаного з навколишнім середовищем.

Концепція довкілля у вітчизняній науці набуває загальнонаукового статусу. Державний природоохоронний орган нині має назву *міністерства захисту довкілля*. Представники різних наук – географії, біології, екології, соціології, валеології, суспільствознавства, історії, управління, розглядають проблему навколишнього середовища життєдіяльності суспільства як міждисциплінарний науковий напрям. І у його розроблені географія має істотні переваги, оскільки вона – єдина серед наук – охоплює своєю предметною областю і природу, і населення, і соціальне середовище.

Відомі пропозиції формувати новий міждисциплінарний науковий напрям *середовищезнавство* як комплексну оцінку умов життєдіяльності людини і суспільства. Показово, що за вузьким змістом середовище – це безпосереднє навколишнє оточення людей і його як об'єкт можна розглядати по відношенню до суб'єкта – людини. В той же час є потреба розглядати географічне середовище максимально комплексно зі всіма його природними та соціально-економічними складовими, включаючи і саме населення. За таким підходом навколишнє середовище поєднує всі компонентні середовища: 1) природне середовище; 2) агротехнічне середовище – «друга природа»; 3) штучний матеріальний світ, створений людиною – «квазіприрода»; 4) соціальне середовище.

У новітній **концепції середовищезнавства** (М. А. Голубець, 2007) йдеться про формування нового міждисциплінарного напрямку, що вивчатиме різні аспекти взаємодії населення і суспільства з його природним, соціальним і господарським оточенням – навколишнім середовищем. Середовищезнавство визначене як прикладна міждисциплінарна галузь знань «про збереження сприятливих еколого-соціально-економічних параметрів довкілля, розумне використання його природних і соціально-економічних ресурсів, прогнозування його змін, а також управління геосоціосистемними процесами, що протікають в межах довкілля» [Голубець, 2007, С. 3]. У цій дефініції заслуговують на увагу два моменти: автор розглядає довкілля як інтегровану геосферу, що поєднує природні та соціально-економічні складові земної оболонки (згадаймо традиційне «навколишнє природне середовище»!); підкреслений якісно новий зміст ландшафтної оболонки, в межах якої вже протікають геосоціосистемні процеси (у географів – концепція соціогеосистем).

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Поясніть функції і зміст поняття «довкілля». Покажіть його змістовні відмінності від традиційних категорій географічного середовища та навколишнього середовища.
2. Характеризуйте довкілля як фрагмент ландшафтної оболонки. Поясніть відповідні напрями його дослідження.
3. За схемою (рис. 25) представте концептуально-понятійну систему довкілля. Характеризуйте її складові.
4. Наведіть змістовну характеристику природного середовища як складової частини довкілля. Поясніть цільові настанови його вивчення.
5. Характеризуйте агротехнічне середовище як «другу природу» – складову довкілля. Акцентуйте істотне переважання другої природи у складі ландшафтної оболонки.
6. Представте штучний матеріальний світ, створений людиною, як різновид середовищ, що формують довкілля. Поясніть його термінування як «квазіприроди».

7. Поясніть роль соціального середовища у формуванні довкілля. Зверніть увагу, що у складі навколишнього середовища населення не позначене, оскільки за таким підходом людина – суб'єкт, тобто «господар середовища».
8. Характеризуйте концепцію середовищезнавства, розроблену М. Голубцем (2007), як начерк наступного довкіллезнавства.

ЧАСТИНА IX

ГЕОГРАФІЯ В УМОВАХ НОВІТНЬОЇ НАУКОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

36. Геоінформаційні технології та геоінформаційні системи

36.1. Геоінформатика

Сучасна наукова революція спричинила кількісний і якісний стрибок інформації, який називають «інформаційним вибухом». Джерела і потоки наукової інформації, пов'язані зі стрімким зростанням інформаційних технологій, розвитком космічних методів дистанційного зондування земної поверхні, масовим використанням географічних інформаційних систем (ГІС), формуванням глобальних і регіональних інформаційних мереж, вже помітно перевищують організаційні та технічні можливості їхнього впорядкування та оброблення. Ця проблема позначена у концептуально-понятійній системі географічного холізму двома напрямками. За першим географічна наука, як і всі інші галузі знань, повинна розробити *систему впорядкування потоків новітньої інформації* відповідно до власної предметної області та запитів суспільства на такі знання. Другий напрям посилення методологічних засад географічних досліджень полягає у пріоритетному розробленні *систем ГІС та дистанційного зондування Землі (ДЗЗ)*.

Наприкінці 1950-х років започаткований новий науковий напрям – *інформатика*, який стрімко набув статусу загальнонаукової фундаментальної області знань. *Інформаційна революція*, в яку світове співтовариство увійшло наприкінці минулого століття, має дві головні складові – електроніку та інформатику. Енциклопедія сучасної України визначає інформатику як галузь знань, що охоплює широке коло наукових дисциплін, пов'язаних із вивченням інформаційних процесів у природі, суспільстві та техніці. Інформатику розглядають як фундамент для створення і застосування комп'ютерних систем та інформаційних технологій. За таким контекстом інформатику визначають як науку про оп-

рацювання інформації обчислювальними системами, як «комп'ютерну науку».

Інформацію у наш час розглядають як вихідне поняття – постулат теорії пізнання, як засіб «віддзеркалення реального світу». Інформація – відображення у людській свідомості відчуттів, спостережень, фактів, знань, що надалі використовуються у всіх видах і формах виробничої та духовної діяльності. Останнім часом відбувається поступова термінологічна заміна поняття «кібернетика» на «інформатику». Кібернетика, яку її засновник Н. Вінер визначав як науку про управління, стає складовою інформатики. Щоправда, кібернетику ще зберігають як наукову та освітню спеціальність.

Як вже зазначалось, інформатика стала потужним міждисциплінарним напрямом і поширила свої положення на всі галузі знань. Протягом 1960-1970-х років започаткований новий напрям географічних досліджень *геоінформатика*. Підкреслимо, що геоінформатику не слід розглядати як механічне розширення та розростання інформатики на географічні дослідження. Географія – єдина серед наук розробляє теорію та методику просторового аналізу та просторової систематики, і ці напрями вже мають статус загальнонаукових, якими повною мірою користуються інші галузі знань. Відтак, геоінформатика послідовно набуває ознак міждисциплінарного напрямку: принципи і методи геопросторового аналізу та просторової систематики, а з ними і геоінформатика в цілому в наш час привертають посилену увагу науки і управління. Така тенденція у становленні геоінформатики обговорюватиметься далі.

Географи розглядають геоінформатику як наукову дисципліну, що включає низку предметних напрямів з вивчення геопростору з його об'єктами, властивостями і зв'язками об'єктів, способами і методами відображення та автоматичного опрацювання інформації на обчислювальних машинах і комплексах. Геоінформатику визначають і дещо вужче – як науку про *географічні інформаційні системи* (ГІС). Узагальнено йдеться про фундаментальні дослідження теоретичних положень і методичних прийомів

мів геоінформатики, розроблення комплексів автоматизованого опрацювання геопросторової інформації, створення моніторингових систем дистанційного зондування земної поверхні ГІС – ДЗЗ.

Розглянемо окремі положення геоінформатики, що потребують пояснень і уточнень. Донедавна геоінформатику визначали як *науку про просторово, географічно впорядковану інформацію*. Сучасні погляди представляють її як *науку про географічний простір (геопростір)*. Таке уточнення предмету геоінформатики посилює її приналежність до географічної науки, оскільки «просторово організованою інформацією» користуються чимало інших наук. Нагадаємо, що геопростір – це системна цілісність географічних об'єктів, їх властивостей і відношень у межах ландшафтної оболонки Землі. Геопростір являє собою нерозривну і суперечливу єдність природного середовища, населення та штучного матеріального світу, створеного людиною, і це фундаментальна категорія географічного холізму. Такий географічний монізм не заперечує компонентно-галузевих складових геоінформатики і наголошує їх обов'язкову участь у відповідних програмах досліджень.

Становлення геоінформатики спричинило розроблення спеціальних методів географічних досліджень – геоінформаційних технологій. *Геоінформаційні технології* – сукупність засобів, способів і методів автоматизованого збирання, збереження, обміну, оброблення, аналізу і відображення (представлення) просторової, а більш предметно – географічної інформації. Таким чином, геоінформатика як науковий напрям має необхідні атрибути: її *об'єкт* – географічний простір, що являє собою фрагмент фізичного простору; *предмет геоінформатики* становлять географічні об'єкти, властивості та відношення об'єктів і явищ, зумовлені їх розміщенням у межах ландшафтної оболонки Землі.

Технологічними засобами для розроблення та використання геоінформатики слугують *географічні інформаційні системи* – *геоінформаційні системи (ГІС)*. Геоінформаційні системи являють собою апаратно-програмні, людино-машинні комплекси, організовані для збирання, зберігання, оброблення, відображення та поширення й обміну *геоданих* – просторово-координованих ха-

рактеристик і показників, а також для поєднаного і співставного аналізу різноманітних компонентних властивостей і відношень та наступну їх інтеграцію. За технологічним призначенням ГІС – система апаратно-програмних засобів для цифрової підтримки, поповнення, зберігання, опрацювання, аналізу, математико-картографічного моделювання, образного представлення та управління. Геоінформаційні системи виконують функції потужних організаційних засобів впорядкування та опрацювання інформації для всіх галузей і видів господарської діяльності, з одного боку, та для комплексних характеристик територіальних одиниць різних типів і масштабів, з другого.

Позначимо методологічні відмінності ГІС, що вирізняють їх серед інших інформаційних комплексів і систем:

- геоінформаційні системи розглядають *геопросторові відношення* об'єктів і явищ у межах ландшафтної оболонки Землі;

- геоінформаційні системи аналізують *топологічні властивості* географічних об'єктів і явищ, які за формалізаційними представленнями позначають як *первинну метрику*, на відміну від інших інформаційних систем, що розглядають *вторинну (атрибутивну) метрику*;

- ГІСи виконують специфічні функції з поєднання та інтеграції атрибутивної (ознакової) та геопросторової (топологічної) інформації про об'єкти і явища ландшафтної оболонки;

- геоінформаційні системи використовують специфічні методи дослідження просторових даних, які формують *геопросторовий аналіз*;

- геоінформаційні системи *генерують нові знання* за такими напрямками:

- 1) автоматизоване картографування; 2) комп'ютерне проектування; 3) геопросторовий аналіз; 4) дистанційне зондування земної поверхні.

Геоінформатика надзвичайно швидко набула статусу світової індустрії. Перший штучний супутник Землі був запущений у 1957 році, а нині загальна кількість космічних апаратів різних типів перевищує кілька десятків тисяч і стрімко зростає далі. Реальністю стало засмічення ближнього космосу супутниками і косміч-

ними станціями, масовими залишками відпрацьованих апаратів і приладів. Для дистанційного зондування земної поверхні супутники мають орбіти у діапазоні висот над рівнем моря 300–500 км. Супутники GPS для систем глобального позиціонування (Global Positioning System) рухаються на кругових орбітах на висотах 20 тис. км в одній площині, забезпечуючи постійну передачу даних.

Людство здійснило грандіозний технологічний прорив і розпочало формування *космічних технологій*. Супутникові системи забезпечують суспільство стільниковим зв'язком, інтернетом, телебаченням, GPS-обслуговуванням. Сучасна геоінформатика обслуговує науково-дослідні, побутові та військові запити суспільства.

36.2. Геопросторовий аналіз.

Геопросторова статистика

Розвиток геоінформатики і геоінформаційних технологій спричинив формування нового наукового напрямку – *геопросторового аналізу (геопросторової статистики)*. Донедавна була поширена думка, що геопросторовий аналіз являє собою методичний засіб дослідження просторово визначених і впорядкованих даних. Останнім часом об'єктом геопросторового аналізу називають географічний простір, а його предмет визначають як відношення територіальної (просторової) організації компонентів земного простору – об'єктів і явищ оболонки Землі. Такий підхід і предметно, і операційно (технологічно) є більш конструктивним, оскільки він конкретизує предметну область геопросторового аналізу. Саме геопростір представляє будь-які географічні дані (геодані) найбільш повно й системно за всіма компонентами – об'єкти і явища, властивості та відношення об'єктів і явищ. Поза географічним простором таке поєднання географічних об'єктів, властивостей і відносин взагалі не існує.

Геопростір найбільш змістовно, повно й комплексно представляє предмет географічних досліджень. Географічні об'єкти, що його формують, – це природні та антропогенні сутності, які у своїх взаємодіях та відношеннях утворюють ландшафтну оболонку Землі. Географічний простір за фундаментальною гносео-

логічною тріадою «речі – властивості – відношення» структуруємо так (рис. 26).

Рис. 26. Структурування географічного простору за гносеологічною тріадою «речі – властивості – відношення»

Знов і знов підкреслюємо, що потужний пізнавальний потенціал геопросторової формалізації визначають взаємини і відносини географічних об'єктів, компонентів і геосфер, їх розподіл в межах земної оболонки і різноманітні геопросторові поєднання та інтеграції.

Геопросторовий аналіз як напрям досліджень орієнтований на розгляд специфічних властивостей геопростору і, перш за все, на його топологію. Топологія простору – це частина його характеристики, що представляє взаємне положення геометричних об'єктів та їх елементів. Топологічні характеристики просторів формалізують точками, лініями, площинами, об'ємами. Відповідно визначають топологічну розмірність просторів як нуль-вимірну, одно-, дво-, тривимірну. Фундаментальна властивість географічного простору як фрагменту реального простору – його тривимірність. Ще однією специфічною ознакою геопростору є

переважання двохвимірних його представлень: у географічних дослідженнях третій вимір – висота (глибина) традиційно постувається площинним формалізаціям.

І ще раз про фундаментальну тривимірність географічного простору. У географічних дослідженнях поширені *багатовимірні (n – вимірні) статистичні ознакові простори*, з якими пов'язана проблема перенесення одержаних результатів на географічні карти. Результати таких досліджень – багатовимірні групування, факторизації, кластеризації та ін., не можна безпосередньо співставляти із землею поверхнею внаслідок відсутності реальних координат. Картографування результатів n-вимірних аналізів потребує їх спеціального доопрацювання для приведення до звичайних географічних і картографічних координат.

Геопросторовий аналіз враховує ієрархічну, багаторівневу організацію ландшафтної оболонки. Географічну інформацію необхідно розглядати за рівнями функціонування земної оболонки та відповідною організацією життєдіяльності суспільства. У геопросторовому аналізі її впорядковують за *інформаційними шарами (прошарками)*, які можна термінувати, й *інформаційними верствами* відповідно до багаторівневої ієрархічної структури геопростору (у геологічних дослідженнях верства – пласт однорідної породи; у соціології – суспільний соціум одного стану).

На відміну від традиційних статистичних методів геопросторовий аналіз орієнтований на дослідження зв'язків, відношень, взаємних впливів, взаємодій географічних об'єктів і явищ, зумовлених їх місцеположенням у ландшафтній оболонці. Чинниками таких підходів слугують специфічні топологічні властивості географічного простору, серед яких: географічне положення об'єктів; сусідство об'єктів різних порядків і рангів; близькість – віддаленість об'єктів і явищ; просторова узгодженість чи протистояння сусідніх об'єктів. *Геопросторові відношення* вже мають статус базового поняття – постулату географічної науки. Розробляються різноманітні *геопросторові статистики*, за допомогою яких послідовно формується математико-статистичний апарат геопросторового аналізу. На жаль, рівень розроблення цього напрямку лишається вкрай недостатнім.

Геопросторовий аналіз поєднує методи традиційного статистичного аналізу з геоінформаційними технологіями опрацювання геоданих. Серед численних напрямів такої інтеграції зазначимо: дослідження просторових розподілів компонентів ЛОЗ у вигляді статистичних поверхонь; просторове структурування зв'язків і відносин географічних об'єктів – аналіз територіальних структур; мережевий аналіз відношень і взаємодій; геопросторову таксономію та систематику.

Для потреб геоінформатики і геопросторового аналізу формується спеціалізована *геопросторова статистика*, яка розглядає:

- просторові характеристики об'єктів і явищ;
- просторові вибірки показників і характеристик;
- просторові залежності (автокореляції);
- просторову різномірневу масштабованість;
- геопростори – інтегральні, компонентні та територіальні (фрагментарні);
- просторову гетерогенність – стратифікованість;
- просторову інтерполяцію;
- просторову систематику – групування, класифікація;
- просторове моделювання та проектування.

36.3. Системи ГІС - ДЗЗ

Географічна інформація завжди була важливим елементом життя людського суспільства і ключовим засобом вивчення навколишнього світу. На сучасному етапі геоінформація стає невід'ємним і все більш важливим елементом розробки заходів регіональної політики, регіональних прогнозів, територіальних планів розвитку. Сучасна система планування територій потребує великого обсягу різноманітних даних, тому зберігання, обробку та представлення відповідних матеріалів можуть забезпечити тільки автоматизовані системи збору, зберігання й використання інформації.

Акцентуємо, що особливо важливим за таких умов стає використання геоінформаційних систем (ГІС) і технологій дистанційного зондування Землі (ДЗЗ), оскільки сучасна система плану-

вання територій (в ідеалі – екологічнобезпечного, побудованого на основі ідей еколого-соціально-економічної рівноваги) потребує великого обсягу різноманітних даних, а належне зберігання, обробку та представлення відповідних матеріалів можуть забезпечити тільки автоматизовані системи збору, оброблення, зберігання та використання інформації.

ГІС і ДЗЗ-технології становлять єдину технологічну лінію, що здійснює геодезичну, фотометричну, геометричну корекцію космознімків, отриманих у цифровому вигляді, та дає змогу вести опрацювання космозображення на комп'ютерах, далі друкувати це зображення в поліграфії або продовжувати за допомогою комп'ютера перетворювати його в електронну картографічну форму у відповідності з різними напрямками просторового аналізу (ГІС-аналізу). Картографією напрацьовано повну технологічну схему від каналу введення поточної інформації зі супутників до ГІС з кінцевим опрацюванням її у картографічну форму. Протягом тривалого часу безпосереднє практичне використання знаходять космічні матеріали для вирішення питань регіонального управління, екологічного моніторингу, досліджень територій різних типів тощо.

Для географічних досліджень розроблені загальні принципи й методи обробки матеріалів дистанційного зондування. Акцентуємо, що на сучасному етапі розвитку комп'ютерної техніки та геоінформаційних технологій дистанційне зондування та геоінформаційні технології утворюють єдину систему, яка отримала назву ГІС/ДЗЗ-технології. До основних складових таких технологій відносять:

- 1) дешифрування космічних знімків і інших видів дистанційної інформації;
- 2) передача в картографічній формі результатів досліджень;
- 3) проведення картометричного аналізу з наступною статистичною обробкою даних, застосування математичних методів для опису географічних явищ і виявлення закономірностей;
- 4) здійснення автоматизованої обробки матеріалів космічної зйомки засобами ГІС-технологій, а також моделювання досліджуваних ситуацій у фотографічній, графічній, картографічній і

чисельній формі; дешифрування космічних знімків і інших видів дистанційної інформації;

5) передача в картографічній формі результатів досліджень;

6) проведення картометричного аналізу з наступною статистичною обробкою даних, застосування математичних методів для опису географічних явищ і виявлення закономірностей;

7) здійснення автоматизованої обробки матеріалів космічної зйомки засобами ГІС-технологій, а також моделювання досліджуваних ситуацій у фотографічній, графічній, картографічній і чисельній формі;

8) дешифрування космічних знімків і інших видів дистанційної інформації;

9) передача в картографічній формі результатів досліджень;

10) проведення картометричного аналізу з наступною статистичною обробкою даних, застосування математичних методів для опису географічних явищ і виявлення закономірностей;

Особливо важливим стає використання геоінформаційних систем (ГІС) і технологій дистанційного зондування Землі (ДЗЗ) для сучасної системи планування територій – геопланування, яка потребує великого обсягу різноманітних даних, а належне зберігання, обробку та представлення відповідних матеріалів можуть забезпечити тільки автоматизовані системи збору, оброблення й використання інформації.

ГІС і ДЗЗ-технології становлять єдину технологічну лінію, що здійснює геодезичну, фотограмметричну, геометричну корекцію космознімків, отриманих у цифровому вигляді, та дає змогу вести опрацювання космозображення на комп'ютерах, далі друкувати це зображення в поліграфії або продовжувати за допомогою комп'ютера перетворювати його в електронну картографічну форму у відповідності з різними напрямками просторового аналізу (ГІС-аналізу). Картографією напрацьовано повну технологічну схему від каналу введення поточної інформації з супутників до ГІС з кінцевим опрацюванням її у картографічну форму. Протягом тривалого часу безпосереднє практичне використання знаходять космоматеріали для вирішення питань регіонального управління, екологічного моніторингу, досліджень територій різних типів

тощо. Для географічних досліджень розроблені загальні принципи й методи обробки матеріалів дистанційного зондування.

Контрольні питання та завдання до самостійної роботи

1. Які наукові відкриття та розробки і у який час спричинили інформаційну революцію? Характеризуйте вплив інформаційної революції на сучасний розвиток людства.
2. Поясніть зміст і пізнавальні функції інформатики як нового наукового напрямку.
3. Характеризуйте поняття «інформація». Поясніть потреби людства у формуванні інформаційної індустрії.
4. Які запити суспільства зумовили формування геоінформатики як сучасного напрямку географічних досліджень? За якими ознаками геоінформатику розглядають як загальнонауковий напрям?
5. Поясніть специфічні властивості геопросторової інформації, які стверджують загальнонауковий статус геоінформатики.
6. Характеризуйте зміст і функції поняття «геоінформаційні технології». Наведіть приклади, коли геоінформаційні технології надають якісно нові знання, недоступні звичайним інформаційним технологіям.
7. Дайте визначення географічній інформаційній системі (ГІС), поясніть її специфічні властивості та пізнавальні можливості.
8. За якими напрямками геоінформаційні системи спроможні генерувати нові знання? Наведіть відповідні приклади.
9. Поясніть зміст понять «геопросторовий аналіз» та «геопросторова статистика». Аргументуйте їхні своєрідні пізнавальні можливості.
10. Характеризуйте змістовну специфічність географічних даних. Поясніть цільові настанови формування баз геоданих (БГД) та потреб їх зберігання.
11. Наведіть дефініцію геопростору, характеризуйте предметну своєрідність даного поняття.

12. Представте комплекс геоінформаційної системи і засобів дистанційного зондування земної поверхні як єдину технологічну лінію географічних досліджень.
13. Характеризуйте системи дистанційного зондування Землі (ДЗЗ). Поясніть труднощі достатньо повного опрацювання інформації від систем ГІС – ДЗЗ. Яку роль відіграє супутникова інформація у розвитку геопросторових досліджень?
14. Які напрями географічних досліджень забезпечують системи ГІС – ДЗЗ? Характеризуйте додаткові та спеціальні технологічні можливості досліджень ландшафтної оболонки з використанням таких систем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багров М. В., Руденко Л. Г., Черваньов І. Г. Статус, місія і перспектива географії: про сучасні підвалини давньої науки. Український географічний журнал. 2010. № 2. С. 5–13.
2. Василюк О. Функціональна класифікації територій природно-заповідного фонду: історія формування та міжнародний аспект. GEO&BIO. 2019. vol. 18, pp. 3–20.
3. Всесвітня база даних природоохоронних територій.
URL: <https://www.protectedplanet.net/en/thematic-areas/wdpa?tab=WDPA>
4. Генеральна схема планування території України. Пояснювальна записка: в 2 т. / Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України, Державний інститут проектування міст ДДПРОМІСТО. К.: 2000. Т. 1. 2000. 49 с. Т. 2. 2000. 68 с.
5. Голубець М. А. Від біосфери до соціосфери. Львів: Поллі, 1997. 256 с.
6. Голубець М. А. Середовищезнавство – в географічну науку. Український географічний журнал. 2015. № 2. С. 10–15.
7. Голубець М. Середовищезнавство – перспективний розділ науки. Вісник Національної академії наук України. 2007. № 8. С. 3–13.
8. Денисик Г. І. Лісополе України – Вінниця : Тезис, 2001. 283 с.
9. Дробноход М., Вольвач Ф. Екологічний імператив та його виміри. Освіта і управління. 2004. Т. 7. № 2. С. 47–59.
10. Європейська хартія регіонального / просторового планування (Торремоліноська Хартія) // Куйбіда В. С., Негода В. А., Толкованов В. В. та ін. Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав-членів Ради Європи. Київ: «Крамар», 2009. С. 20–25.
11. Ішук С. І., Шпарага Т. І., Гладкий О. В. Розколота географія. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. 2003. Вип. 6. С. 5–8.
12. Кант І. Критика практичного розуму. К.: Юніверс, 2004. 240 с.

13. Коломієць К. В., Яворська В. В., Сич В. А. Методична схема багаторівневої територіальної організації регіону Українського Причорномор'я. Вісник Дніпровського університету. Серія: Геологія, географія, 2017. Том 25(2). С. 73–80.
14. Синякевич І. М. Економічні, екологічні та соціальні імперативи як інструмент подолання глобальних екологічних загроз. Наукові праці Лісівничої академії наук України. 2014. Вип. 12. С. 227–232.
15. Сич В. А., Шашеро А. М., Коломієць К. В. Каркас антропогенно-техногенних навантажень на територію регіону Українського Причорномор'я. Вісник Одеського національного університету. Серія Географічні та геологічні науки. 2019. Том 24. Вип. 1. С. 130–142.
16. Сонько С. П. Просторовий розвиток соціоприродних систем: шлях до нової парадигми. Київ, 2003. 286 с.
17. Сонько С. П. Сучасна географічна картина світу і місце в ній глобальної екологічної проблеми. Український географічний журнал. 2004. № 2. С. 53–59.
18. Тойнбі А. Дослідження історії. К.: Основи, 1995. Том 1. 614 с.
19. Топчієв О. Г. Новий погляд на географію: географічні імперативи. Український географічний журнал. 2022 (3). С. 3–10.
20. Топчієв О. Г. Предметна область географії та її сучасні методологічні трансформації. Український географічний журнал. 2016. № 1. С. 64–69.
21. Топчієв О. Г. Про предметну область і предмет суспільної географії // Український географічний журнал. 2004. № 2. С. 3–7.
22. Топчієв О. Г. Територія: сучасний зміст поняття; функції; ресурсний потенціал. Український географічний журнал. 2010. № 4 (72). С. 3–9.
23. Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С., Пилипенко І. О., Сич В. А., Яворська В. В. Система географічних наук: вітчизняний досвід в умовах сучасної предметної трансформації. Економічна та соціальна географія. 2020. Вип. 83. С. 4–11.

24. Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С., Пилипенко І. О., Яворська В. В. Методологічні засади географії : підручник. Одеса : Одеськ. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 352 с.
25. Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С., Пилипенко І. О., Яворська В. В. Концепція довкілля – сучасний напрям інтеграції природничо- та суспільно-географічних досліджень. Український географічний журнал. 2017. № 3(99). С. 64–70.
26. Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С., Сич В. А., Яворська В. В. Територіальна організація суспільства – стрижень становлення екологічного імперативу географії. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки, 2019. Вип. 11. С. 73–80
27. Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С., Яворська В. В. Регіоналістика. Навчальний посібник. Херсон: Олді-плюс, 2015. 370 с.
28. Топчієв О. Г., Сич В. А. Географічні імперативи – базові постулати географії. Вісник Одеського національного університету. Серія: Географічні та геологічні науки, 2022. Том 27. Випуск 2(41). С. 156–166.
29. Топчієв О. Г., Сич В. А. Проблеми кластеризації та структурування соціоприродних видів господарської діяльності у географічних дослідженнях. Український географічний журнал. 2020. Вип. 2. С. 65–72.
30. Топчієв О. Г., Сич В. А., Шашеро А. М. Концепція каркасів антропогенно-техногенних навантажень. Український географічний журнал. 2019. Вип. 2. С. 41–48.
31. Топчієв О. Г., Сич В. А., Яворська В. В., Долинська О. О. Екологічний імператив у концепціях соціально-економічного розвитку і його географічні складові. Вісник Одеського національного університету. Серія Географічні та геологічні науки. Одеса, 2019. Том 24, Вип. 2. С. 96–112.
32. Топчієв О. Г., Яворська В. В., Дімова Н. В. Геодемографія: регіональний демографічний розвиток України : навч. посіб. Одеса : ВМВ, 2014. 242 с.
33. Топчієв О. Г., Яворська В. В., Сич В. А., Коломієць К. В. Рекреаційно-туристичний потенціал: напрями систематики і кваліметричної оцінки. Навчальний посібник ; Одес. нац.

- ун-т імені І. І. Мечникова. Одеса : Бондаренко М. О., 2022. 280 с.
34. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 444 с.
 35. Шищенко П. Г., Гавриленко О. П., Муніч Н. В. Геоекологія: теоретичні та практичні аспекти. К.: Альтерпрес, 2014. 468 с.
 36. Шпильова Ю. Б., Ільїна М. В. Значення екологічного імперативу для формування орієнтирів сталого розвитку суспільства. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2017. Вип. 24(1). С. 8–11.
 37. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні [монографія]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 384 с.
 38. Яворська В. В., Сич В. А., Коломієць К. В. Особливості формування екомережі регіону Українського Причорномор'я. Вісник Одеського національного університету. Серія Географічні та геологічні науки. Одеса, 2015. Том 20. Вип. 4. С. 129–143
 39. Burhenne-Guilmin F. Guidelines for Protected Areas Legislation. IUCN, 2011. 147 p.
 40. Giffinger R. Territorial Capital – Understanding and Challenges for a knowledge based strategic Approach. Territorium. 2008. № 8. P. 7–15.
 41. Perucca G. The Role of Territorial Capital in Local Economic Growth: Evidence from Italy. European Planning Studies. 2014. Vol. 22. № 3. P. 537–562
 42. Stead D. The Rise of Territorial Governance in European Policy. European Planning Studies. – 2014. Vol. 22. № 7. P. 1368–1383
 43. Sych V. A., Yavorska V. V., Hevko I. V., Kolomiyets K. V., Shorobura I. M. Features of territorial organization of population resettlement of the coastal zone of the Ukrainian Black Sea Region. Journal of Geology Geography and Geoecology, 2019. Vol. 28 (4). P. 747–756.

44. Sych V. A., Yavorska V. V., Kolomiyets K. V., Hryhoriev O. V. Territorial branding as a factor of socio-economic development of the regions. Вісник Одеського національного університету. Серія: Географічні та геологічні науки. Том 26. Випуск 2(39) 2021. 135–146
45. Topchiyiv O. G., Sych V. A., Yavorska V. V., Hevko I. V., Kolomiyets K. V. Methodological principles of systematics of recreational goods. Journal of Geology Geography and Geoecology, 2021. Том 30(4). С. 762–771.
46. Walsh C. Rethinking the Spatiality of Spatial Planning: Methodological Territorialism and Metageographies. European Planning Studies. 2014. Vol. 22. № 2. P. 306–322.
47. Yavorska V., Kolomiyets K. Methodological and methodical aspects of regionalization of Ukraine. Scientific Letters of Academic Society of Michal Balusansky. Košice, 2016. Vol. 4. No. 6. P. 181–184
48. Yavorska V., Kolomiyets K. Social and geographical postulates of the formation of a new administrative-territorial structure of Ukraine. Часопис соціально-економічної географії. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 20(1). С. 7–11.
49. Yavorska V., Shashero A., Kolomiyets K., Nikolayeva O. Features of the territorial planning of the sea coastal zone. Часопис соціально-економічної географії. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 23 (2). С. 14–19.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Гукалова І. В., Мальчикова Д. С. Вступ до фаху: географія і суспільство. Херсон: ОЛДІ Плюс, 2015. 268 с.
2. Дронова О. Л. Запотоцький С. П. Сучасне природокористування: суспільно-географічний контекст : навчально-методичний посібник. К.: Прінт-Сервіс, 2018. 214 с.
3. Немець К. А., Немець Л. М. Теорія і методологія географічної науки: методи просторового аналізу. Навчально-методичний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 172 с.
4. Сонько С. П. Просторовий розвиток соціоприродних систем: шлях до нової парадигми. Київ, 2003. 286 с.
5. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: навч. посібн. Одеса: Астропринт, 2001. 560 с.
6. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посібник. Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.
7. Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С. Планування територій. Навчальний посібник. Херсон: вид. Гринь Д. С., 2014. 266 с.
8. Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С., Пилипенко І. О., Яворська В. В. Методологічні засади географії : підручник. Одеса : Одеськ. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 352 с.
9. Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С., Яворська В. В. Регіоналістика. Навчальний посібник. Херсон: Олді-плюс, 2015. 370 с.
10. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 444 с.
11. Шищенко П. Г., Гавриленко О. П., Муніч Н. В. Геоєкологія: теоретичні та практичні аспекти. К.: Альтерпрес, 2014. 468 с.

Додаткова

1. Влах М., Котик Л. Теорія і методологія географічної науки. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 344 с.

2. Гречко Т. К., Лісовський С. А., Романюк С. А., Руденко Л. Г. Публічне управління в забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку : [навч. посіб.]. Херсон : Грінь Д. С., 2015. 264 с.
3. Інтегральний потенціал території – теоретичні та практичні аспекти дослідження: монографія / Підгрушний Г. П., Нагірна В. П., Фашевський М. І. та ін.; Ін-т географії НАН України. К., 2012. 464 с.:
4. Круглов І. Трансдисциплінарна геоекологія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2020. 292 с.
5. Круль В. П. Теорія та методологія географічної науки (ретроспективний огляд до 70–80-х рр. XX століття). Чернівці, ЧНУ: 2018. 344 с.
6. Кузнецов С. Г., Ананян І. І., Богак Л. М. Територіальне планування і розвиток міст. Донецьк: Норд-Прес, 2008. 335 с.
7. Ландшафтне планування в Україні / Л. Г. Руденко, Є. О. Маруняк, О. Г. Голубцов та ін.; під ред. Л. Г. Руденка. К.: Реферат, 2014. 144 с.
8. Мезенцев К. В., Підгрушний Г. П., Мезенцева Н. І. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація. Монографія. К.: ДП «Принт Сервіс», 2014. 132 с.
9. Сорокіна Л. Ю. Єдина класифікація природних і антропогенно змінених ландшафтних комплексів. К.: Вид-во «Сталь», 2019. 105 с.
10. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: методологія і практика / під ред. Б. М. Данилишина. Черкаси: УДТУ, 2006. 315 с.
11. Топчієв О. Г., Коломієць К. В., Сич В. А., Яворська В. В. Структурування рекреаційно-туристичного потенціалу на засадах географічного середовища: Монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець Панькова А. С., 2020. 332 с.
12. Топчієв О. Г., Яворська В. В., Сич В. А., Коломієць К. В. Рекреаційно-туристичний потенціал: напрями систематики і кваліметричної оцінки. Навчальний посібник : Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова. Одеса : Бондаренко М. О., 2022. 280 с.

13. Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у XX ст.. (географічний аспект) / За ред. Л. Г. Руденка. К.: Академперіодика, 2005. 308 с.
14. Яворська В. В. Геодемографічні процеси і геодемографічні райони Українського Причорномор'я: Методологічні і методичні проблеми [монографія]. Одеса: Астропринт, 2007. 208 с.
15. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні [монографія]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 384 с.

Навчальне видання

Топчієв Олександр Григорович
Коломієць Катерина Василівна
Сич Віталій Андрійович
Яворська Вікторія Володимирівна

**ГЕОПРОСТОРОВА ЦІЛІСНІСТЬ
ЗЕМНОЇ ОБОЛОНКИ:
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

В авторській редакції

Верстка С. О. Остапенко

Підп. до друку 06.12.2023. Формат 60х84/16.
Ум.-друк. арк. 17,67. Наклад 23 пр.
Зам. № 2713.

Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, Україна
Тел.: (048) 723 28 39, e-mail: druk@onu.edu.ua